

С.О. Осмоловський
Т.В. Ладиченко

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

9

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.03 2017 № 417)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Шишко О.О., учитель історії Харківського навчально-виховного комплексу «Академічна гімназія» № 45 Харківської міської ради» Харківської області, учитель-методист;

Гладун В.В., старший викладач кафедри філософії освіти, теорії й методики суспільствознавчих предметів Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти;

Дрогобицький І.І., доцент кафедри теорії та методики навчання Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидат історичних наук.

Осмоловський С.О.

О-75 Всесвітня історія: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / С. О. Осмоловський, Т. В. Ладиченко. – Київ: Генеза, 2017. – 240 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-11-0841-6.

Підручник охоплює один з найважливіших періодів всевітньої історії – від кінця XVIII до початку XX ст. Він складається з п'яти розділів, що розкривають історію становлення індустріального суспільства та на багатому фактичному й ілюстративному матеріалі характеризують розвиток країн Європи, Америки, Азії, Африки. Інноваційний методичний апарат дозволяє вчителю застосовувати різноманітні форми перевірки засвоєння змісту підручника, ефективно організувати самостійну роботу учнів.

УДК 94(100)(075.3)

ISBN 978-966-11-0841-6

© Осмоловський С.О.,
Ладиченко Т.В., 2017
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2017

Європа під час Французької революції та наполеонівських воєн

Європа та Америка в добу революцій і національного об'єднання (1815–1870 рр.)

Модернізація країн Європи та Америки в останній третині XIX – на початку XX ст. Пробудження Азії

Міжнародні відносини (друга половина XIX – початок XX ст.)

Розвиток культури (кінець XVIII – початок XX ст.)

Шановні дев'ятикласники!

У минулому навчальному році ви ознайомилися з історією країн світу в ранній Новий час, початком оновлення європейського суспільства у другій половині XVIII ст. Наступний період Нової історії з кінця XVIII до початку XX ст., який ви вивчатимете, став часом докорінного перетворення старого світу, добою утвердження в передових країнах Європи і США індустріального суспільства.

Історики зазвичай пов'язують Новий час із утвердженням буржуазних відносин та вільної ринкової економіки, початком модернізації європейського суспільства на рейках нового, капіталістичного устрою. Це був час швидкого й інтенсивного розвитку світової цивілізації, коли матеріальний і духовний прогрес людства виявлявся особливо яскраво, доба соціальних революцій і найважливіших наукових відкриттів та винаходів, що змінили життя та побут людей, стрімкого розвитку західних країн і водночас докорінного перетворення східної цивілізації.

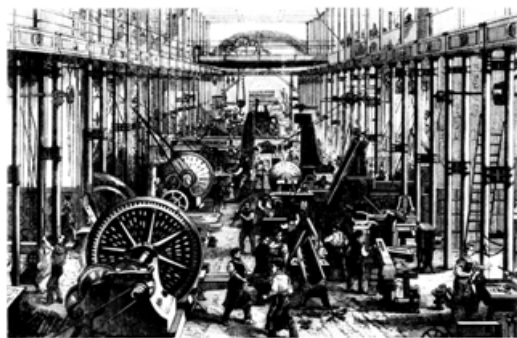
Завдання підручника полягає в ознайомленні вас із цим складним і напрочуд важливим періодом в історії людства, формуванні розуміння соціальних, політичних та економічних подій, що відбулися наприкінці XVIII – на початку XX ст. Додаткові запитання до ілюстративних джерел призначені для самостійного поглибленого вивчення.

Матеріали підручника сприятимуть вихованню поваги до культурних і духовних надбань людства, до боротьби за свободу і незалежність, формуватимуть критичне ставлення до проявів антигуманізму.

ступ

Місце Нового часу в історії

АКТУАЛІЗАЦІЯ

З курсу всесвітньої історії, який ви вивчали у 8-му класі, пригадайте, в якій країні світу в XVII ст. розпочався промисловий переворот і що цьому сприяло.

ЗНАНЬ

З кінця XVIII до початку XX ст. людство пережило багато важливих подій, які докорінно змінили політичну карту світу, суспільні відносини всередині окремих країн, сприяли появі нових ідеологічних та культурних течій, швидкому економічному зростанню, яке привело до утвердження в передових країнах Європи і США індустріального суспільства.

Поняття «**індустріальне суспільство**» пов'язане насамперед з переважанням у господарстві будь-якої країни індустрії, тобто промисловості, тоді як у попередні часи провідною галуззю економіки було сільське господарство. Упродовж тисячоліть земля залишалась єдиним джерелом існування людини, а натуральне господарство й примітивна техніка зумовлювали вкрай малі можливості для задоволення її матеріальних потреб. За часів Середньовіччя власність на землю взагалі стала монополією привілейованих станів – дворян і духовництва, а селяни за користування наділами були змушені виконувати численні повинності. На варті монопольної власності на землю та інших привілеїв дворянства стояла абсолютна монархія.

ПОМІРКУЙТЕ!

Пригадайте основні ознаки абсолютної монархії та країни, у яких вона панувала у XVIII ст.

Проте з поступовим розвитком промисловості – спочатку ремісничого, мануфактурного, а згодом і фабричного виробництва – земля втрачала своє значення єдиного

джерела добробуту і забезпечення потреб населення. **Промисловий переворот** – перехід від мануфактури до фабрики, використання нових технологій і джерел енергії – значно підвищив продуктивність праці, сприяв стрімкому зростанню виробництва матеріальних благ, про яке людство раніше не могло навіть і мріяти. Промисловість послідовно займала провідне місце в господарстві країн, і дворяни-землевласники втрачали свій економічний, а з ним і суспіль-

ВСТУП

5

ний вплив. Натомість міцніла молода буржуазія – власники промислових підприємств, банків, транспортних компаній.

Цих підприємців дедалі більше обурювало привілейоване становище дворянства, його монополія на владу. Вони домагалися скасування поділу суспільства на стани, встановлення громадянського рівноправ'я, знищення абсолютизму і скликання народних представницьких установ – парламентів. У цьому прагненні буржуазію підтримували народні низи, що сподівалися на полегшення свого матеріального та правового становища, а також і далекоглядні представники дворянської верхівки.

ПОМІРКУЙТЕ!

Пригадайте назви представницьких органів влади в країнах Європи в ранній Новий час.

Проте ні більшість дворян, ні європейські самодержці не збирались добровільно відмовлятися від своїх привілеїв і влади. Вони твердо стояли на сторожі феодально-абсолютистських порядків, жорстоко переслідуючи будь-які прояви вільного мислення та спроби проведення реформ. Саме це спонукало буржуазію взятися за зброю і повести за собою пригноблені маси. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в Європі прокотилася хвиля буржуазних революцій, які завдали нищівного удару по абсолютизму і віджилим феодальним порядкам. Набули поширення різні форми **парламентської демократії** – форми демократії, за якої виконавча влада призначається парламентом і є підконтрольна йому.

Процес формування індустріального суспільства тривав понад півтора століття. Його прогресивність полягала у знищенні абсолютизму і станового поділу людей, утвердженні **громадянського рівноправ'я** і демократії в політичному житті; поступовому обмеженні соціальної нерівності. Найбільшим досягненням Нового часу стало проголошення і здійснення основних прав і свобод людини.

ПОМІРКУЙТЕ!

Як ви гадаєте, чому саме проголошення і здійснення основних прав і свобод людини вважається найбільшим досягненням Нового часу?

У XIX ст. у багатьох європейських державах відбулися докорінні економічні зрушення, змінився соціальний і політичний устрій. Ці перетворення переважно супроводжувалися революціями і громадянськими війнами, і лише в окремих випадках необхідні, давно назрілі зміни здійснювалися шляхом поступових і обережних реформ. Історія Європи та Америки цього часу насичена революціями і контрреволюціями, реформами і контрреформами. Змінювалися також життя і доля країн та народів Азії і Африки.

Промисловий переворот і розвиток ринкової економіки поступово змінювали соціальну структуру суспільства. Провідними верствами розвинутих країн стають підприємці-капіталісти і наймані робітники, лідери яких формують нові ідеологічні теорії, зокрема ліберальні, консервативні та соціалістичні. Але в більшості держав світу продовжувала існувати багатоукладна економіка, де капіталістичні відносини не були панівними та зберігалася стара структура суспільства.

Усі ці процеси неминуче змінювали світогляд людини. На відміну від попередників, які були переконані в непорушності світу, у якому жили, люди Нового часу стали значно рішучішими і були впевнені, що природу і суспільство не тільки можливо, але й слід змінювати. Змінилося ставлення до держави, що втратила свій божественний ореол. Тепер призначення влади вбачалося в захисті природних прав і свобод людини, визнавалася необхідність заміни державного устрою у випадку невиконання владою своїх обов'язків перед суспільством. «Нова» людина була мобільнішою і швидше пристосовувалася до змін в оточуючому житті.

У Новий час відбувається колоніальне захоплення країн Сходу розвинутими державами Європи, яке призводить до територіального поділу світу, створення колоніальних імперій, а далі до боротьби за їх переділ. Окремі держави, зокрема Німеччина, якій дісталось мало колоній, починають боротьбу з іншими країнами за збільшення своїх володінь. Це стає однією з причин Першої світової війни. У той же час у самих країнах Сходу розпочинається національно-визвольний рух, який поступово приведе ці країни до звільнення від колоніальної залежності.

XIX – початок XX ст. були періодом важливих наукових відкриттів та технічних винаходів, які кардинально змінили якість життя людей у передових країнах Європи та Америки. З'явилися нові засоби зв'язку, нові види транспорту, опалення, механізми, що полегшували домашню працю, та багато іншого. Змінився зовнішній вигляд міст, в економічно розвинутих країнах були побудовані гарні дороги, мости, хмарочоси. Активно відбувався процес урбанізації – збільшення кількості жителів міст за рахунок міграції людей із сільської місцевості.

Змінювалась і система освіти: крім університетів були створені й спеціалізовані вищі навчальні заклади, зокрема технічні та педагогічні. У культурній сфері теж відбулися значні зрушення: з'явився новий вид мистецтва – кінематограф, який швидко завоював мільйони прихильників у всьому світі.

Розвивались та видозмінювались нові напрямки в літературі та живописі. Розширився та прискорився обмін культурними здобутками між різними регіонами світу.

Поступово змінювалась роль жінки в суспільному житті: вона вийшла за межі виключного ведення домогосподарства та виховання дітей, почала працювати на підприємствах, отримувати освіту, займатись громадськими справами. Жіночі організації розпочали боротьбу за рівні з чоловіками економічні та політичні права.

? Перевірте себе

1. Визначте причини буржуазних революцій кінця XVIII – першої половини XIX ст.
2. Поясніть поняття «індустріальне суспільство» та «промисловий переворот».
3. Схарактеризуйте нові суспільні верстви, що виникли в XIX ст.
4. Як у XIX ст. змінилося ставлення людини до держави?
5. Як змінився побут людей завдяки технічним винаходам?

Європа під час Французької революції та наполеонівських воєн

Найважливіші терміни та поняття розділу:

- **Конституційна монархія** – форма правління, за якої влада монарха обмежена *конституцією*.
- **«Праві» і «ліві»** – поділ політичних течій, який походить з післяреволюційного (1789 р.) французького парламенту, де прихильники конституційної монархії розташувалися у правій частині залу, тоді як якобінці, що наполягали на революційних перетвореннях, – у лівій. Відтоді правими (або консерваторами, реакціонерами) прийнято вважати прихильників збереження існуючого ладу, а лівими – тих, хто виступає за необхідність радикальних змін.
- **Революційний терор** – політика залякування опозиціонерів, до якої часто вдаються в умовах насильницького повалення існуючого ладу, а також часом конституційно обране керівництво держави з метою утриматися при владі. Виявляється у фізичному знищенні або ув'язненні основних опонентів режиму (у тому числі всередині власного політичного угруповання), представників опозиційних сил, жорстокому придушенні найменшого опору з боку населення тощо.
- **Термідоріанці** – після перемоги революції у Франції 1792 р. в країні було запроваджено революційний календар, що складався з 12 місяців та п'яти додаткових днів. Виходячи із цього календаря, учасників державного перевороту, що відбувся 9 термідора («місяця спеки») II року республіки (або 27/28 липня 1794 р.), поклавши край якобінській диктатурі, прийнято називати термідоріанцями.

§1–2

Велика французька революція кінця XVIII ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте основні ідеали Просвітництва та найвидатніших французьких просвітян.

1. **Криза «старого порядку у Франції».** У XVIII ст. французький абсолютизм, що за часів **Людвіка XIV** здавався нездоланною твердинею, вступив у період занепаду і саморуйнації. Головне призначення своєї влади спадкоємець «короля-сонця», його правнук **Людвік XV** (1715–1774) вбачав лише в задоволенні власних потреб. Короля абсолютно не цікавило, звідкіля беруться гроші на щоденні бали й розваги у Версалі, на утримання 4 тис. представників придворної аристократії. Він лише промовляв: «після нас хоч потоп» та «на мій вік вистачить».

ПОМІРКУЙТЕ!

Поясніть, що мав на увазі король, коли говорив: «після нас хоч потоп».

Під стать злочинному веденню справ усередині держави була і зовнішня політика необмеженої монархії. Франція продовжувала вести нескінченні війни, непотрібні ні народу, ні державі. Вони лише підривали її економіку та збільшували державний борг.

Величезне невдоволення населення країни викликали громадянська нерівність і становий поділ французького суспільства. **Привілейовані**

стани – духівництво і дворянство – були звільнені від сплати податків і могли займати вищі посади в державі. У той же час усі інші – **третій стан** (що становив 96 % усього населення) – були абсолютно безправними. А до цього стану належали не тільки селяни й ремісники, але й багаті купці, банкіри і власники мануфактур. Заможні буржуа, які володіли неабиякими статками, справедливо обурювались тим, що в суспільстві їх вважали людьми нижчого ґатунку.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому заможні буржуа, які були значно багатшими за багатьох дворян, належали до третього стану разом з бідними ремісниками й селянами?

Поступово занепадала економіка країни. Сільське господарство Франції практично не розвивалось, бо земля, як і раніше, залишалась власністю дворян і церкви, а селяни були її безправними користувачами. За дрібні клаптики ріллі вони були змушені відбувати численні феодальні повинності, платити церковну десятину та чималі державні податки, що аж ніяк не спонукало їх до більш продуктивної та ефективної праці. У підсумку село ледве могло прогодувати населення міст, а після регулярних, майже щорічних недородів цілі провінції, а то й усю країну охоплював голод.

Хоча Франція залишалась переважно аграрною країною, в її економіці дедалі більшу роль відігравала промисловість. Зростала кількість великих централізованих мануфактур, на яких подекуди почали застосовуватися машини. Прискорювалося формування національного ринку, розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля. Проте подальшому розвитку промисловості й торгівлі перешкоджали абсолютизм, становий поділ суспільства та інші залишки феодалізму: відсутність єдиної системи мір і ваги та внутрішні мита.

2. Передумови і причини революції. Король і привілейовані стани чинили опір будь-яким спробам реформувати систему влади, міцно трималися за своє становище і спадкові права. Проте наприкінці XVIII ст. проти абсолютизму у Франції піднімається могутня хвиля опозиції. Її очолила багата буржуазія – промисловці, торговці й фінансисти. Цю опозицію підтримували народні низи, які потерпали від голоду, безробіття, постійних нестатків. До неї була готова приєднатись і незначна частина дворян, що займалися підприємництвом та мали намір підтримати третій стан у боротьбі за громадянське рівноправ'я.

Лідери буржуазної опозиції були озброєні вченням знаменитої плеяди французьких просвітників і, як наслідок, були переконані в необхідності обмеження влади монарха конституцією, скасування станової системи й спадкових привілеїв дворянства, гарантування прав і свобод людини. Дехто з них навіть мріяв про демократичну республіку.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чи мала вплив ідеологія Просвітництва на передових мислителів України того часу?

Наприкінці XVIII ст. певні сподівання покладалися на молодого короля **Людвіка XVI**, що вступив на престол після смерті діда в 1774 р. Знаючи про важкий фінансовий стан країни, король відправив у відставку старих урядовців і призначив міністром фінансів талановитого економіста **Жака Тюрго**. Протягом двох років Тюрго провів деякі очікувані у Франції реформи: скасував внутрішні мита, цехові привілеї в містах, монополію держави на продаж хліба, але його спроба обмежити витрати королівського двору зустріла лютий опір придворного оточення на чолі з королевою **Марією Антуанеттою**. До того ж різко підскочили ціни на хліб, що викликало бурхливі протести населення. Тюрго був відправлений у відставку.

Ситуація в країні тим часом продовжувала ускладнюватись. У другій половині 80-х років XVIII ст. Францію охопила важка економічна криза, викликана напливом дешевих англійських товарів. Десятки мануфактур збанкрутіли, а їх працівники залишилися без роботи. Декілька років поспіль країна переживала неврожаї, у ній ширився голод, а тим часом чиновники наживалися на бідуннях народу, продаючи хліб утридорога. Через величезний державний борг Франція опинилася на межі банкрутства. Король не мав чим платити службовцям, армії, а банкіри відмовлялися давати нові позики без серйозних гарантій.

■ *Жак Тюрго. Погруддя*

Чиї інтереси, на вашу думку, захищав Тюрго? Аргументуйте.

3. Початок революції. Падіння абсолютної монархії. У 1789 р. заради схвалення нових позик і податків король наважився зібрати Генеральні штати, що не скликались у Франції з 1614 р. Це свідчило про те, що абсолютна монархія вже не була здатна сама управляти країною і змушена знову вдатися до підтримки станів, як і за часів Середньовіччя. Генеральні штати скликали в королівській резиденції – Версалі. За традицією вони склалися з трьох палат – представників духовництва, дворянства і непривілейованого третього стану. Хоча кількість депутатів від третього стану було збільшено вдвічі, його участь наперед обмежувалася другорядною роллю, оскільки зберігався становий принцип голосування. Привілейовані стани – духовництво і дворянство – завжди

■ *Граф Оноре Габріель де Мірабо*

мали два голоси проти одного від третього стану.

Проте французька буржуазія, що становила більшість представників третього стану, зовсім не збиралася задовольнятися становищем статистів, слухняних виконавців королівської волі. Почувши, що Людовік XVI вимагає схвалення чергової позики, але при цьому застерігає проти будь-яких спроб реформ, лідери буржуазії виступили з відкритим протестом. У червні 1789 р. представники третього стану проголосили себе **Національними зборами**, тобто представниками всієї французької нації, здатними говорити від імені всього народу. Вони мали рацію, бо духівництво і дворянство становили лише 4 % населення країни.

Король не наважився розігнати непокірних депутатів і лише наказав закрити приміщення для засідання. Тоді депутати на чолі з **Жаком Байї** перебралися в порожнє приміщення і дали клятву, що не розійдуться, доки Франція не отримає конституцію. Один із депутатів, **граф Мірабо**, заявив, що члени зборів, як обранці народу, можуть залишити свої місця, лише поступаючись силі багнетів. Це було перше проголошення принципу незалежності законодавчої влади від виконавчої. Незабаром до депутатів третього стану приєдналися ліберальне дворянство і духівництво.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чи може, на вашу думку, діяти принцип незалежності законодавчої влади від виконавчої в умовах абсолютної монархії?

9 липня 1789 р. Національні збори проголосили себе **Установчими**, тобто заявили про своє право встановити в країні новий державний лад та прийняти конституцію. Лише тоді король вирішив вдатися до сили. У Версаль і Париж почали стягуватися війська. Звістка про це посилила хвилювання в столиці, як і чутки про можливе державне банкрутство. У Парижі відбувалися масові мітинги, а 13 липня в місті вибухнуло повстання. Народ увірвався до арсеналу, захопив гармати та рушніці. У Парижі почало формуватися народне ополчення, яке згодом дістало назву Національної гвардії. Невдовзі її очолив знаменитий учасник війни за незалежність США маркіз **Лафайєт**.

Уранці 14 липня 1789 р. в Парижі поширилися чутки про те, що на місто націлені гармати фортеці **Бастилії**. Старовинна фортеця-в'язниця була ненависним символом королівської влади, бо в її казематах ув'язнювали тих, хто виступав проти монархії і католицької церкви. Саме до неї і рушив великий натовп городян, національних гвардійців і після відчайдушного штурму фортеця була взята приступом. Коли короля повідомили, що Бастилія впала, він вигукнув: «Та це ж бунт!». Йому

■ *Штурм
Бастилії.
Картина
Ж. П. Хоуеля*

Чим ви можете пояснити, що штурму Бастилії не змогли перешкодити королівські війська? Свою думку аргументуйте.

відповіли: «Ні, володарю, це не бунт, а революція». Через рік парижани повністю знищили Бастилію, а через століття – у 1880 р. – День її здобуття, перший день Французької революції, став національним святом Франції.

ПОМІРКУЙТЕ!

Обговоріть у групі, чому французи, у чій історії було багато важливих подій, революцій і війн, і досі вважають взяття Бастилії національним святом.

Перемога парижан над монархією стала сигналом до вибуху по всій країні. У містах відбувалися «муніципальні революції», у ході яких народ нищив органи королівської влади і створював муніципалітети – органи місцевого самоврядування. У країні розгорнувся і могутній селянський рух. Тисячі дворян, лякаючись справедливого народного гніву, змушені були тікати за межі Франції.

Проте головним здобутком подій 14 липня стало перетворення Установчих національних зборів у справжній орган державної влади. Там панували представники великої буржуазії і ліберального дворянства – новий мер Парижа Ж. Байї, маркіз Лафайєт, граф Мірабо і відомий у майбутньому політик Ж. Сійєс – прихильники конституційної монархії.

■ *Мари Жозеф де Лафайєт*

■ Декларація прав людини і громадянина.
Картина Ж. ле Барб'є

во голосу найбіднішим верствам населення, бо вважали, що ті не здатні свідомо брати участь у державному житті. Виборчі права надавалися лише тим французам, які платили державні податки. Обмеження вводилися не лише за майновим принципом, а, як і раніше, за статтю. Жінки права голосу не отримали і ще довго боролися за свої громадянські права.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому, на вашу думку, принцип громадянського рівноправ'я був порушений невдовзі після його прийняття?

■ Жан-Поль Марат

Революція викликала надзвичайне піднесення громадянської активності, утворення різноманітних політичних клубів, товариств, газет. Найпопулярнішим серед них було Товариство друзів конституції, більш відоме як **Якобінський клуб** та **Клуб кордельєрів**, який очолювали відомі згодом діячі революції – адвокат **Жорж Дантон** і журналіст **Каміль Демулен**. Велику популярність здобула газета «Друг народу», яку видавав відомий публіцист **Жан-Поль Марат**.

Велика буржуазія, що керувала в Установчих зборах, і надалі проводила вигідну лише для себе політику. У 1789–1791 рр. в її

інтересах було остаточно скасовано монопольні права цехів, внутрішні мита, дозволено вільну торгівлю хлібом, запроваджено єдину систему оподаткування тощо.

Прийнятий декрет про запровадження цивільного устрою церкви дозволив конфіскувати її величезні маєтки і розпродати їх. Французька буржуазія охоче купувала багаті церковні землі, вкладаючи в нерухомість усі свої вільні кошти. Священики переводилися на платню, ставали державними службовцями.

■ Каміль Бенуа Демулен

ПОМІРКУЙТЕ!

Які наслідки для суспільства і кожного громадянина мало переведення священика в ранг державного службовця? А для самої церкви? Чи про це говорили просвітники, зокрема Вольтер? Як ви вважаєте, чи може священик бути державним службовцем? Чому? Свою точку зору аргументуйте.

Важливе значення для подальшого розвитку країни мала проведена **адміністративна реформа**. Замість колишніх середньовічних провінцій країну було поділено на більш компактні й зручні для управління департаменти з досить значними правами самоврядування. Такі ж отримали і всі паризькі округи (райони).

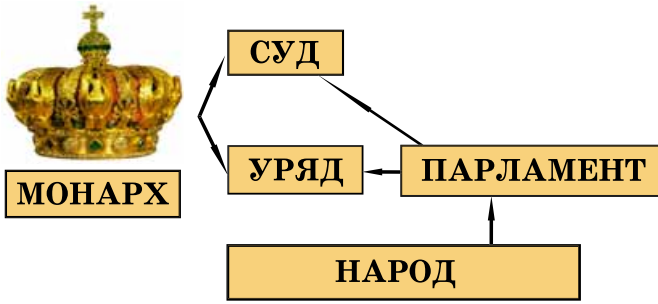
Здобувши владу, велика буржуазія вжила заходів для свого захисту від королівської влади та злиденної більшості населення країни, яке на цей час не отримало практично нічого. Згідно з прийнятим у вересні 1789 р. декретом, проти «зборищ заколотників» дозволялося застосовувати зброю. До «заколотників» прирівнювалися страйкуючі робітники мануфактур і навіть перші профспілкові організації.

4. Від конституційної монархії до республіки. Після тривалих зволікань та затримок з боку Людовіка XVI у вересні 1791 р. Установчі збори прийняли конституцію Франції. Першу її частину становила Декларація прав людини і громадянина, а друга визначала побудову і повноваження органів державної влади й управління. Детальніше із цим документом ви ознайомитесь під час практичного заняття.

Перший французький парламент – **Законодавчі збори** – розпочав свою діяльність у жовтні 1791 р. У ньому переважали прихильники поміркованих буржуазних реформ і конституційної монархії, які очолювали революцію на її початку і вважали, що з прийняттям конституції необхідні перетворення у Франції вже здійснено.

Проте із часом дедалі активнішу роль у роботі зборів почали відігравати представники середньої буржуазії – промисловці, торговці, фінансисти, які вважали зміни в країні занадто обмеженими і недостатніми. Їх називали **жирондистами**, оскільки більшість депутатів цієї фракції походила з приморських департаментів Франції, зокрема Жиронди. Вони виступали за подальші реформи з метою забезпечення повної сво-

■ Конституційна монархія

У чому, на вашу думку, полягала недосконалість системи конституційної монархії?

боди підприємництва, скасування будь-яких монополій і привілеїв, а головне, вважали потрібними подальші політичні зміни в країні.

Робота зборів проходила в частих суперечках депутатів, що ускладнювало їх нормальну роботу. Більшість із прийнятих декретів не впроваджувались у життя, бо на них накладав вето (заборону) сам король. Тим часом у Франції поглиблювалась економічна криза, зростали ціни, збільшувалася кількість безробітних. Народ голодував, і у великих містах Франції почастишали виступи найбідніших верств населення. Їх ватажки вимагали від депутатів безкоштовного розподілу між селянами поміщицької землі, введення твердих цін на хліб і предмети першої необхідності, жорстких заходів проти спекулянтів, що наживалися на народних бідуннях.

Нестійке політичне становище в країні ускладнилось у зв'язку з прямою загрозою контрреволюційної інтервенції. Монархи Європи вбачали в революції заколот бунтівників, загрозу своїм власним тронам. У 1792 р. Пруссія і Австрія підписали союзний договір, який поклав початок утворенню першої антифранцузької коаліції.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому монархи Європи вирішили організувати інтервенцію у Францію?

Вимоги Австрії і Пруссії скасувати конституцію і поновити абсолютизм у Франції Законодавчі збори сприйняли як втручання у її внутрішні справи. Прагнучи випередити реакційних монархів, вони оголосили війну Австрії, котру невдовзі підтримала й Пруссія. Війна для Франції складалася невдало. Королівські генерали й офіцери неохоче воювали проти пруссаків, що вдерлися на територію країни. А королева Марія Антуанетта, сестра австрійського імператора, передавала ворогові військові плани.

Саме в цей час країну охопило могутнє патріотичне піднесення. На заклик Законодавчих зборів «Вітчизна в небезпеці!» відгукнулися десятки тисяч французів. З усіх міст до Парижа прямували загони добровольців – національних гвардійців, щоб дати відсіч ворогові. Їх надихала знаменита «Марсельєза» – революційна пісня марсельського батальйону, що закликала до боротьби з тиранами, до повалення королівських тронів. Згодом (у 1879 р.) Марсельєза стала національним гімном Франції.

■ *Руже де Ліль уперше виконує «Марсельєзу». Картина І. Пільса*

Крім Руже де Ліля хто ще зображений на картині? Дізнайтеся з додаткових джерел про подальшу долю учасників цього слухання.

ПОМІРКУЙТЕ!

Самостійно з'ясуйте, ким був Руже де Ліль та в чий присутності вперше було виконано цей гімн.

Загроза вторгнення пруських військ, злидні й голод у Парижі викликали дедалі більше невдоволення мешканців столиці та національних гвардійців. Жирондисти і лідери міської бідноти відкрито звинувачували Людовіка XVI у зраді й закликали до повалення королівської влади. У ніч на **10 серпня 1792 р.** по дзвону на сполох озброєні парижани і національні гвардійці почали збиратися біля будинку ратуші. На світанку понад 20 тис. повстанців штурмували королівський палац Тюільрі. Короля і членів його сім'ї було заарештовано. Відразу після повстання Законодавчі збори, якими керували вже жирондисти, запровадили в дію всі декрети, раніше заборонені королем. Усі громадяни, незалежно від майнового стану, отримали виборчі права. Ставало очевидним, що країні потрібна нова конституція. Стара, 1791 р., уже не могла діяти: монархію у Франції було ліквідовано. Проте ворогами революції тепер ставали ті діячі, які, власне, її розпочали.

20 вересня 1792 р. революційна французька армія завдала пруським військам серйозної поразки під м. Вальмі. Цього ж дня в Парижі в урочистій обстановці було відкрито засідання нового установчого органу – Конвенту, що мав прийняти конституцію республіканської Франції. Наступного дня Конвент скасував у країні монархію, а **22 вересня** Франція вперше у своїй історії була проголошена **республікою**.

ПОМІРКУЙТЕ!

З курсу всесвітньої історії за 6–8-й класи пригадайте, у яких країнах існувала республіканська форма правління.

■ Штурм Тюільрі в Парижі.
Картина Ж. Берто.
1793 р.

Дізнайтеся з додаткових джерел, хто захищав палац Тюільрі, а хто своїми діями сприяв його захопленню? Яких жертв з обох боків коштував цей штурм?

Провідне становище у Конвенті посідали жирондисти. Більшість депутатів, як правило, підтримувала їх рішення. Менш численну, але дуже енергійну фракцію становили монтаньяри (вони розташовувалися на верхніх лавах залу засідань, через що отримали своє прізвисько: «монтань» – у перекладі з французької – «гора»). Їх очолювали Марат, Дантон і один з найвизначніших діячів революції, палкий прихильник республіки – **Максиміліан Робесп'єр**. Поступово монтаньяри перетворилися на впливову політичну силу і домоглися переваги над жирондистами в Якобінському клубі. Після цього назви **монтаньяр** і **якобінець** стали синонімами.

Захищаючи загалом принцип приватної власності, дехто з монтаньярів припускав можливість її обмеження і навіть перерозподілу майна багатих на користь незаможних громадян. Саме під тиском монтаньяр-

СКЛАД КОНВЕНТУ

Праві
(жирондисти)
сиділи
на нижніх лавах

Ліві
(якобінци)
займали верхні
лави; їх називали
монтаньярами

Більша частина
депутатів не належала
ні до лівих, ні до правих
(рівнина або болото)

■ *Людовік XVI прощається із своєю родиною. Гравюра*

Навіть ті, хто виступав проти страти короля, не підтримали пропозиції передати вирішення його долі до рук народу. Як ви вважаєте, чому?

рів, усупереч позиції жирондистів, Людовіка XVI віддали під суд трибуналу Конвенту, який більшістю голосів проголосував за страту короля. **21 січня 1793 р.** Людовіка XVI було страчено.

ПОМІРКУЙТЕ!

Пригадайте, чи відбувалась раніше де-небудь страта короля або іншого керівника держави.

Після битви під Вальмі революційна армія здобула низку перемог над пруськими і австрійськими військами. Вона відкинула окупантів за межі Франції та зайняла територію Бельгії, західного берегу Рейну, Ніццу і Савойю. Прикордонні з Францією території приєднувалися до республіки, на них здійснювались буржуазні перетворення.

Проте успіхи республіканської Франції викликали дедалі більшу тривогу європейських монархів. Після страти Людовіка XVI до антифранцузької коаліції долучилися Англія, Іспанія, Росія, Сардинське королівство, Неаполь і більшість малих німецьких держав. Під натиском переважаючих сил коаліції французька армія знову почала відступати, залишила зайняті раніше території, і в країну знову вступили інтервенти. З англійською допомогою і на англійські гроші спалахнули роялістські (монархічні) повстання на заході Франції – у **Вандеї** і **Бретані**. Нова загроза інтервенції ускладнювалася через гостру нестачу продовольства у великих містах, зростаюче невдоволення владою міської і сільської бідноти.

5. Якобінська диктатура. Жирондисти були неспроможні врегулювати ситуацію в країні, чим активно користувалися монтаньяри-якобінці, звинувачуючи їх у нездатності врятувати республіку. Скориставшись народним невдоволенням, **2 червня 1793 р.** якобінці здійснили державний переворот і захопили владу в країні. Верховним державним органом залишався Конвент, який володів усією повнотою законодавчої і виконавчої влади. Представники Конвенту в армії і провінціях – комі-

■ Максиміліан Робесп'єр

сари – мали необмежені права. Дантон наполіг на рішенні конвенту відмовитись від наступальних війн та завоювань, спрямувавши зусилля на досягнення миру. Неабиякі повноваження здобув **Комітет громадського порятунку**, який з липня 1793 р. очолив М. Робесп'єр. Каральними органами диктатури стали **Комітет громадської безпеки** і революційні трибунали.

Якобінська диктатура – період найвищого піднесення революції, найбільш глибоких перетворень у країні, але водночас і період масових репресій і кривавих розправ із справжніми та уявними ворогами республіки. Уже в липні 1793 р. якобінці ввели смертну кару за спекуляцію продовольством, а в жовтні встановили тверді ціни на всі товари першої необхідності. **17 липня 1793 р.**

Конвент прийняв декрет про повну і безоплатну ліквідацію всіх феодалних повинностей, завдяки чому французьке селянство, єдине в Європі, безкоштовно отримало землю, що раніше належала дворянам. У жовтні на вимогу бідноти було встановлено максимальні ціни на продукти харчування. Вершиною соціального законодавства якобінців стали **Вантозькі декрети 1794 р.** («вантоз» – лютий–березень за революційним календарем), за якими частина майна «ворогів революції» розподілялася між найбіднішими громадянами. Таким чином, було порушено принцип недоторканності приватної власності, який так відстоювала буржуазія на початку революції.

ПОМІРКУЙТЕ!

Як ви вважаєте, інтереси яких верств населення захищала якобінська диктатура?

Загроза смертної карі не зупиняла спекуляції хлібом у великих містах. Населення дедалі більше бідувало. Почастішали виступи голодної

■ *Жирондистів везуть на страту. Гравюра*

Розгляньте ілюстрацію. Прокоментуйте реакцію і поведінку людей на площі.

бідноти – «шалених», що вимагали конфіскації і поділу власності нових багатіїв, вилучення майна і продовольства для допомоги голодуючим і постачання армії. У вересні 1793 р. яacobінським Конвентом було прийнято декрет про «підозрілих», який став сигналом до масового терору. «Підозрілими» оголошувалися не лише колишні дворяни, священники, чиновники, а й колишні діячі революції, тобто будь-які противники диктатури. Виявлені «підозрілі» підлягали негайному арешту та страті. Звичайно, при пошуках «підозрілих» часто-густо зводилися особисті рахунки. Протягом жовтня 1793 р. стратили королеву Марію Антуанетту та лідерів жирондистів, тисячі ув'язнених людей. Також на гільйотині загинули помірковані яacobінці – Ж. Дантон та група його прихильників, що виступили проти цього терору.

6. Термідоріанська реакція і Директорія. Терор яacobінців викликав дедалі більше невдоволення нової французької буржуазії, розбагатілої вже за часів революції. Проти Робесп'єра та його прибічників виникла змова. Активну роль серед змовників відігравали **Фуше і Баррас**, що залучили на свій бік багатьох депутатів Конвенту. **9 термідора II року Республіки (27 липня 1794 р.)** Робесп'єра під час виступу в Конвенті було заарештовано, а наступного дня разом з його соратниками – Сен-Жюстом і Кутоном – страчено. Яacobінську диктатуру було повалено.

Термідоріанський переворот не означав повернення до «старого порядку» – відновлення монархії та дворянських привілеїв. Його організатори були прихильниками республіки, зацікавленими у зміцненні нового громадянського устрою та збереженні нажитих у роки революції багатств. Водночас Баррас і його спільники прагнули покласти край народному руху в містах і селах, викоринити в суспільстві саму думку про можливість поділу майна серед бідних.

Нова влада продовжила практику терору проти своїх політичних супротивників. Сотні яacobінців було гільйотиновано або жорстоко забито. У містах Франції лютували банди головорізів з так званої «золотої молоді» – дітей нових багатіїв. Вони громили революційні клуби, редакції яacobінських газет, нещадно розправлялися з колишніми революціонерами. Із заслання було повернуто жирондистів, а учасникам роялістських закатів надано амністію.

■ Жозеф Фуше

ПОМІРКУЙТЕ!

Існує вираз «революція пожирає своїх синів». Чи погоджуєтесь ви з ним? Відповідь аргументуйте.

Конвент зберігав усю повноту влади, проте служив винятково інтересам нової буржуазії. У грудні 1794 р. були скасовані тверді ціни на

1 продовольство, і у Франції почалося знецінення грошей – нестримна **інфляція**. Дорожняча і голод стали причинами повстань у Парижі навесні 1795 р., проте вони були придушені військами, а їх керівників – останніх якобінців – було засуджено до страти. Ствердивши свою владу, у **серпні 1795 р.** термідоріанський Конвент прийняв нову Конституцію. Для виборців знову запроваджувався майновий ценз, віковий зростав до 25 років, а вибори ставали двоступеневими. Мова йшла виключно про чоловіків, жінкам виборче право, як і раніше, не надали.

Вища влада зосереджувалася у руках Законодавчого корпусу, який складався з двох палат: **Ради п'ятисот** і **Ради старійшин**. Виконавча влада мала належати **Директорії** у складі 5 осіб, що обиралися Законодавчим корпусом. Звикнувши за три роки до влади, депутати Конвенту не збиралися відмовлятися від неї. Вони закріпили за собою без усяких виборів дві третини місць у новому парламенті.

Невдоволенням узурпацією влади скористалися монархісти. Озброївши понад 20 тис. чол., вони готувалися здійснити державний переворот. Директорію врятував енергійний та рішучий генерал **Наполеон Бонапарт**. За його наказом на підступах до Конвенту було поставлено гармати, і заколотники були просто розігнані залпами картечі. Саме розгром роялістів поклав початок стрімкій військовій кар'єрі Бонапарта.

Період Директорії став часом стрімкого збагачення нової французької буржуазії – багатих промисловців, купців і фінансистів, що наживалися на спекуляціях землею, цінними паперами і постачанні армії. Самі члени Директорії на чолі з Баррасом були типовими представниками нових багатіїв, тісно пов'язаними з підприємницькими колами Франції. Їх називали нуворишами, або «жирними котами».

7. Зовнішня політика Директорії. Бонапартистський переворот 1799 р. Термідоріанський переворот зумовив істотні зміни і в зовнішній політиці Французької республіки. На відміну від якобінців, що виступали проти завойовницьких війн, лідери термідоріанців, Директорії прагнули до територіальних загарбань та панування над сусідні-

■ Зал засідань Ради п'ятисот. Картина Ж. Сабле

Чи можете ви сказати, розглянувши ілюстрацію, чому Рада п'ятисот зрештою виявилася недієздатною? Аргументуйте.

■ *Наполеон у битві при Риволі. Картина А. Філіппото*

Чим фігура Наполеона відрізняється від інших, зображених на картині?

ми державами. Справедливі війни, що вела з 1792 р. республіканська Франція проти європейських монархічних держав, почали поступово перетворюватися на загарбницькі. Порівняно слабка французька буржуазія прагнула використати військову силу для нав'язування сусідам вигідних митних і торговельних угод та відвертого грабунку «визволених» народів.

Після низки поразок у 1795 р. Пруссія та Іспанія вийшли з війни. Проте війна з Англією і Австрією тривала. Головні сили австрійців зосереджувалися в Західній Німеччині та Італії. Командувачем французької армії в Італії в квітні 1796 р. було призначено генерала Наполеона Бонапарта.

Французька армія в Італії налічувала 30 тис. напівголодних і погано споряджених солдатів. Їй протистояло 80 тис. добре озброєних австрійців. Незважаючи на це, у квітні 1796 р. французи рушили на ворога. Поєднуючи швидкість наступу з навальністю ударів, Бонапарт громив ворога частинами, азартно ризикуючи всім, навіть власним життям. За тиждень він розгромив сардинську й австрійську армії – Сардинське королівство змушене було визнати себе васалом Франції. Невдовзі Бонапарт завдав поразки австрійцям у битвах при Арколе і Риволі. У **жовтні 1797 р.** Австрія була змушена підписати мирний договір, визнавши за Францією права на лівий берег Рейну, Бельгію та Іонічні острови. Перша антифранцузька коаліція перестала існувати. Після італійського походу про генерала Бонапарта заговорила вся Європа.

Італійці радо зустрічали французів як своїх визволителів, вітали здійснювані ними буржуазні перетворення. Проте французька буржуазія від війн очікувала загарбання нових земель і отримання багатств. На «визволені» міста Бонапарт накладав мільйонні контрибуції. Постацання армії велося переважно за рахунок конфіскованого майна і місцевого населення. Французи не зупинялись і перед відвертим грабунком, вивозячи до Парижа церковні цінності та витвори мистецтва. Австрійське панування в Італії було фактично замінене французьким. За договором з австрійцями на території Італії утворили декілька залежних від Франції республік.

■ *Штурм
Корфу ескадрою
адмірала
Ушакова*

Дізнайтеся
з додаткових
джерел
про обставини
цієї події.

ПОМІРКУЙТЕ!

Як ви вважаєте, з яких причин справедливі війни, які вела республіканська Франція проти європейських монархій, почали поступово перетворюватися на загарбницькі?

У 1798–1799 рр. Бонапарт здійснив похід у Єгипет, сподіваючись згодом дістатись Індії – найбагатшої колонії Англії. Проте, здобувши декілька перемог у Єгипті, він призупинив наступ при облозі турецьких фортець у Сирії. Армія слабшала від безперервних боїв, виснажливої спеки і хвороб. У той же час англійський адмірал Гораціо Нельсон знищив французький флот біля мису Абукір (дельта Нілу). Шлях французам додому було фактично відрізано.

Захоплення французами о. Мальти і вторгнення до Єгипту привели до утворення в **1798 р. другої антифранцузької коаліції** у складі Англії, Росії, Австрії і Туреччини. У 1799 р. російська армія під командуванням О. Суворова розгромила французів під Треббією і Нові та змусила їх залишити Північну Італію, ескадра Ф. Ушакова звільнила Іонічні острови. Англійці адмірала Нельсона в цей час здобули Мальту і визволили Неаполь.

Воєнні поразки підірвали і без того хитке становище Директорії. Своєю слабкістю і нездатністю навести лад у країні Директорія дискредитувала себе навіть в очах великої буржуазії, якій була потрібна міцна влада для захисту своїх інтересів.

У правлячих колах Франції виник план державного перевороту і встановлення військової диктатури. Найкращим претендентом на роль майбутнього диктатора вважався генерал Бонапарт, який, кинувши напризволяще свою армію в Єгипті, терміново з'явився в Парижі. **18 брюмера VIII року республіки (9 листопада 1799 р.)**, спираючись на відданих солдатів, він фактично розігнав Раду п'ятисот, скасував режим Директорії і змусив колишніх депутатів ухвалити закон про передачу влади трьом консулам (правителям). Повновладним правителем Франції із званням першого консула ставав 30-річний генерал Бонапарт (інші консули значної ролі не відігравали).

? Перевірте себе

1. Схарактеризуйте економічний розвиток Франції напередодні революції.
2. Які верстви французького суспільства і чому були особливо незадоволені своїм становищем та політикою короля?
3. Проаналізуйте діяльність Установчих національних зборів. Що заважало продуктивній роботі Установчих зборів на користь народу?
4. Схарактеризуйте форми виявлення громадянської активності у Франції під час революції.
5. Чому яacobіни, що встановили жорстку диктатуру, у конституції 1793 р. обіцяли громадянам набагато ширші права, ніж попередня влада?
6. Чому термідоріанці, які здійснили переворот під гаслами боротьби з яacobінським терором, прийшовши до влади, самі вдалися до аналогічних дій?
7. Чиї інтереси захищала нова термідоріанська влада?
8. Визначте причини бонапартистського перевороту 1799 р.

Виконайте завдання

1. Зробіть у зошитах порівняльну таблицю.

Правлячі сили	Жирондисти		Яacobіни	
	Позитив	Негатив	Позитив	Негатив
Законодавча діяльність				
Соціальна політика				
Ідеологія				
Результати діяльності				

2. У зошитах намалюйте схему «державний устрій Франції за конституцією 1795 р.».
3. Розгляньте на карті основні події італійського та єгипетського походів та позначте на контурній карті місця найважливіших битв.

Творчо попрацюйте

1. Користуючись додатковими джерелами, напишіть есе про роль Марії Антуанети в житті Франції наприкінці XVIII ст.
2. На основі тексту підручника та додаткових джерел зробіть історичний портрет одного з лідерів революції. У групі обміняйтеся інформацією та своїми роздумами щодо діяльності свого обранця.

ДАТИ І ПОДІЇ

14 липня 1789 р. – взяття Бастилії.

26 серпня 1789 р. – прийняття Декларації прав людини і громадянина.

3 вересня 1791 р. – перша конституція Франції.

22 вересня 1792 р. – проголошення у Франції республіки.

9 листопада 1799 р. – бонапартистський переворот.

§3

Війни наполеонівської Франції. Віденський конгрес

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте причини та основні події Французької революції.

- 1. Франція у період Консульства та Імперії.** Переворот 9 листопада 1799 р. призвів до встановлення у Франції військової диктатури, що орієнтувалася на інтереси нової французької буржуазії і пов'язаного з нею командного складу республіканської армії. У диктатурі правлячі кола країни вбачали захист як від спроб реставрації монархії, так і від демократичних прагнень народних мас. Захопивши владу, Бонапарт силою закріпив вигідні підприємницьким колам перетворення часів революції та скасував усі демократичні інститути та революційні завоювання. Він не зазіхав на основні здобутки революції: знищення феодальних відносин, перерозподіл земельної власності та зміну її характеру, а лише жорстко впорядкував новий лад і вжив заходів для його подальшого стабільного розвитку.

Перший консул зосередив у своїх руках командування армією, призначення на вищі військові й цивільні посади, керівництво внутрішньою і зовнішньою політикою. Він фактично контролював діяльність усіх державних органів. Місцеве самоврядування було остаточно скасовано, у департаментах порядкували ставленики першого консула – префекти, а мери міст і сільських громад призначались як чиновники.

У Франції було закрито 60 газет із 73-х, а решту поставлено під суворий контроль держави, запроваджувалася цензура. У пресі було заборонено навіть згадувати про революцію. Міністром поліції було призначено Фуше, який охопив усю країну системою поліцейського нагляду. Колишні революціонери, ідейні нащадки якобінців, переслідувались і висилались у колонії Франції.

Одним з найважливіших засобів зміцнення своєї влади Бонапарт вважав релігію. У 1801 р. він уклав договір із папою Пієм VII, за яким католицизм проголошувалося «релігією більшості французів». Натомість папа визнавав нових власників розпроданих церковних земель і право французького уряду призначати вище католицьке духовництво країни.

■ *Наполеон, імператор.
Картина А. Триозона*

Чим одяг імператора Наполеона на картині відрізняється від його справжнього одягу?

Поясніть, чому художник вдався саме до такого творчого прийому. Аргументуйте.

У 1802 р. повноваження Бонапарта як першого консула стали позитивними, він здобув право затверджувати мирні договори і призначати собі наступника. Тоді ж було створено Консульську гвардію (в майбутньому – знамениту Стару гвардію Наполеона) і засновано нову державну відзнаку – орден Почесного легіону. Зміцнивши свою владу, в 1804 р. Бонапарт домігся проголошення себе імператором.

Проте це не означало повернення до монархії XVIII ст. Згідно з рішенням Сенату, перший консул республіки проголошувався **імператором** французів, тобто ставав позитивним монархом держави нібито за бажанням і згодою всієї французької нації. Це був початок становлення нової в історії Європи, вже не дворянської, а буржуазної, монархії.

Та поступово у Франції зникали останні залишки республіканізму. Термін «республіка» зникає із вжитку, скасовується революційний і відновлюється григоріанський календар, залежні від Франції республіки перетворюються на королівства. У 1808 р. було створено «імперське дворянство», вище військове командування та чиновництво Франції здобуло гучні дворянські титули.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому французький народ не виступив на захист республіканського ладу?

Значну увагу імператор Наполеон I приділяв упорядкуванню старих і розробці нових норм права, що закріплювали буржуазні перетворення в країні та зміцнювали режим його особистої влади. У Франції було розроблено нові Торговельний, Карний і Цивільний кодекси. Останній, що набув чинності в **1807 р.**, мав особливо важливе значення, він згодом дістав назву **Кодекс Наполеона**. Цей збірник законів остаточно ліквідував становий поділ суспільства та дворянські привілеї, стверджував принцип громадянського рівноправ'я, стояв на сторожі приватної власності й законодавчо закріплював свободу буржуазного підприємництва.

2. Війни наполеонівської Франції. Захопивши владу, Бонапарт негайно відновив військові дії проти сил антифранцузької коаліції. Вдало скориставшись незгодами між союзниками і виходом з війни Росії, він вдруге вступає в Північну Італію і в **1800 р.** завдає австрійцям нищівної поразки під **Маренго**. За мирним договором австрійці були знову змушені визнати загарбання французів у Бельгії, Німеччині та Італії, а в 1802 р. мир підписала й Англія. Остання зобов'язувалася залишити захоплені Єгипет і Мальту, а французи – не порушувати кордони в Європі.

Проте обидві сторони розглядали цей мир як тимчасову угоду. Англійці продовжували утримувати Мальту, а Франція здійснювала нові загарбання. Приводом для відновлення військових дій став розстріл за наказом Наполеона одного з родичів королівської династії Бурбонів. У **1805 р.** утворюється **третя антифранцузька коаліція** у складі Англії, Австрії, Росії і Неаполітанського королівства.

Вважаючи основним своїм суперником Велику Британію, Наполеон зосередив у Булоні, на березі Ла-Маншу, 130-тисячну армію, яку мали переправити через протоку 2300 плоскодонних суден. Успішній десантній

Європа у період наполеонівських війн

- Франція в 1789 р.
- Території, приєднані до Франції в 1791–1799 рр.
- Кордони держав на 1799 р.

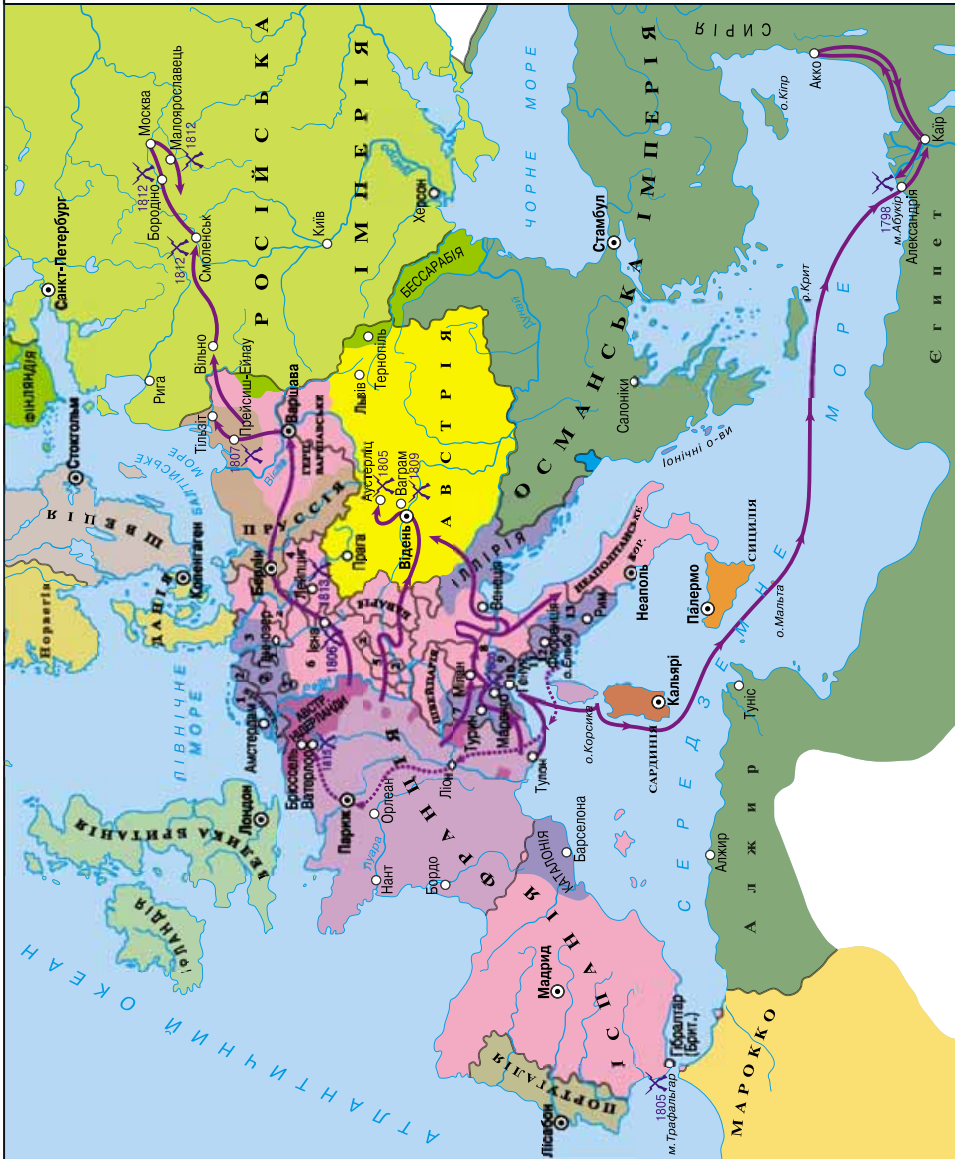
Цифрами позначено:

- 1 Батавська республіка (1795–1806)
- 2 Володіння Пруссії до 1807 р.
- 3 Ганновер
- 4 Саксонія
- 5 Вюртемберг
- 6 Дрібні німецькі держави
- 7 П'ємонт
- 8 Цизальпійська республіка (1797–1805)
- 9 Парма (до 1803 р.)
- 10 Лігурійська республіка (1797–1805)
- 11 Лукка (до 1805 р.)
- 12 Тоскана (Етрурія, 1801–1807)
- 13 Римська республіка (1798–1799)

- Походи Наполеона Бонапарта в 1796–1812 рр.
- Території, приєднані до Франції в 1799–1812 рр.
- Держави, залежні від Франції
- Території, приєднані до Росії в 1804–1812 рр.

- Повернення Наполеона Бонапарта з острова Ельби та його поразка під Ватерлоо 18 червня 1815 р.
- Місяці і роки найважливіших битв

1798
1799

операції заважав лише англійський флот. Незважаючи на кількісну перевагу французів та їхніх союзників – іспанців, адміралу **Нельсону** вдалося вщент розгромити франко-іспанський флот біля мису **Трафальгар** (Іспанія) у жовтні **1805 р.** І хоча в цій битві знаменитий англійський флотоводець загинув, сподівання Наполеона на можливість висадки десанту в Англії було безнадійно поховано.

Дізнавшись про просування до східних кордонів Франції австрійської і російської армій, Наполеон блискавично переводить свої головні сили за Рейн, змушує капітулювати австрійську армію і невдовзі займає Відень. Вирішальна битва між французькою і об'єднаною австро-російською арміями відбулася в Чехії біля селища **Аустерліц** у грудні **1805 р.** Союзники зазнали поразки. Тоді ж французи встановили контроль над Венецією і західним узбережжям Адріатичного моря.

Воєнні дії продовжувала Росія. У **1806 р.** вона уклала союзний договір з Пруссією, до якого згодом приєдналися Англія і Швеція. Так утворилася **четверта антифранцузька коаліція**. Проте вона проіснувала недовго. У жовтні 1806 р. Наполеон і маршал Даву вщент розгромили пруську армію і через тиждень після початку війни коаліція перестала існувати.

У захопленій столиці Пруссії – Берліні – Наполеон підписав декрет про **континентальну блокаду**, заборонивши всім союзним і залежним від Франції державам торгувати з Англією. Втративши надію на вторгнення в Англію, Наполеон вирішив «задушити» її економічно, закрити для неї європейські ринки. Оголошення континентальної блокади надавало війні загальноєвропейського характеру. До економічних санк-

■ *Гораціо Нельсон*

■ *Англійська карикатура на континентальну блокаду: «Гігантська англійська торгівля і мізерна блокада»*

Чому, на вашу думку, континентальна блокада зазнала краху? Аргументуйте.

цій проти Англії мусили приєднатись усі європейські країни. До аналогічних заходів вдався і британський уряд.

ПОМІРКУЙТЕ!

Обговоріть у групі, наскільки ефективною могла бути тактика економічних санкцій і кому вона могла бути вигідною.

Тим часом у Східній Пруссії продовжувалися воєнні дії, російська армія в 1807 р. зазнала поразки. За **Тільзітським миром 1807 р.** Росія визнавала всі завоювання Наполеона та змушена була приєднатися до континентальної блокади. На Пруссію Наполеон наклав величезну контрибуцію і значно скоротив її територію. На відібраних у Пруссії польських землях утворювалося герцогство Варшавське, що згодом стане плацдармом для нападу на Росію.

Після цього Наполеон рушив на Іспанію, позбавив престолу іспанських Бурбонів і передав його своєму брату Жозефу. Проте на боротьбу проти французьких загарбників піднявся весь іспанський народ. По всій країні розгорнулася партизанська війна – **герилья**. Французи так і не спромоглися повністю підкорити волелюбну Іспанію і змушені були постійно тримати там 250-тисячну армію.

Труднощами французів в Іспанії скористався австрійський уряд, що прагнув реваншу за програні раніше війни. У **1809 р.** Австрія і Англія сформували **п'яту антифранцузьку коаліцію**. Цього разу, охоплені патріотичним піднесенням, австрійські війська билися завзято і завдали супернику величезних втрат. Лише з великими труднощами в липні 1809 р. Наполеонові вдалося перемогти австрійську армію під **Ваграмом**. За підписаним мирним договором Австрія втрачала величезні території та вихід до моря. Як раніше Росія, Австрія також була змушена приєднатися до континентальної блокади.

3. Занепад і загибель наполеонівської імперії. У 1808–1811 рр. імперія Наполеона досягла вершини своєї могутності. Та в цей же час намітився й початок її внутрішньої кризи, стала очевидною нездійсненність наполеонівських планів встановлення панування у всій Європі. Війни виснажували сили Франції. Щорічні набори до армії викликали зростаюче невдоволення народу, а високі податки на її утримання – обурення як великої, так і дрібної буржуазії. Ставало очевидним, що політика континентальної блокади зазнала провалу. Англійські товари продовжували контрабандно надходити в європейські країни, і навіть сам імператор таємно купував в Англії сукно для своєї армії. Посилювалося невдоволення народів Європи, що потерпали від поборів і постачання солдатів у французьку армію.

Навіть найближче оточення Наполеона висловлювало незадоволення безперервними війнами, які заважали правлячим колам Франції спокійно користуватися славою і здобутим багатством. Воно передбачало, що імперія, втягнута в нескінченні війни, рано чи пізно зазнає краху. Англія – найсильніша морська і промислова держава – залишалася недоступною для Наполеона, а Російська імперія відновлювала і зміцнювала свої сили.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому Наполеон, незважаючи на невдоволення народу і навіть свого оточення, продовжував завойовницькі війни?

У червні 1812 р., зібравши 640-тисячну «Велику армію», Наполеон рушив у похід на Росію. Незважаючи на чисельну перевагу ворога, російські війська, відступаючи, зуміли з'єднатися поблизу Смоленська. Наполеон рвався до Москви, сподіваючись, що захоплення другої російської столиці змусить Олександра I капітулювати.

Призначений головнокомандувачем, фельдмаршал **М. Кутузов** вирішив дати бій французам на підступах до Москви біля села **Бородіно**. **Бородінська битва**, що відбулася у **вересні 1812 р.**, стала визначною подією воєнної історії Росії. Російські війська змогли утримати поле бою і завдати французам значних втрат. Проте, намагаючись зберегти послаблену армію, Кутузов вирішив відступити і залишити Москву без бою. Французькі війська зайняли російську столицю. У місті розпочалися грабунки, зайнялися пожежі, що спустошили дві третини міста. Проте очікуваної пропозиції миру Наполеон не отримав. У той час як росіяни збирали підкріплення, французькі війська танули, не маючи можливості здобувати фураж і продовольство.

У жовтні 1812 р. «Велика армія» залишила Москву. Спроба Наполеона пробитися до південних районів країни була невдалою. Російські війська відкинули французів на розорену ними раніше Смоленську дорогу. Відступаючи під ударами ворога, страждаючи через голод і сувору зиму, французи зазнали величезних втрат. Із 640 тис., що перейшли влітку кордон Росії, назад у грудні 1812 р. повернулося лише 30 тис. солдатів і офіцерів. Кинувши напризволяще залишки своєї деморалізованої армії, Наполеон з гвардійцями поспішив у Париж, побоюючись, що звістка про поразку викличе в столиці повстання.

Поразка французів у Росії стала сигналом до утворення у **1813 р. шостої антифранцузької коаліції**. Крім Англії і Росії, до неї увійшли

■ *М. Кутузов на командному пункті в день Бородінської битви. Картина О. Шепелюка*

Спробуйте уявити, що саме міг говорити в цей час Кутузов.

■ *Наполеон тікає з Росії*

Спробуйте описати зміст зображеного на картині.

Чому ви так думаєте?
Свою точку зору аргументуйте.

Пруссія, Іспанія, Португалія, Швеція і останньою – Австрія, уряд якої понад усе боявся нового розгрому. Наполеон чинив відчайдушний опір союзникам на території Німеччини. У **жовтні 1813 р.** під **Лейпцигом** відбулася чотириденна «**битва народів**». У ній проти французької армії (190 тис. чол.) билися війська Росії, Пруссії, Австрії і Швеції (300 тис. чол.). Наполеон був розгромлений і, втративши половину армії та майже всю артилерію, відступив.

У січні 1814 р. союзні війська перетнули кордон Франції. Сподівання Наполеона на суперечки між союзниками і розпад коаліції не справдились. У березні 1814 р. у містечку Шомон головні учасники коаліції – Росія, Англія, Австрія і Пруссія уклали договір про ведення війни до повної перемоги. Спроби імператора зібрати нову армію успіху не мали. Після того як союзники, не зустрівши опору, зайняли Париж, під тиском власного оточення Наполеон у Фонтенбло зрікся престолу. Йому залишили імператорський титул, тисячу гвардійців і в довічну власність о. Ельба біля узбережжя Італії, який і став місцем його заслання.

На вимогу союзників Сенат проголосив королем Франції брата страченого Людовіка XVI, що вступив на престол під іменем **Людовіка XVIII**. З Францією було укладено Паризький мир, за яким вона

■ *Карикатура на повернення до влади Бурбонів: «Людовік XVIII примірює на себе наполеонівські чоботи»*

Що, на вашу думку, хотів цим сказати художник?

поверталася до кордонів 1792 р. З усіх територіальних приєднань імперії залишили лише Ніццу і Савойю.

4. **«Сто днів» Наполеона.** Після реставрації Бурбонів тисячі офіцерів і урядовців наполеонівської імперії були позбавлені своїх посад. До Франції масово поверталися дворяни-емігранти, що вимагали повернення родових маєтків і спадкових привілеїв. Оточення короля домагалось відновлення абсолютизму, а церква відкрито засуджувала тих, хто під час революції придбав землі монастирів. Тривога охопила і селян, яким загрожувала не лише втрата землі, а й поновлення колишніх феодальних повинностей.

Довідавшись про загальне невдоволення в країні, **1 березня 1815 р.** на чолі своїх гвардійців Наполеон висадився на півдні Франції і рушив на Париж. Вислані проти імператора війська перейшли на його бік, а Людовік XVIII із сім'єю ледве встиг втекти із столиці. **20 березня** Наполеон вступив у Париж. Але, прийшовши до влади вдруге, він не довго тримав її у своїх руках – лише **сто днів**. У **1815 р.** європейські монархи негайно вирішили створити **сьому коаліцію** в тому ж складі, що й попередня.

Прагнення імператора розбити союзників по частинах не здійснились. **18 червня** наполеонівська армія була остаточно розгромлена англо-пруськими військами під містечком **Ватерлоо** поблизу Брюсселя. Полонений імператор вдруге зрікся престолу, після чого був засланий у Південну Атлантику на острів Св. Єлени, де й помер у 1821 р. Крах наполеонівської імперії в черговий раз засвідчив неспроможність авантюристичних спроб завоювати світове панування і знищити незалежність народів Європи.

Через 19 років після смерті імператора французи отримали право перевезти його рештки на землю Франції. Їх, подібно до поховань єгипетських фараонів, замурували в шість домовин, які помістили у великий саркофаг із червоного граніту в паризькому Будинку інвалідів.

ПОМІРКУЙТЕ!

Обговоріть у групі, чому французи з такими почестями поховали Наполеона Бонапарта в 1840 р. Дізнайтеся з додаткових джерел, яким є ставлення до постаті Наполеона в сьогоднішній Франції.

5. **Віденський конгрес та його наслідки.** Ще в березні 1814 р., уклавши в Шомоні союзний договір, головні учасники антифранцузької коаліції – **Росія, Австрія, Англія і Пруссія** – домовилися скликати дипломатичний конгрес, який мав підбити підсумки тривалих війн у Європі. Переможці прагнули закріпити здобуту перевагу, захистити Європу від можливості реставрації бонапартистського режиму, відновити втрачені станом привілеї дворянства й абсолютистські режими, а також перекроїти на свою користь карту Європи.

У **Відень** (місце проведення конгресу) з'їхались представники майже всіх європейських держав (за винятком Туреччини). Загалом їх було понад 100 тис., оскільки монархів і дипломатів супроводжувала родина з численною прислугою. Найважливіші рішення приймали монархи

■ *Учасники конгресу ділять світ*

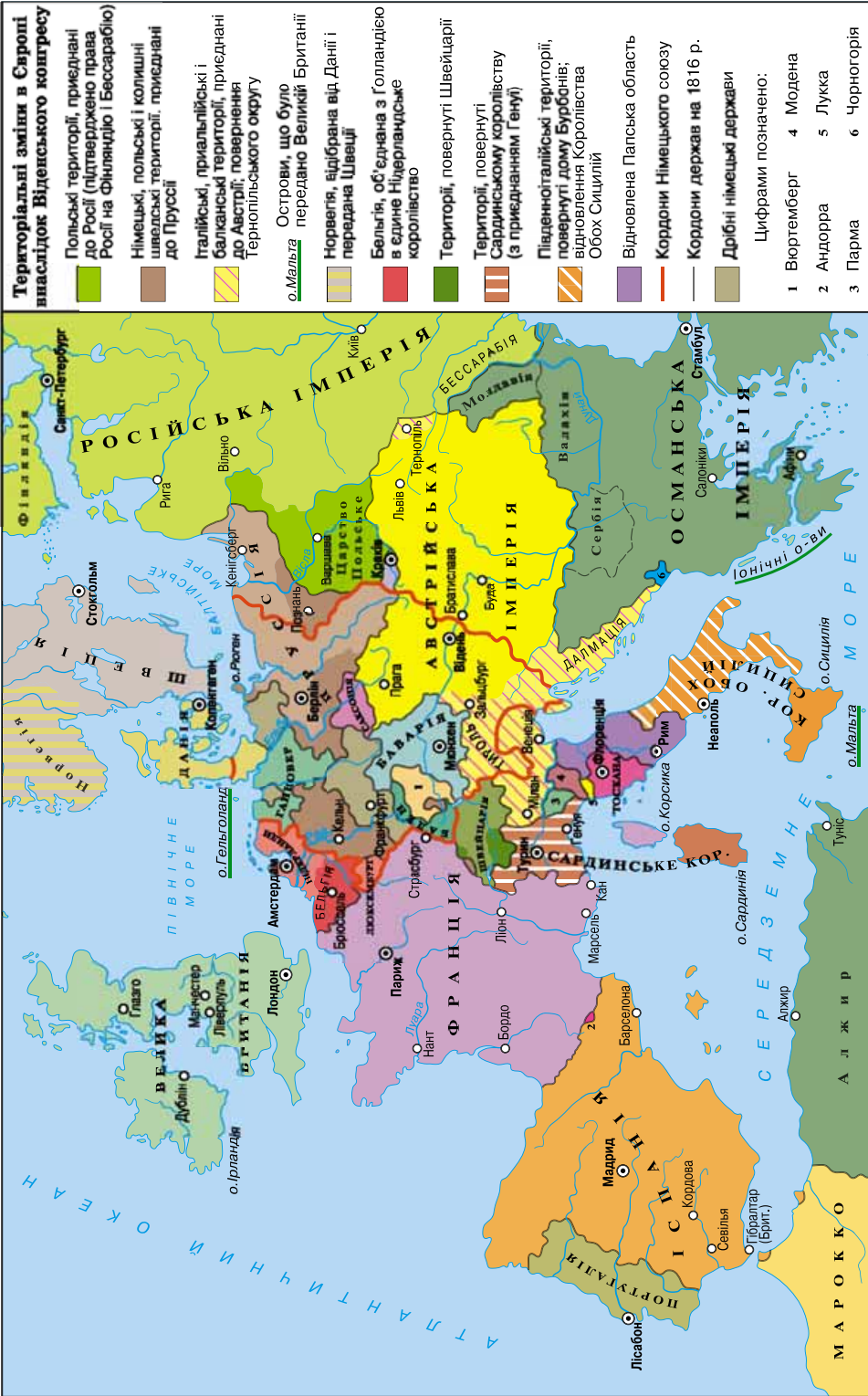
Хто зображений на карикатурі? Хто знаходиться під столом? Чому ви так думаєте? Аргументуйте.

Росії (Олександр I), Пруссії (Фрідріх Вільгельм III) та Австрії (Франц I), міністри закордонних справ Великої Британії (лорд Р. Каслрі, пізніше – А. Веллінгтон) і Франції (Ш. Талейран). Головою конгресу був австрійський канцлер К. Меттерніх.

Основні наслідки Віденського конгресу (18 вересня 1814 р. – 9 червня 1815 р.):

- ▶ В цілому відновлено дореволюційні порядки у Європі (абсолютизм та станові привілеї).
- ▶ Затверджено принцип рівноваги сил у Європі, що мав не дозволити жодній з держав домінувати на континенті.
- ▶ **Франція** втратила землі, загарбані Наполеоном і повернулася до кордонів 1792 р. (у листопаді 1815 р. її територію було ще більше обмежено – кордонами 1789 р.).
- ▶ З **Південних Нідерландів** (майбутня Бельгія) і **Голландії** утворено **Нідерланди**.
- ▶ Утворено **Швейцарську конфедерацію** і закріплено її нейтральний статус і (також конфедеративний) **Німецький союз** (з 34 монархій і 4 вільних міст – Гамбурга, Бремена, Любека і Франкфурта-на-Майні).
- ▶ **Австрія** – повернула втрачені території (Ломбардію та Венецію і польську частину Галичини).
- ▶ **Пруссія** – отримала частину Саксонії, Рейнську область, Вестфалію, західні польські землі.
- ▶ **Англія** – отримала Мальту та колишні голландські й французькі колонії (Цейлон, Гвіану і Капську область на півдні Африки).
- ▶ **Росія** – отримала частину Варшавського герцогства і закріпила свої права на Фінляндію й Бессарабію.

Таким чином, Віденський конгрес підтвердив відродження частини колишніх монархічних режимів, закріпив, перекроївши карту Європи, нове співвідношення сил на континенті. Проте повністю відновити колишні монархічні режими, становий поділ суспільства і привілеї дво-

■ Через величезну кількість балів Віденський конгрес увійшов до історії як «танцюючий конгрес». Замість традиційного меню там танцювали вальс, який відтоді набув поширення як танок епохи

рянства було вже неможливо – європейська буржуазія набиралась сили. Крім того, рішення Віденського конгресу на тривалий час зменшили небезпеку виникнення великих війн і забезпечили умови порівняно мирного розвитку континенту.

ПОМІРКУЙТЕ!

Спробуйте дати історичну оцінку наслідкам Віденського конгресу: що в них було позитивного, що – негативного. Чому ви так вважаєте? Чи відбувалися подібні конгреси раніше?

6. Утворення Священного союзу. Події 1815 р. наочно показали монархам Європи, яку небезпеку для них може становити Франція в разі відновлення бонапартистського режиму. Ще більше їх лякала можливість розгортання на континенті революційних і національно-визвольних рухів. За ініціативи Олександра I у вересні 1815 р. монархи Росії, Австрії і Пруссії утворили **Священний союз**. Головною його метою проголошувалася боротьба проти загрози виникнення революцій, проти визвольної боротьби. Водночас він мав гарантувати збереження політичної рівноваги в Європі, «законні» права монархів і засади абсолю-

■ *Правителі держав Священного союзу: російський цар Олександр I, пруський король Фрідріх Вільгельм III, австрійський імператор Франц I*

тизму. Згодом Священний союз підтримали всі правлячі династії Європи. Англія формально не входила до нього, але уряд підтримував його реакційну політику. Папа римський не підписав акта, побоюючись невдоволення католиків у різних країнах.

Головну роль у Союзі відігравали австрійський канцлер Меттерніх і Олександр I. При цьому російський імператор розумів, що роки революції не пройшли безслідно ні для Франції, ні для інших європейських країн, тож про повне повернення до колишніх порядків не може бути й мови. Саме він зажадав прийняття хартії, що обмежувала б владу Людовіка XVIII, і примусив підписати її всіх учасників Віденського конгресу. Міністр закордонних справ Англії лорд Каслрі на першому ж конгресі Священного союзу (1818) наполіг на тому, що втручання Союзу у внутрішні справи держав може здійснюватися лише на їх прохання. Проте згодом це рішення було скасоване у зв'язку з поширенням революційного руху.

У 20-ті роки XIX ст., коли по Європі прокотилася хвиля революцій і повстань, Священний союз став знаряддям придушення визвольного руху. За його рішенням революцію в Іспанії придушила армія французьких Бурбонів, а революцію в Італії – австрійські війська. У 1821 р. черговий конгрес Союзу відмовився підтримати боротьбу за незалежність Греції, полегшивши Османській імперії розправу над грецькими патріотами. Із часом між головними учасниками Союзу почали загострюватися протиріччя, і на середину 30-х років XIX ст. він фактично перестав існувати.

? Перевірте себе

1. Схарактеризуйте внутрішню політику Наполеона часів Консульства.
2. Поясніть відмінність між імператорською владою Наполеона і владою інших монархів Європи.
3. Чому Росія та Австрія були змушені приєднатися до континентальної блокади?
4. Чи знаєте ви, у яких творах мистецтва (література, живопис) яскраво зображені події боротьби іспанського народу проти французьких окупантів?
5. Чому найближче оточення Наполеона було незадоволене його політикою у 1808–1811 рр.?
6. Чому французи, незважаючи на попереднє незадоволення, підтримали Наполеона, коли він вдруге спробував захопити владу в 1815 р.?
7. Охарактеризуйте причини утворення та діяльність Священного союзу.

Виконайте завдання

1. Прослідкуйте на карті перебіг військових дій у Європі під час наполеонівських війн. Перенесіть на контурну карту місця найважливіших битв.
2. Зробіть таблицю «Територіальні зміни в Європі внаслідок Віденського конгресу».

Країна	Що отримала	Що втратила

Творчо попрацюйте

1. Обговоріть питання про причини та наслідки поразки наполеонівської імперії.
2. Використавши додаткові джерела, зробіть історичний портрет одного з активних учасників Віденського конгресу, наприклад австрійського дипломата К. Меттерніха або французького Ш. Талейрана. Обговоріть питання, як дипломатія може кардинально змінити здобутки військових.

ДАТИ І ПОДІЇ

Жовтень 1805 р. – битва біля мису Трафальгар.

7 вересня 1812 р. – битва під Бородіном.

Жовтень 1813 р. – «битва народів» під Лейпцигом.

9 червня 1815 р. – підписання Заключного акта Віденського конгресу.

18 червня 1815 р. – битва під Ватерлоо.

Матеріали до практичних та творчих завдань

Ви вже працювали з документами під час практичних занять у 7 і 8 класах. Можливо, ви знайомилися з документами самостійно, а можливо, обговорювали їх у парі або в невеликій групі. Нагадуємо вам, що кожний документ та коментар до нього слід уважно прочитати, обдумати та відповісти на запитання. Далі передбачається дискусія щодо змісту, причин створення та значення представлених документів. Якщо ви працюєте в групі – у вас є своя роль, своя функція, яку необхідно виконати. Якщо ви спікер – вам доведеться представляти думки вашої групи назагал і разом з товаришами відповідати на питання членів інших груп, а також самим запитувати їх. Ця творча робота формує вміння співпрацювати та комунікувати одне з одним. Бажаємо вам успіху в цій нелегкій справі!

Метою пропонованих матеріалів є підведення до розуміння шляху утвердження принципів рівноправ'я в законодавчому полі Франції, а пізніше – всієї Європи. Задля досягнення мети ми будемо послідовно аналізувати представлені документи.

Декларація прав людини і громадянина

26 серпня 1789 р., узявши за приклад американську Декларацію незалежності, Установчі збори Франції прийняли Декларацію прав людини і громадянина. Перша ж стаття стверджувала: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах», що раз і назавжди скасовувало у Франції поділ суспільства на стани, на привілейованих і непривілейованих його членів. Декларація проголошувала принцип народного суверенітету, ствержуючи, що джерелом будь-якої влади є лише народ, уся нація. У документі проголошувалися також свобода слова, думки, друку, віросповідання, право громадян на вибір будь-яких занять, недоторканність особи і приватної власності. Декларація стала своєрідним маніфестом громадянських прав і свобод у Європі, взірцем для багатьох майбутніх європейських конституцій.

**ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ**

Представники французького народу, утворивши Національні збори, зазначили, що неuczтво та забуття прав людини або нехтування ними є чи не єдиною причиною суспільних негараздів і зіпсованості правління. Тому вирішили викласти це у святковій Декларації природних, беззаперечних і священних прав людини, щоб ця Декларація, постійно перебуваючи в колі зору всіх членів громадянського союзу, завжди нагадувала про їхні права та обов'язки. Щоб дії законодавчої та виконавчої гілок влади, котрі в будь-який час можна було б співставити з метою кожного політичного інституту, сприймалися з більшою повагою, щоб вимоги громадян, котрі ґрунтуються на простих і безсумнівних принципах, спрямовувалися на дотримання конституцій.

З огляду на вищезазначене, Національні збори перед обличчям та егідою Верховної істоти визнають та проголошують такі права людини і громадянина.

Стаття 1

Люди народжуються і залишаються вільними та рівними в правах. Їх відмінності можуть ґрунтуватися лише на загальній потребі.

Стаття 2

Метою будь-якого політичного союзу є забезпечення природних та невід'ємних прав людини: свободи, власності, безпеки та опору гнобленню.

Стаття 3

Джерелом суверенної влади є нація. Жодна установа чи особистість не може утримувати владу в своїх руках без бажання нації.

Стаття 4

Свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому: таким чином дотримання природних прав кожної людини обмежується лише тими межами, котрі забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Межі ці визначаються лише законом.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які права людини і громадянина в документі вважаються природними та невід'ємними? Як ви розумієте статтю 4, яка стверджує, що свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому? У чому, на вашу думку, вона має виражатися на практиці? Наведіть конкретні приклади з вашого особистого досвіду.

Конституція Франції

Установчі збори прийняли першу в історії Франції конституцію 3 вересня 1791 р. Першу її частину становила Декларація прав людини і громадянина, а друга визначала побудову і повноваження органів державної влади й управління. Вища законодавча влада мала належати Законодавчим зборам, які обиралися на підставі загального виборчого права, але лише «активними» громадянами. Виконавча влада залишалася за королем, який самостійно формував уряд і керував його діяльністю. Конституція не поширювалася на французькі колонії, де всупереч Декларації зберігалось рабство.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Конституція забезпечує такі громадянські права:
– усі громадяни мають вільний доступ до місць і посад незалежно від будь-яких відмінностей, окрім тих, що постають з їхніх чеснот та можливостей;

- усі податки належним чином розподіляються поміж усіх громадян відповідно до їх статків;
- однакові правопорушення матимуть однакове покарання незалежно від особистісних відмінностей;
- з власної волі пересуватися, залишатися на місці або покидати його без остраху бути затриманим або ув'язненим інакше, як за законом, передбаченим Конституцією;
- з власної волі висловлюватися в усній та письмовій формі, друкувати, а також іншим чином поширювати свої думки, що не буде піддано жодній попередній цензурі або перевірці до їх публікації, а також проведення обрядів того віросповідання, до якого людина належить;
- вільно збиратися в громадських місцях, зберігаючи спокій та без зброї, дотримуючись поліцейських законів;
- вільно звертатись до усталених органів влади з петиціями, підписаними окремими громадянами.

ПОМІРКУЙТЕ!

Поясніть, які попередні закони було скасовано статтею конституції, яка передбачала, що за одні й ті ж самі злочини всі громадяни Франції будуть покарані однаково.

«Кодекс Наполеона»

Ще на самому початку Великої французької революції постало завдання створити спільне для всієї Франції цивільне право. У 1791 р. Законодавчі збори запропонували всім громадянам повідомити свої пропозиції щодо розробки цивільного кодексу. У 1793 р. Конвент прийняв нову постанову про підготовку цивільного кодексу в місячний термін, і в серпні 1793 р. був складений перший проект (усього було 695 статей). Але цей проект зрештою визнали занадто складним і недостатньо радикальним. Бонапарт, ставши першим консулом, негайно, з притаманною йому енергією, приєднався до роботи щодо якнайшвидшого видання цивільного кодексу. Протягом одного року, тобто з березня 1803 р. по березень 1804 р., 36 законів, що становлять кодекс, були прийняті і введені в дію. 21 березня 1804 р. цивільний кодекс був виданий у повному обсязі. Видання 1804 р. було названо «Цивільний Кодекс Французів», видання 1807 р. – «Кодекс Наполеона», останнє офіційне видання 30 серпня 1816 р. – «Цивільний Кодекс». Декретом 27 березня 1852 р. було відновлено назву «Кодекс Наполеона». Цю останню назву ніколи потім не було скасовано законом, але на практиці кодекс отримав після встановлення республіки стійке найменування «Цивільний Кодекс».

Цей збірник законів остаточно ліквідував становий поділ суспільства та дворянські привілеї, стверджував принцип громадянського рівноправ'я, закріплював проголошені Декларацією права людини і громадянина.

«Кодекс Наполеона» складався з вступної частини і трьох книг. Перша книга включає статті про громадянство, акти цивільного стану, сімейне та опікунське право. Слід зауважити, що в сімейному праві, незважаючи на незначні обмеження, роль чоловіка була домінуючою. Чоловік визначав місце проживання сім'ї, мав більші права щодо дітей та сімейного майна: наприклад, сини, які не досягли 25 років, і дочки до 21 року не мали права вступати у шлюб без згоди батька й матері, але в разі розбіжностей між батьками враховувалась думка батька. Тим не

менше в цілому норми сімейного права Цивільного кодексу були прогресивними для свого часу (наприклад, ст. 212 зобов'язувала подружжя «до взаємної вірності, допомоги, підтримки»). Кодекс підтвердив положення Конституції 1791 р. про те, що шлюб – цивільний договір, підтвердив право на розлучення та інші нововведення революційної пори.

Друга книга Кодексу регулювала відносини власності й закріплювала право власності як священне право людини, тим самим Кодекс стояв на сторожі приватної власності і законодавчо закріплював свободу буржуазного підприємництва. Третя книга містила статті про способи набуття власності, включаючи спадкове право та різні види зобов'язань.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

Власність – це право повним чином користуватися речами за власним розсудом так, щоб це користування не заборонялося законом та регламентом.

Ніхто не може бути змушений поступитися своєю власністю, якщо це не відбувається з причини суспільної користі та за справедливу й попередню винагороду.

Власність на майно, як рухоме, так і нерухоме, дає право на все, що це майно виробляє, а також на те, що природно або штучно поєднується в цьому майні. Це право називається «правом приєднання».

ПОМІРКУЙТЕ!

Які суспільні верстви Франції були особливо зацікавлені в прийнятті Цивільного кодексу?

? Перевірте себе

1. Ознайомившись із документами, проаналізуйте етапи утвердження принципів рівноправ'я в законодавстві Франції.
2. Подумайте, чому лідери революції одразу ж проголосили рівність усіх громадян перед законом і лише через значний проміжок часу взяли за майнові, сімейні та інші права людей.
3. Що кардинально нового з'явилося в законодавчому полі Франції на початку XIX ст. в порівнянні з іншими європейськими країнами?
4. Проаналізуйте, які позитивні й негативні положення для основної частини населення містив «Кодекс Наполеона». Чиї, на вашу думку, інтереси він захищав? Спробуйте аргументувати свою точку зору.
5. Як ви розумієте фразу з конституції Франції, що «усі податки належним чином розподіляються поміж усіх громадян відповідно до їх статків»?

Творчо попрацюйте

1. Підготуйте (за вибором) есе на тему «Права людини і громадянина в якобінській Франції»; «Утвердження принципів громадянського рівноправ'я: від “Декларації прав людини...” до “Кодексу Наполеона”».
2. На основі аналізу запропонованих та додаткових джерел укладіть історичний портрет діяча Французької революції (за вибором).

Європа та Америка в добу революцій і національного об'єднання (1815–1870 рр.)

Найважливіші терміни та поняття розділу:

- **Індустріальне суспільство** – суспільство, у якому завершено процес створення великої, технічно розвинутої промисловості та де найбільший внесок у вартість матеріальних здобутків вносять видобуток і переробка природних ресурсів, а також галузі промисловості.
- **Ідеологія** – система ідей і поглядів (політичних, правничих, філософських, релігійних тощо), яка виражає корінні інтереси, ідеали якогось класу або іншої соціальної групи.
- **Лібералізм** (від лат. *liberalis* — вільний) – ідейна течія, яка пропагує необхідність поступового реформування суспільства з метою досягнення повної реалізації індивідуальних цінностей і, передусім, максимальної особистої політичної і громадянської свободи людини. Гарантії забезпечення такої свободи – приватна власність та правова держава. Як течія, є, по суті, різновидом консерватизму, оскільки спрямований виключно на усунення перешкод індивідуальній свободі.
- **Нація** (від лат. *natio* – плем'я, народ) – історична спільнота людей, яка характеризується спільністю території, культури, етнічних особливостей і характеру, економічних та соціальних зв'язків тощо. Складається з різних племен та народностей.
- **Карбонарії** – члени таємного товариства в Італії в першій половині XIX ст., що боролись за національне звільнення і конституційний лад.

§4

Промислове піднесення Західної Європи. Початок становлення індустріального суспільства

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Складіть логічні пари: мануфактура, ремісник, фабрика, лендлорд, найманий робітник, цех, буржуа, джентрі.

- 1. Промисловий переворот та його наслідки.** Промисловий переворот (який інколи називають «**промисловою революцією**») розпочався, як вам відомо, в Англії у XVIII столітті. Згодом революційні зміни у промисловому виробництві відбулися і в інших передових країнах. Індустріальне суспільство в Європі і США у XIX ст. поступово замінювало аграрне.

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ

Промисловість

Дрібноремісничє виробництво промислових товарів витісняє фабрично-заводське виробництво, засноване на найманій робочій силі. Значно збільшується кількість пролетаріату (робітників).

Сільське господарство

Розвивається товарне виробництво сільськогосподарської продукції. Починає використовуватись машинна техніка, штучні добрива. Розорені селяни переселяються в міста.

Промисловий переворот – перехід від мануфактури до фабрично-заводської системи машинного виробництва – полягав у заміні ручної ремісничої техніки на машини. Машини «виривали» з рук людини її власну роботу, виконуючи її набагато швидше і ефективніше. Використання енергії пари дозволило збудувати парові машини, що замінили не лише мускульну силу людини, а й силу коліс великих водяних і вітряних млинів. До появи електромашин паровики були універсальними механічними двигунами, що приводили в дію прядильні й ткацькі верстати, видобувні вугільні машини, металургійні преси і залізничні потяги. У ролі передатного механізму від робочих машин до парових машин-двигунів використовувалась ремінна трансмісія.

В Англії, Франції, Пруссії і США з'являються оснащені верстатами підприємства (фабрики) сучасного типу, на яких працювали сотні й тисячі найманих робітників. В Англії виникло машинобудування – виробництво машин за допомогою машин. Хімічна промисловість почала виробляти фарбники і вибухові речовини. Металургійні й металооброблювальні заводи, великі вугільні шахти, текстильні й прядильні фабрики поступово витісняли старі мануфактури, бо засновані на ручній праці підприємства були нездатні конкурувати з ефективнішим і дешевшим машинним виробництвом.

ПОМІРКУЙТЕ!

З курсу всесвітньої історії за 8-й клас пригадайте перших винахідників прядильної та парової машин.

Машинобудування дозволило розпочати механізацію сільського господарства (на селі з'явилися парові сівалки і молотарки), докорінно змінило транспортну систему. У **1818 р.** англійський винахідник **Джордж Стефенсон** сконструював перший паротяг, а в **1830 р.** перша залізниця з'єднала два головних промислових центри Англії – Манчестер і Ліверпуль. На середину XIX ст. всі найбільші міста країни було поєднано залізницями, а їх загальна протяжність досягла 50 тис. км. У **1832 р.** перша залізниця з'явилась і у Франції. Розвиток залізниць став важли-

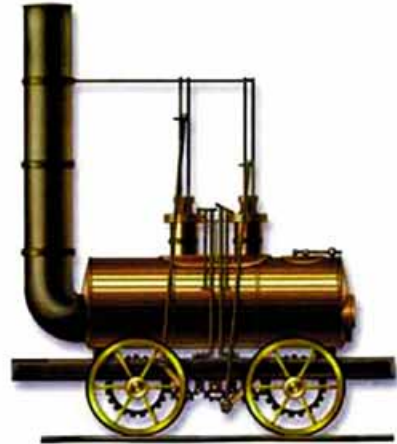
вим чинником промислового зростання, адже за їх допомогою ефективніше поєднувались джерела сировини, місця їх переробки та збуту готової продукції. До того ж потреби залізниць стимулювали розвиток металургії, вугільної промисловості і транспортного машинобудування.

У 1807 р. американський винахідник **Роберт Фултон** випробував перший пароплав на р. Гудзон, а через декілька років у Англії почалось широке застосування парових кораблів. Згодом між Англією і Північною Америкою, Єгиптом, Індією встановилось регулярне пароплавне сполучення.

Промисловий переворот у Великій Британії завершився в першій третині ХІХ ст. – з появою машинобудування і перемогою машинного виробництва у всіх галузях індустрії. У 40-х роках у промисловості і торгівлі країни було зайнято 42 % населення, тоді як у сфері сільського господарства – лише 28 %.

В інших державах він закінчився у середині століття (Франція) й наприкінці його (Німеччина і США). У порівняно відсталих капіталістичних країнах Європи, зокрема в Російській імперії, промисловий переворот так і залишився незавершеним до початку Першої світової війни. Індустріально розвинуті країни світу, зосередивши в себе леву частку промислового виробництва, здобули в результаті можливість встановити своє панування у світі.

2. Суспільні наслідки промислового перевороту. Промисловий переворот привів і до значних соціальних наслідків, остаточно зруйнувавши стану систему феодального суспільства. У першій половині ХІХ ст. основою господарського життя розвинутих європейських країн було вільне підприємництво буржуазії – власників фабрик, заводів, шахт, залізниць і торгівельних компаній. Швидко багатіючи, буржуазія

■ *Паротяг Стефенсона*

■ *Так зображували карикатуристи представників нового найвпливовішого прошарку – буржуазії*

■ *Праця дітей на фабриці.
Гравюра*

Нестерпними й небезпечними були умови праці на фабриках. Відпустки чи лікарняні власники не надавали. Кожний робітник у будь-який момент міг бути звільненим.

поступово перетворювалась на найвпливовіший прошарок суспільства, відтісняючи дворян-землевласників на другий план.

Розвиток промисловості зумовив виникнення прошарку найманих робітників, що продавали підприємцям свою робочу силу за заробітну платню. Їх лави поповнювались за рахунок розорених ремісників і власників дрібних підприємств, селян, що переїжджали до міст. Кількість вільних робочих рук набагато перевищувала потреби промисловості, що зумовило зростання чисельності безробітних. Цим охоче користувались підприємці, наймаючи робітників для своїх фабрик і заводів практично за безцінь. Тривалість робочого дня, що не обмежувалась законом, нерідко досягала 14–16 год на добу. Заробітна платня забезпечувала лише злиденний рівень існування. Робітників часто штрафували. На підприємствах використовувалась праця жінок і дітей, яким платили набагато менше, ніж чоловікам. Діти 5–7 років працювали не лише на фабриках, а й у шахтах.

Середня тривалість життя у Великій Британії в першій половині XIX ст.

Суспільні верстви	Сільська місцевість	Промислові міста
<i>Заможні люди</i>	50–52 роки	36–45 років
<i>Селяни</i>	42–48 років	–
<i>Робітники</i>	33–38 років	15–19 років

Із впровадженням машин на підприємствах значно підвищилась інтенсивність праці, зросла кількість травм і каліцтва на виробництві. Робітники нерідко вважали машини своїми ворогами, нищили їх і руйнували фабрики.

Становище робітників особливо погіршувалося, коли наставала економічна криза – глибокий спад виробництва, що супроводжувався зменшенням зарплатні та зростанням безробіття.

ПОМІРКУЙТЕ!

З курсу всесвітньої історії за 8-й клас пригадайте, хто такі луддисти і яку кару передбачав тодішній англійський закон за псування машин.

Таким чином, у добу промислового перевороту і подальшої індустріалізації основними верствами суспільства стали **наймані робітники** (промисловий пролетаріат) та їх роботодавці – **власники-капіталісти** (буржуазія). Проте ще довгий час (хіба що за винятком Англії) у складі населення європейських країн переважало селянство.

3. Спроби осмислення нової дійсності. Консерватизм, лібералізм і соціалізм. Формування індустріального суспільства і розвиток капіталістичних відносин сприймалися сучасниками по-різному. Одні засуджували новий лад і бачили в ньому лише страждання і бідкування, інші – сподівались на можливість звільнення людини, здобуття громадянських прав, ствердження демократії в політичному житті. Частина суспільства вітала появу машин, впровадження нової техніки і технологій, що позитивно впливало на життя і добробут людей.

У першій половині XIX ст. у Західній Європі, де існували конституції, парламенти і порівняно вільна преса, остаточно оформилися три провідні ідеології, які наклали значний відбиток на розвиток суспільства, характер і спрямованість політики держав, суспільно-політичні рухи: консервативна, ліберальна і соціалістична.

Представники **консерватизму** (від лат. *conservo* – зберігати) заперечували радикальні, революційні методи для здійснення необхідних суспільних перетворень і вкрай обережно ставилися до реформ та будь-яких нововведень. Вони надавали перевагу тим відносинам, які давно утвердилися і були випробувані часом, вважали природними нерівність людей, приватну власність, монархію тощо. Для них найбільш важливим було зберегти стабільність суспільства, недарма австрійський канцлер Меттерніх – ідеолог консерватизму – вважав, що спокій – найважливіша умова життя і процвітання держави.

Найважливішими цінностями **лібералізму** (від лат. *liberalis* – вільний) вважалися свобода і рівність. Француз Бенжамен Констан зазначав, що свобода – це насамперед торжество особистості над владою. Ліберали очолювали всі революції першої половини XIX ст. Вони відстоювали рівність громадян перед законом, демократію, захищали приватну власність і свободу підприємництва від державного втручання і регулювання, що мало як позитивну (особисту волю), так і негативну (особистий егоїзм) складову. Поступово ліберальні цінності стали визнаватися західним суспільством, а вимоги прийняття конституції, скликання представницьких установ і рівності громадянських прав поділялися більшістю населення.

Проте із знищенням станової нерівності лишалася нерівність, зумовлена особистими можливостями і здібностями людей. Зберігалася майнова нерівність, заснована на приватній власності, а також статева

Канцлер Меттерніх

нерівність, коли жінки не мали права голосу, отримували меншу порівняно з чоловіками зарплатню за одну й ту ж роботу, практично не мали доступу до якісної освіти. До того ж стихійний розвиток ринкової економіки, масове розорення людей у ході промислового перевороту посилювали злидні і бідуювання більшості членів суспільства. На цьому ґрунті й розвивався **соціалізм**, який вважав єдиним засобом подолання поділу суспільства на багатих і бідних скасування приватної власності і заміну її на суспільну.

Подібні думки висловлювалися ще за часів Середньовіччя, поширювалися у Франції напередодні революції кінця XVIII ст. Проте особливого розвитку вони набувають у XIX ст., у добу промислового перевороту та індустріалізації. Однією з течій європейського соціалізму був **утопічний соціалізм**. Своєю назвою він завдячує книзі Томаса Мора «Утопія» (1516).

ПОМІРКУЙТЕ!

З курсу всесвітньої історії за 7-й клас пригадайте, яку державу змальовує автор у цій книзі.

■ Клод Анрі де Сен-Сімон

Видатними представниками утопічного соціалізму були французи **Клод Анрі де Сен-Сімон** і **Шарль Фур'є**, англієць **Роберт Оуен**. Вони засуджували капіталізм, який, на їхню думку, гальмував прогрес людства, і розробляли проекти гармонійного устрою суспільства. Суспільства, що мало ґрунтуватися на колективній власності, планомірно організованому виробництві, загальній праці людей, розподілі вироблених багатств відповідно до здібностей і трудового внеску кожного. Основою суспільства, вважав Сен-Сімон, мали стати не духівництво й нероби-дворяни, а його «виробничі члени» – підприємці, робітники, ремісники, селяни. На відміну від Сен-Сімона і Фур'є, Роберт Оуен не лише розробляв плани створення ідеального суспільства, а й намагався здійснювати свої ідеї на практиці. Він навіть спробував організувати трудові комуни (громади) в Англії і США. Проте ці експерименти виявилися невдалими. Комуни проіснували лише по декілька років.

Ідеї соціалістів-утопістів набули поширення серед робітників. Але мрії про можливість створення осередків справедливого суспільства в умовах ринкової економіки і капіталістичної конкуренції так і залишилися мріями.

ПОМІРКУЙТЕ!

Висловіть своє ставлення до ідей соціалістів-утопістів.

Наступники соціалістів-утопістів пропонували два основних варіанти перетворення суспільства: **революційний** і **мирний**, коли головним засобом змін та полегшення становища трудящих були реформи.

Французький соціаліст **Луї Блан** вважав, що від негараздів капіталістичного суспільства – конкуренції і криз однаково страждають як робітники, так і підприємці. Врятувати одних від безробіття, а інших від банкрутства може лише створення спільних виробничих асоціацій, на основі суспільної власності. Як внесок у власність асоціації підприємці вноситимуть гроші, а робітники – свою працю. За допомогою держави виробничі асоціації мають витіснити приватні фірми, і в суспільстві ствердиться колективна власність.

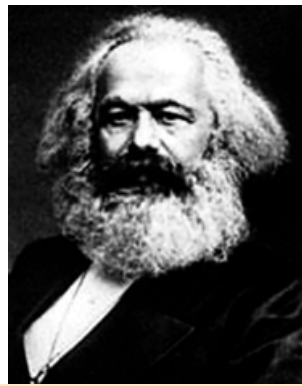
Теорія Луї Блана набула поширення в Західній Європі, як і погляди іншого соціаліста **П'єра Жозефа Прудона**. Останній вважав головним злом у суспільстві гроші, які дають одним надмірно багатіти, а іншим – зубожіти. Саме завдяки грошам утворюється велика власність, яка певною мірою є крадіжкою в інших членів суспільства. Щоб уникнути цього, люди мають перейти до безгрошового обміну товарами і послугами, до взаємного кредитування. Саме це дозволить створити суспільство дрібних власників, об'єднаних у самоврядні громади. Тоді ж, на думку Прудона, відпаде потреба в державі. Ця теорія повністю заперечила необхідність будь-якої боротьби трудящих за свої права.

Найбільш відомими представниками революційного соціалізму XIX ст. були **Карл Маркс** і **Фрідріх Енгельс**. Вони стали родоначальниками **марксизму**, що суворо засуджував капіталізм за експлуатацію людини людиною і вбачав єдиний шлях до звільнення трудящих у революційному перетворенні буржуазного суспільства в комуністичне. Своє завдання Маркс і Енгельс вбачали насамперед у тому, щоб організувати робітничий клас для боротьби за свої права. На їхню думку, лише наймані робітники – пролетаріат, позбавлений будь-якої власності, є єдиним свідомо організованим революційним класом, який здатний безкомпромісно боротися за перетворення приватної власності в суспільну й побудувати диктатуру пролетаріату – найбільш справедливую форму правління.

Створене в 1847 р. товариство Союз комуністів запропонувало їм написати партійну програму. Так через рік з'явився «Маніфест Комуністичної партії», що проголосив пролетарську революцію головним засо-

■ П'єр Жозеф Прудон

■ Фрідріх Енгельс і Карл Маркс

бом боротьби з буржуазією. «Наймаючи тисячі робітників для своїх фабрик і заводів, буржуазія, – вказували Маркс і Енгельс, – виробляє насамперед своїх могильників. Її загибель і перемога пролетаріату однаково неминучі».

Робітничі і соціалістичні організації багатьох країн, що знаходилися переважно під впливом ідей Маркса й Енгельса, у 1864 р. об'єдналися у Міжнародне товариство робітників, більш відоме як **I Інтернаціонал**. Його завдання полягало в згуртуванні робітників у міжнародному масштабі. Проте товариство проіснувало не довго і в 1876 р. саморозпустилося.

Соціалісти порушили чимало актуальних проблем, важливих для захисту інтересів трудящих мас, а критика недоліків капіталізму сприяла мобілізації пролетаріату для боротьби за свої права. Згодом це сприяло становленню державного соціального законодавства в передових країнах світу та наданню окремим формам капіталізму «людського обличчя».

Формування в добу індустріального суспільства нових історичних спільнот – **націй**, розвиток національної самосвідомості в поневолених народів Європи та їх боротьба за національну незалежність сприяли поширенню ідеології **націоналізму**. У своїй позитивній основі націоналізм спирався на патріотизм, національні почуття всіх тих, кому була небайдужою доля власного народу, відстоював право націй на самовизначення. Водночас, у своїх крайніх проявах, націоналізм також характеризується національним егоїзмом, що виявляється в нетерпимості та ворожості до представників інших народів (шовінізм, расизм, нацизм, ксенофобія, дискримінація національних меншин) тощо.

? Перевірте себе

1. Які наслідки мав промисловий переворот в економічній сфері?
2. Завдяки чому буржуазія в XIX ст. стає найвпливовішим прошарком суспільства?
3. Чим ідеологія утопічного соціалізму кардинально відрізнялась від інших течій?
4. Подумайте, чи можливо побудувати справедливе й гармонійне суспільство виходячи з поглядів Луї Блана та П'єра Прудона. Відповідь обґрунтуйте.

Виконайте завдання

У зошитах зробіть порівняльну таблицю ідеологічних засад консерватизму й лібералізму:

Течія	Консерватизм	Лібералізм
Ставлення до власності		
Ставлення до реформ		
Ставлення до громадянського рівноправ'я		

Течія	Консерватизм	Лібералізм
Ставлення до свободи підприємництва		
Ідеологи		

Творчо попрацюйте

1. Використавши додаткові джерела, напишіть повідомлення про життєвий шлях і погляди європейських соціалістів.
2. Обговоріть у групах питання – як ідеологія марксизму вплинула на подальшу історію людства.

Матеріали до практичних та творчих завдань

Прочитайте вміщені матеріали, розгляньте ілюстрації, попрацюйте у групах, виконуючи завдання та відповідаючи на запитання. Можна заздалегідь підготуватися і провести ділову гру, представляючи різні верстви суспільства. Наприклад, як проходив обід у вихідний день у середовищі аристократів чи аристократок, буржуазії, робітників, селян.

Важливо показати не лише страви, які вони куштували, а головне – про що вони вели бесіду. Ви визначаєте, в який відрізок часу ви занурюєтесь, наприклад середина XIX ст., і говорите про розваги, які популярні в певному середовищі, про моду, спорт, ваше житло, нові види транспорту і зв'язку, медичні заклади, освіту дітей, журнали тощо. Учитель, обрані «неупереджені» судді, як і всі інші, слухають і оцінюють достовірність бесіди у групах (чи були тоді вже такі види транспорту і зв'язку, нові види спорту, відповідні заклади освіти і таке інше). Найкраща група може отримати певні бонуси.

На початку XIX ст. у більшості країн Європи вже не було кріпосного права. Капіталізм дедалі більше проникав у сільське господарство, яке, як і промисловість, розвивалося переважно на засадах приватної власності. Головним виробником продовольства ставав приватний підприємець – фермер, що використовував техніку, добрива і наймав робітників. Поступово на новий капіталістичний лад переорієнтувалося й поміщицьке господарство. Проте село продовжувало жити переважно в злиднях. У пошуках роботи розорені селяни змушені були кидати свої будинки, землі та переселятися в міста.

Населення міст поступово зростало, особливо в промислових центрах. Цей процес має назву **урбанізація**. Із часом міське населення стало дорівнювати сільському, а пізніше – переважати над ним, зокрема у Великій Британії у промисловості на середину XIX ст. було зайнято 42 % населення, в той час як у сільськогосподарському виробництві – лише 28 %. Змінювалось обличчя міст. Будинки зростали вгору, вулиці ставали прямішими і ширшими. У великих містах з великою густотою населення завжди існувала загроза епідемії. Тому вулиці розширювалися не лише для полегшення проїзду транспорту, але й

■ Лондонські вулиці вже тоді були перевантажені транспортом

■ Так одягалися європейські жінки в середині XIX ст.

для запобігання захворюванням. Великі міста потребували опалення, освітлення, води, каналізації. Перший паровий водогін було побудовано в столиці Великої Британії Лондоні.

У зв'язку із зростанням чисельності населення в містах будувалося багато нових громадських споруд: крамниць, універсальних магазинів, банків, вокзалів тощо. Завдяки початку широкого виробництва паперу збільшувалися накладки газет і журналів. Зростання цін на землю спонукало власників будувати висотні будинки, більшість з яких були «доходними домами», де квартири здавалися господарями в оренду.

Вдосконалювалася поштова справа, вводились єдині тарифи на поштові послуги – марки. Освічені громадяни вже не мислили себе без газет, у кав'ярнях вони обговорювали новини, а в театрах і на балах проводили дозвілля. Люди, стомлені від життєвих проблем, шукали відпочинку в танцях, виставах, музиці і святах. На балах в аристократичних салонах танцювали вже не тільки мазурку, а й вальс. У будинках дворян і великої буржуазії з'являються робочі кабінети, більярдні, музичні кімнати. Якщо раніше городяни і заможні жителі села опалювали приміщення камінами, то в XIX ст. з'явилися більш компактні пічки-«голландки».

Наприкінці XIX ст. індустріальний прогрес зумовив суттєве поліпшення становища середніх верств міського населення. Зростання виробництва сприяло зниженню цін, насамперед на продукти харчування і одяг. Зростала заробітна плата й реальні доходи найманих робітників.

■ Ванна кімната XIX ст.
Картина Е. Гау

Чи хотіли б ви побудувати для себе таку ванну кімнату? Чому?

Машинна доба змінила обличчя міст, побут людей. Завдяки паровому транспорту і системі зв'язку змінювались уявлення людей про відстані. Розширювався потік інформації. Телеграф ще був надбанням переважно урядовців і бізнесменів. Змінювалась архітектура міст. У США ввійшли в моду висотні будинки – **хмарочоси**. Заможні сім'ї влаштовували у своїх будинках туалетні і ванні кімнати.

У будинках з'явилась електрика і газ, причому останній давав як тепло, так і світло. Проте в містах стала помітнішою відмінність між багатими і бідними кварталами, помешканнями буржуазії і робітників.

Характер торгівлі в містах змінили великі універсальні магазини, де можна було купити все, що потрібно. У різних районах діяли єдині ціни, з'явилися магазини-пасажі. Європейці і мешканці великих міст США пересувалися на трамваях і метро, користувалися телефонним зв'язком. У 1888 р. Париж (згодом Лондон) і Стамбул сполучив перший Східний експрес, а вже в 1896 р. пасажир Північного експреса міг проїхати без пересадки із Західної Європи до Волги.

Хоча в провідних державах світу освіті надавалося велике значення, вона була доступна не кожному. Лише у Франції, Англії, Італії та Швеції в 70-х роках XIX ст. розпочався перехід до загальної початкової освіти за державний кошт. Загалом рівень грамотності в Західній Європі досягав 80–90 %.

Урізноманітнювалося дозвілля людей. Тепер можна було не лише послухати оперу, подивитися балет чи драму, але й відвідати оперету. У Франції брати **Луї** і **Огюст Люм'єри** створили сінематограф. Перший у світі кінотеатр було відкрито в 1895 р. у Парижі. Масовим надбанням стає спорт. В Англії (Уімблдон) починають проводитись тенісні турніри, у 1896 р. відбувся перший чемпіонат з фігурного катання, у країнах Європи розвивається альпінізм. За ініціативи французького громадського діяча барона **П. де Кубертена** в 1896 р. в Афінах було проведено перші Олімпійські ігри.

Творчо попрацюйте

1. Підготуйте аналітичну записку про суспільні наслідки індустріальної революції, зміни в житті та побуті різних верств населення.
2. Як змінилася архітектура міст?
3. У чому полягала відмінність між помешканнями буржуазії і робітників?

§5

Велика Британія у першій половині XIX ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте матеріал 8-го класу і дайте відповідь: коли і за яких обставин в Англії відбувся промисловий переворот?

1. **Економічний розвиток.** У першій половині XIX ст. Велика Британія стала наймогутнішою індустріальною та колоніальною державою світу. За рівнем промислового виробництва і торгівлі вона випередила інші країни світу. Британський флот неподільно панував на морях. Завдяки швидкому розвитку промисловості виростили нові індустріальні райо-

ни. У західних і північних районах країни швидко розвивалась металургійна, вугільна, текстильна промисловість, суднобудування, зростала кількість великих підприємств. Фабрики і заводи переважали в усіх основних галузях виробництва. Навіть машини вже вироблялися за допомогою машин. У Британії завершився промисловий переворот. Механізація промисловості значно підвищила продуктивність праці. Тепер лише один робітник на прядильній машині міг виконати роботу, яку раніше робили понад 300 чоловік.

Розвиток індустрії і зростання населення міст викликали підвищений попит на сировину і продукти харчування, що сприяло піднесенню сільського господарства. У Британії поширювалось капіталістичне фермерство, впроваджувалися сільськогосподарські машини.

ПОМІРКУЙТЕ!

Спробуйте пояснити, завдяки яким чинникам Британія у першій половині XIX ст. мала першість у промисловому розвитку.

2. **Торі при владі. «Хлібні закони».** Проте в політичному житті країни в цей час, як і раніше, домінували дворяни-землевласники. Користуючись тим, що представники земельної аристократії – угруповання **торі** – повністю контролювали обидві палати парламенту, вони домоглися введення в 1815 р. надзвичайно високих мит на довіз іноземного хліба. Ці «хлібні закони» перетворили лендлордів на єдиних продавців зерна в країні, на монополістів, чим вони і скористались, значно підвищивши ціни на продукти харчування.

«Хлібні закони» були відвертим проявом ігнорування правлячою верхівкою країни потреб абсолютної більшості населення Англії. Загальне невдоволення спричинило масові заворушення, які уряд торі придушував силою зброї. Так, у серпні 1819 р. війська розігнали 80-тисячний мітинг робітників біля Манчестера, учасники якого вимагали скасувати «хлібні закони» і запровадити загальне виборче право. У результаті побійця загинуло 11 чоловік, а понад 400 було поранено. У цей час парламент прийняв низку законів, що значно обмежили право громадян брати участь у мітингах і зборах та ввели сувору цензуру (контроль) преси.

■ Манчестерська бійня

Дізнайтеся з додаткових джерел детальні обставини цієї події. Як ви ставитеся до неї? Чому? Свою думку аргументуйте.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому, на вашу думку, «хлібні закони» викликали загальне невдоволення?

Політика урядів торі стала дещо м'якшою в 20-х роках XIX ст., коли до влади прийшло ліве крило цього угруповання. У **1824 р.** уряд дозволив утворення робітничих спілок – **тред-юніонів**, зменшив покарання за кримінальні злочини та мито на довіз хліба. Наступний уряд торі провів через парламент у **1829 р.** закон про надання виборчих прав католикам, що дозволило брати участь у виборах населенню Ірландії.

3. Перша парламентська реформа. Тривале перебування торі при владі значною мірою пояснювалося застарілою виборчою системою, яка збереглася в країні ще із часів Середньовіччя. За традицією депутатів у палату громад висували графства (області) і міста. Проте у графствах було встановлено для виборців і кандидатів високий майновий ценз, що дозволяло обиратися лише найбагатшим дворянам. А виборча система в містах була абсолютно невпорядкована. У той час як великі промислові центри (Манчестер, Бермінгем, Лідс, Шеффілд) з багаточисельним населенням не мали права представництва в парламенті, виборчі права зберігали мешканці старих середньовічних містечок, багато з яких за століття обезлюдніли і просто залишалися цятками на карті.

Депутатів від таких «гнилих» містечок фактично призначав місцевий лендлорд, на землі якого вони розташовувались. Герцог **Ньюкасл**, наприклад, сам «обирав» 11 депутатів до палати громад. Із 14 млн населення Англії право голосу мали лише 300 тис. чол.

Поступово у країні назрівало невдоволення монополією торі на владу, посилювались вимоги розширення виборчого права, які особливо підтримувала англійська буржуазія. Надання виборчих прав населенню великих промислових центрів дозволило б йому висувати до парламенту своїх представників. Рух за парламентську реформу очолили лідери угруповання вігів, сподіваючись відновити втрачену популярність і повернутися до влади. Віги, хоча і походили, як торі, з аристократичних родин, були схильні підтримувати інтереси промислово-торгівельної буржуазії.

■ **Ліквідація «гнилих» містечок**

Спробуйте пояснити зміст карикатури. Свою думку аргументуйте.

У 1832 р. за ініціативи керівника уряду вігів лорда Грея в Англії було проведено першу парламентську реформу. 56 «гнилих» містечок з населенням менше 2 тис. чол. було позбавлено права представництва в парламенті. Міста, де проживало менше 4 тис. осіб, надсилали тепер лише одного депутата замість двох. У результаті реформи в палаті громад вивільнилось майже 150 місць, які було розподілено між новими промисловими містами країни, Шотландією та Ірландією. Проведення реформи та зменшення майнового цензу збільшили кількість виборців у країні вдвічі. Це була перша перемога промислових підприємців над земельною аристократією. Буржуазія примножила своє представництво в парламенті і, відповідно, свій вплив у державі. Проте дрібні підприємці й робітники виборчих прав так і не отримали.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому аристократи-віги почали підтримувати інтереси промислово-торговельної буржуазії?

У 1930-х роках уряд вігів здійснив й інші помірковані реформи. У 1834 р. було скасовано рабство в англійських колоніях, дещо розширено міське самоврядування і, нарешті, у зв'язку із частими виступами робітників запроваджено перше в історії державне фабричне законодавство. У 1831 р. заборонено нічну працю підлітків до 18 років, у 1833 р. – працю дітей до 9 років, а тривалість робочого тижня для підлітків обмежено 69 год. Для контролю за цими заходами було запроваджено фабричну інспекцію.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

Акт, що регулює працю дітей і підлітків на фабриках Сполученого королівства

29 серпня 1833 р.

Встановлюється, що з 1 січня 1834 р. жодній особі, молодшій 18 років, не буде дозволено працювати вночі у проміжку між 8 год 30 хв вечора і 5 год 30 хв ранку на будь-якій текстильній фабриці, розташованій у будь-якій частині Сполученого королівства Великої Британії та Ірландії.

Жодна з осіб, що не досягла 18 років, не буде працювати на такій фабриці більше 12 год на день або більше 69 год на тиждень.

З 1 січня 1834 р. буде протизаконним використовувати на будь-якій текстильній фабриці, окрім підприємств з виробництва шовку, дитину, якій не виповнилося 9 років. Передбачається, що на шовкових фабриках дітям у віці до 13 років буде дозволено працювати 10 год на день.

ПОМІРКУЙТЕ!

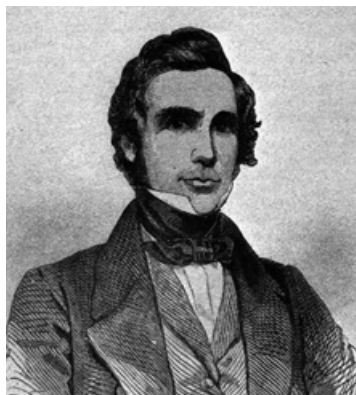
Чому саме на текстильних фабриках активно використовувалася дитяча праця?

Проте під тиском промисловців, що посилили своє представництво в палаті громад, у 1834 р. парламент приймає новий Закон про бідних, який скасовував старовинний обов'язок багатих сплачувати спеціальний податок на користь бідняків. Відтепер англійці, що не мали домівки і засобів для існування, мали жити в робітних домах окремо від своєї сім'ї, вони змушені були працювати у дуже тяжких умовах.

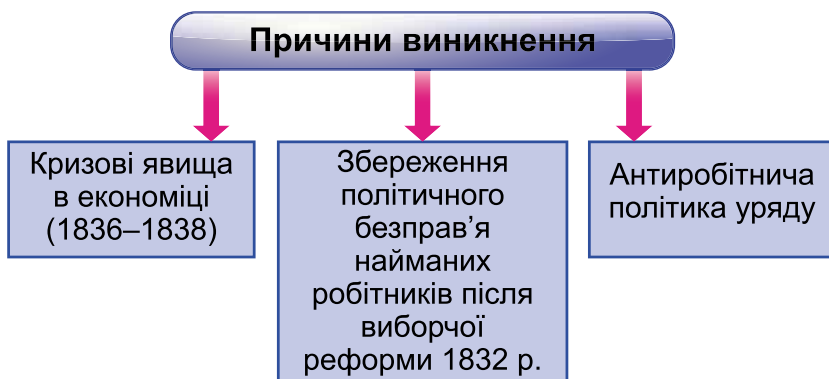
4. **Чартизм.** Характер парламентської реформи, як і прийнятий Закон про бідних, наочно показували лідерам робітничих організацій, що британські правлячі кола далекі від думки про полегшення долі абсолютної більшості населення. Вони дійшли висновку, що становище робітників можна поліпшити лише тоді, коли їх представники в парламенті зможуть проводити потрібні трудові закони. Проте для того, щоб потрапити в парламент, робітники повинні були мати виборчі права, а отже, головною метою робітничих організацій має стати проведення нової парламентської реформи.

У 1836 р. Лондонська асоціація робітників, яку очолював столяр Вільям Ловетт, виробила своєрідну політичну програму англійського робітничого руху, у якій було сформульовано шість головних вимог трудящих – загальне виборче право (звісно лише для чоловіків), скасування майнового цензу для виборців, зрівняння по чисельності виборчих округів, таємне голосування, щорічні вибори до парламенту й оплата праці депутатів.

■ Вільям Ловетт

Чартизм – рух на підтримку виборчої реформи

Учасники Лондонської асоціації та інших робітничих організацій вирішили подати до парламенту свої вимоги в петиції про Народну хартію (чартер), тому і весь рух за надання виборчих прав робітникам і полегшення становища трудящих дістав назву **чартизму**. Більшість чартистів вважали, що за прийняття хартії слід боротися лише мирним шляхом, проте серед учасників чартистських з'їздів були і прибічники силових засобів тиску на уряд і навіть збройного захоплення робітниками політичної влади.

Першу петицію чартистів, внесену до парламенту в 1839 р., було відхилено. Така ж доля спіткала й другу петицію 1842 р., яку підписало 3,3 млн осіб. Англійський уряд не бентежили ні масова підтримка

хартії в країні, ні численні страйки і мітинги робітників. У квітні 1848 р. чартисти направили до парламенту третю петицію. На цей час лідери чартистського руху, чекаючи на чергову відмову, готувались провести в Лондоні масову маніфестацію, звернутися із прямим посланням до королеви Вікторії з вимогою розпуску парламенту і прийняття робітничої хартії. Проте нерішучість чартистів та урядові репресії звели нанівець усі їхні сподівання. Третю петицію спіткала ще сумніша доля: палата громад оголосила всі підписи сфальсифікованими і взагалі відмовилася її розглядати.

Чартистський рух занепадав. Проте 20-річна боротьба робітників за свої громадянські права і поліпшення становища не пройшла марно. 1847 р. в Англії, у першій з європейських країн, було встановлено 10-годинний робочий день.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Акт, що обмежує години праці підлітків і жінок на фабриках. 8 червня 1847 р.

З першого липня 1847 р. жодна з осіб, молодша 18 років, не буде працювати на фабриці більше 11 год на день або більше 63 год на тиждень.

З 1 травня 1848 р. жодна з осіб, молодша 18 років, не буде працювати на фабриці більше 10 год на день або більше 58 год на тиждень.

Обмеження, що встановлюються цим актом стосовно праці осіб, які не досягли 18 років, будуть поширюватись і на жінок, старших 18 років.

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте Акт 1847 р. з Актом 1833 р. Які суттєві зміни стосовно праці підлітків ви помітили?

5. *Перехід Великої Британії до політики вільної торгівлі.* Із завершенням промислового перевороту зріс економічний і політичний вплив підприємців Англії. Збільшилося їх представництво в парламенті, що зумовило загострення боротьби навколо «хлібних законів» і протекціоністської політики держави. Промисловці були невдоволені подвійно. По-перше, у відповідь на запровадження мит на ввезення хліба європейські країни відповіли підвищенням мит на англійські промислові товари. По-друге, високі ціни на продовольство в країні змушували британських підприємців платити робітникам більшу зарплатню, ніж на континенті.

У 1838 р. у Манчестері – центрі текстильної промисловості Англії – було створено Лігу боротьби проти «хлібних законів» на чолі з підприємцями Річардом Кобденом і Джоном Брайтом. Вона повела активну агітацію за негайне скасування ввізних мит на хліб, відмову від протекціонізму і перехід Британії до фрітреду – вільної безмитної торгівлі. Промисловці сподівались, що у відповідь на дозвіл безмитного ввезення хліба в Англію інші країни знизять або взагалі скасують мито на імпорт англійських промислових товарів.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому велася така гостра боротьба навколо відміни «хлібних законів»?

Британських промисловців підтримували й віги, але їх голосів у парламенті забракло. Лише у **1846 р.** уряд **Роберта Піла** здійснив давно очікувану реформу і провів закон про скасування ввізних мит на хліб з 1849 р. Причому Піл належав до угруповання торі, був її лідером і головою парламентської фракції. Але, як людина великого державного розуму, неупереджено мисляча і самостійна, він зумів піти всупереч інтересам власного електорату – англійських землевласників і підтримати буржуазію, від якої в цей час залежала економічна могутність Великої Британії.

■ Роберт Піл

Скасування «хлібних законів», а згодом й інших мит знаменувало перехід Британії до політики вільної торгівлі, що дозволило їй згодом безперешкодно здійснювати торговельну експансію у всьому світі.

6. Англія – «майстерня світу». У 50–60-х роках XIX ст. першість Англії у світовій промисловості і торгівлі сягнула своєї вершини. Переваги, пов'язані з більш раннім завершенням промислового перевороту, а також використання ресурсів колоній забезпечили британським підприємцям монопольне становище на світовому ринку. Наприкінці 1860-х років Англія видобувала вугілля в 5 разів більше, ніж Німеччина, і в 4 рази більше, ніж США. У середині XIX ст. в Англії було зосереджено половину світового виробництва чавуну, вугілля і бавовняних тканин. Країна стала найбільшим експортером машин і устаткування, своєюрідною «майстернею світу».

Важливу роль у прискоренні промислового розвитку Англії відіграла відмова від протекціонізму і перехід до вільної, безмитної торгівлі. Не боячись конкуренції на власному ринку, англійські підприємці використовували безмитну торгівлю (фрїтред) як засіб економічної експансії. Використання машин дозволяло виробляти дешевші товари, конкурувати з якими не могла жодна країна. У 60-х роках XIX ст. Англія домоглася підписання ряду дуже вигідних торговельних угод із Францією, Італією, Австрією і німецькими державами, заповнивши ринки цих країн дешевою промисловою продукцією.

ПОМІРКУЙТЕ!

Як ви вважаєте, чому відмова від протекціонізму і перехід до безмитної торгівлі сприяли перетворенню Великої Британії в «майстерню світу»?

Величезні багатства потрапляли до Англії з її заморських колоній. Водночас англійські підприємці одержували значні прибутки від своїх

іноземних капіталовкладень. Найбільші банки надавали позики іншим країнам, вкладали гроші в будівництво фабрик, заводів і залізниць за кордоном. Англія перетворилася на «світового банкіра». Фунт стерлінгів став головним засобом міжнародних розрахунків, а Англійський банк – світовим центром фінансових угод.

7. *Утвердження парламентської монархії. Становлення політичних партій.* 50–60-ті роки XIX ст. стали періодом не лише розквіту британської економічної могутності, а й остаточного утвердження парламентської монархії.

■ Королева Вікторія.
Картина
Ф. Вінтерхальтера

Палата громад, що відкрила в 1832 р. двері для буржуазії, до середини XIX ст. витіснила на другий план палату лордів і звела до мінімуму політичний вплив королівської влади. Проте англійська монархія зберегла певні важелі впливу на політичне життя країни.

З 1837 по 1901 р. трон Великої Британії посідала королева **Вікторія**, яка стала символом Англії в добу найвищого піднесення її могутності. Вступивши на трон недовідченою дівчиною, Вікторія швидко засвоїла парламентські традиції і конституційні звичаї. Поступово стали виявлятися такі риси її характеру, як наполегливість і владність. Вона високо цінувала свої права і нікому не дозволяла зазіхати на них. Королева не конфліктувала з парламентом і не зазіхала на його повнова-

ження. Але всі прем'єр-міністри Англії починали листи до неї словами «Смиренно виконуючи свій обов'язок» і робили свої доповіді стоячи.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чим пояснюється, що ділова й впливова королева не піднімала питання про жіноче рівноправ'я?

До середини XIX ст. в Англії остаточно утвердилася **парламентська двопартійна система**, за якою влада в країні переходила від однієї політичної партії до другої. У цей час за традиційними британськими партіями закріплюються нові назви: торі стали називатися **консерваторами**, а вігі – **лібералами**. Поступово змінювався і соціальний склад партій. Консерватори, як і раніше, спиралися на земельну аристократію та англіканську церкву, але згодом до них прилучилися великі судовласники і підприємці, пов'язані з колоніальною торгівлею. Серед лібералів було також чимало земельної знаті – лендлордів, але з 30-х років XIX ст. соціальний склад партії дедалі більше змінювався за рахунок торгово-промислової буржуазії. Упродовж 1846–1868 рр. консерватори перебували при владі не більше трьох років. Протягом решти часу влада знаходилася в руках ліберальних кабінетів, які охочіше від торі йшли

на проведення політичних реформ, що розширювали вплив і права буржуазії.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому саме ліберальна партія була провідною політичною силою Англії в добу її економічного розквіту?

Із зростанням економічної могутності для буржуазії дедалі обтяжливішим було становище, коли її інтереси в парламенті представляли спадкові політики-аристократи. У 50-х роках XIX ст. буржуазне крило лібералів на чолі з **Вільямом Гладстоном** відкрито виступило з вимогою подальшого розширення виборчого права та проведення нової парламентської реформи.

Політика ліберальної партії в цей час базувалася на промисловій монополії Англії і відповідала запитам торгово-промислових кіл країни. Вона спрямовувалася на усунення будь-яких перешкод на шляху вільного підприємництва та розширення політичного впливу буржуазії. Ліберали були противниками державного

втручання в економічне і соціальне життя країни. Англійська буржуазія, яка не мала в цей час гідних конкурентів на світовому ринку, просто не потребувала державної підтримки й захисту.

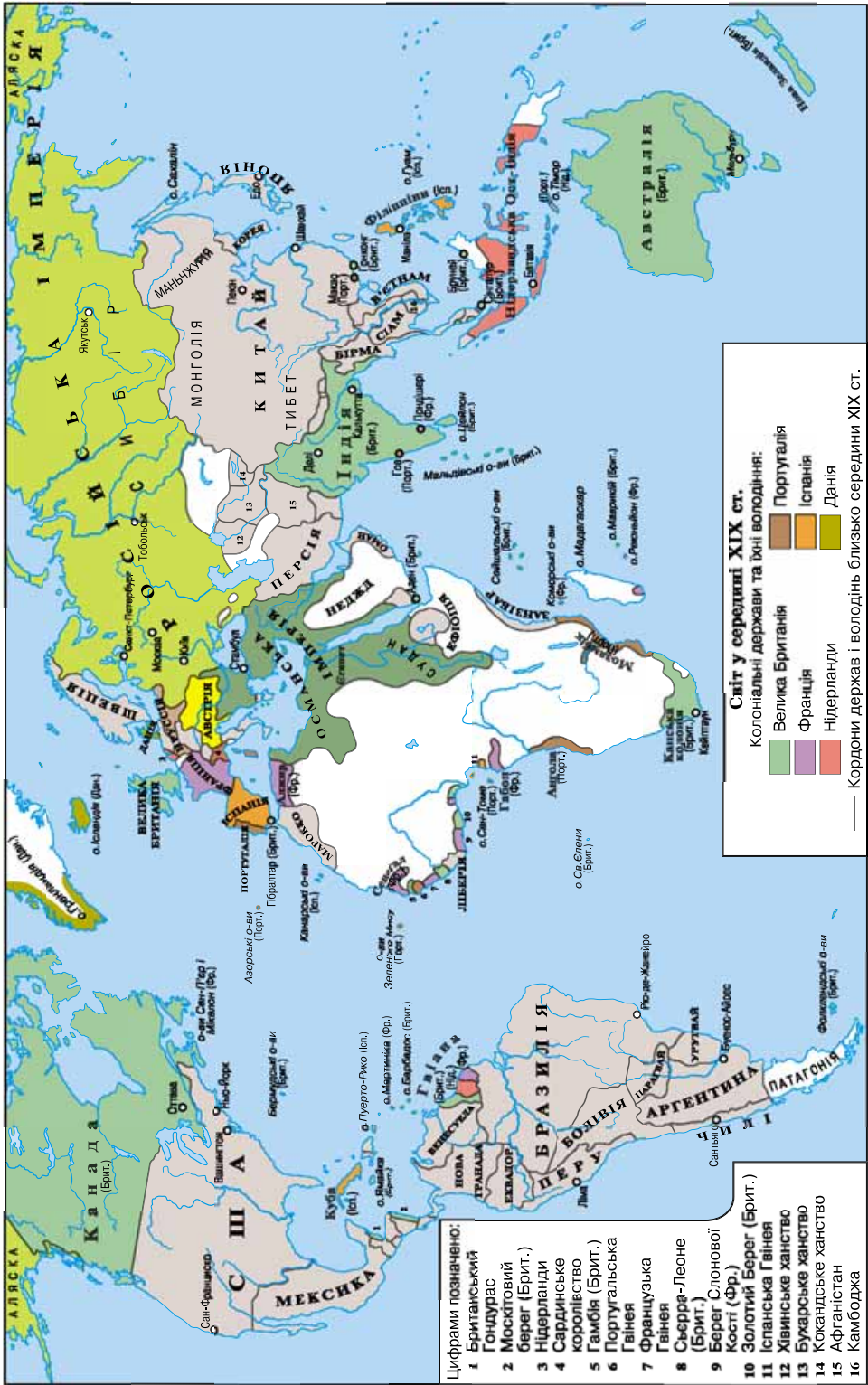
У 1866 р. з ініціативи Гладстона до парламенту було внесено білль (законопроект) про реформу, що передбачав зниження виборчого цензу, але зусиллями консерваторів прийняття закону було зірване. Це викликало масовий рух протесту по всій Англії. За цих умов з ініціативи одного з лідерів торі **Бенджаміна Дізраелі** консерватори в **1867 р.** провели другу парламентську реформу, яка значно розширила лави виборців за рахунок дрібних підприємців, фермерів і кваліфікованих робітників.

■ Бенджамін Дізраелі

8. Зовнішня і колоніальна політика Англії. Досягнувши більших успіхів, ніж інші країни, у війнах кінця XVIII – початку XIX ст., Англія стала найвпливовішою державою світу. Промислова перевага зміцнила її провідне становище у світовій політиці. Вона дозволяла Англії без перешкод «правити морями», утверджувати свою торговельну гегемонію і розширювати колоніальні володіння. Принципи зовнішньої політики Англії один з визначних її діячів лорд Пальмерстон сформулював чітко: *«У Британії нема ні вічних союзників, ні постійних друзів. Вона має лише постійні інтереси»*. Керуючись цим правилом, усі англійські уряди, ліберальні й консервативні, з рідкісною однотайністю прагнули послабити політичних суперників та усунути конкурентів із зовнішніх ринків.

В інтересах торговельної і промислової буржуазії Англія провадила активну колоніальну експансію. Найважливішою в Британській колоніальній імперії була Індія – країна з майже 300-мільйонним населенням. У 1857–1859 рр. в Індії спалахнуло могутнє визвольне повстання, але воно було жорстоко придушене англійськими військами. Також у Новій Зеландії чисельність місцевих жителів – маорі – унаслідок винищувальних воєн скоротилася втричі. В Австралії і на острові Тасманія колонізатори відтіснили корінне населення в посушливі райони і цим прирікали на вимирання.

Землі, що звільнилися, заселялися колоністами з Англії, і незабаром у Канаді, Австралії і Новій Зеландії стало переважати біле населення. Переселенці освоювали нові території, ставали покупцями англійських фабричних товарів. Колонії були джерелом сировини і продовольства, туди їхали ті, для кого не знайшлося роботи на батьківщині.

У 50–60-х роках ХІХ ст. Англія вела загарбницькі війни в Китаї, Японії, Ірані та Ефіопії, нав'язуючи урядам цих країн нерівноправні торговельні договори. Колоніальна експансія Англії поширилася також на Африку.

Безжалісно придушуючи найменший опір у колоніях, де основне населення становили корінні жителі, англійський уряд ішов на поступки там, де переважали білі переселенці. У 1867 р. найбільша англійська колонія Канада одержала статус домініону – самоврядної території. У 50–60-х роках ХІХ ст. право створити власні представницькі установи одержали також інші «білі колонії» Англії, зокрема Капська земля, Наталь, Австралія та Нова Зеландія.

Проте суті колоніального володарювання це не змінювало. Прикладом була перша англійська колонія – Ірландія. Майже вся земля на «Зеленому острові» була власністю англійських лендлордів, а ірландці – безправними її орендарями. Користуючись своїм становищем, великі землевласники постійно збільшували орендну плату, без жалю зганяли дрібних орендарів із землі за несплату, прирікаючи на голодну смерть людей, позбавлених засобів для існування. Через голод і хвороби в Ірландії гинули сотні тисяч селян. Багато з них покинули батьківщину й емігрували за кордон. Про-

■ «Спрут». Карикатура на колоніальну політику Великої Британії

■ Так виглядало в ті часи населення англійських колоній

тягом 40–60-х років XIX ст. населення острова скоротилося майже на третину.

? Перевірте себе

1. Поясніть термін «гнилі» містечка. Як він пов'язаний з першою парламентською реформою?
2. Прокоментуйте перше англійське фабричне законодавство.
3. Висловіть ставлення до чартистського руху. Якщо б вам довелося бути англійським робітником, чи вступили б ви до лав чартистів? Спробуйте обґрунтувати свою позицію.
4. Що означав для Британії перехід до фрітреду?
5. Якими методами Британія здійснювала управління у своїх колоніях? Які поступки було зроблено для «білих колоній»?
6. Поясніть головний принцип тодішньої британської зовнішньої політики: «У Британії нема ні вічних союзників, ні постійних друзів. Вона має лише постійні інтереси». Чи є актуальним він і досі? Чому ви так вважаєте? Своєю думку аргументуйте.

Виконайте завдання

1. У зошитах заповніть схему «Причини перетворення Британії на “майстерню світу” та “світового банкіра” в середині XIX ст.».
2. У зошитах зробіть таблицю «Парламентські реформи у Британії», де порівняйте першу і другу реформи за змістом та наслідками.
3. Покажіть на карті англійські колоніальні володіння на середину XIX ст. Які обставини сприяли створенню англійцями такої величезної колоніальної імперії?

Творчо попрацюйте

1. Попроцюйте в групі: визначте роль королеви Вікторії в політичному та економічному житті Британії в другій половині XIX ст. Обговоріть, чому цей час у Великій Британії називають «вікторіанською добою».
2. Зробіть історичний портрет одного з впливових англійських політиків середини XIX ст.
3. Обговоріть у класі: чи існують колоніально залежні від інших країни сьогодні? Якщо так, то в чому виражається така залежність? Чому ви так вважаєте? Своєю точку зору доведіть.

ДАТИ І ПОДІЇ

1832 р. – перша парламентська реформа.

1837 р. – Вікторія стала королевою Великої Британії.

1839 р. – подання чартистами своєї першої петиції до парламенту.

1867 р. – друга парламентська реформа.

1867 р. – Канада отримала статус домініону.

§6

Франція і німецькі держави
у 1815–1847 рр.АКТУАЛІЗАЦІЯ
ЗНАНЬ*Пригадайте основні події та результати французької революції кінця XVIII ст.*

1. **Франція в період Реставрації.** У 1814 р. на вимогу країн-переможниць у Франції було відновлено династію Бурбонів. Але реставрація не означала повного відновлення існуючих раніше порядків і повернення Франції до старої абсолютної монархії. Навіть європейські монархи-реакціонери враховували можливість нового революційного вибуху. Ухвали Віденського конгресу зобов'язували Людовіка XVIII запровадити у Франції конституцію і не порушувати основи суспільного ладу, що сформувався в часи Республіки та Імперії. Тому новий король ще в 1814 р. визнав громадянську рівність усіх своїх підданих, ствердив права нових власників на майно, здобуте в період революції. У Франції було збережено наполеонівські кодекси, зокрема цивільний.

Проте численні дворяни-емігранти на чолі з братом короля графом д'Артуа, що повернулись на батьківщину, вимагали відновлення колишніх станових привілеїв і повернення втрачених маєтків. Після «Ста днів» Наполеона у Франції почався справжній «білий терор». За підозрою у симпатіях до імператора, за участь у революційних подіях було заарештовано понад 70 тис. чол. У політичних справах 1815 р. було винесено 10 тис. обвинувальних вироків. У багатьох районах країни, особливо на півдні Франції, чинилися погроми і масові вбивства колишніх офіцерів наполеонівської армії, революціонерів та лібералів.

Однак Людовік XVIII і його наближені розуміли, що їх завдання полягає у примиренні французів, що прожили чверть століття в країні у часи Республіки та Імперії, і тих дворян, що в цей час перебували за кордоном. Знаряддям цього примирення, на думку короля, мала стати

■ **Людовік XVIII**
із членами родини.
Картина
Т. Жана-Баттиста

Спіраючись на сюжет картини, яким ви уявляєте собі короля? Чи збігається це з інформацією про його діяльність?

дарована ним конституція – «Хартія 1814 р.». Про повернення до абсолютизму не йшлося взагалі. Франція ставала конституційною монархією. Влада короля обмежувалася двопалатним парламентом, що, як і в Англії, складався з палати перів (довічно призначалися королем) і палати депутатів. Проте для виборців встановлювався високий майновий ценз. Виборчі права здобули лише 90 тис. чол., а право бути обраними депутатами – 15 тис. чол.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

3 «Хартії 1814 р.»

Король є верховний голова держави...

Законодавча влада здійснюється спільно королем, палатою перів і палатою депутатів від департаментів. Закони вносяться королем...

Жоден депутат не може бути допущеним у палату [перів], якщо йому не виповнилося сорока років і він не сплачує тисячу франків прямих податків...

Електорат (виборці), що беруть участь у виборах депутатів [нижньої палати], не можуть мати права голосу, якщо вони не сплачують прямих податків у розмірі триста франків і якщо їм ще не виповнилося тридцяти років.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які вікові та майнові обмеження для депутатів парламенту та виборців встановлював цей документ?

Не дивно, що в обраній в 1815 р. палаті депутатів панували ультра-роялісти, які вважали себе більшими монархістами, ніж сам король. Людовік XVIII навіть змушений був розпустити цю «неперевершену палату». Нові вибори принесли перемогу поміркованим роялістам, і уряд став проводити більш гнучку, обережну політику.

Проте після смерті Людовіка XVIII у 1824 р., коли престол посів під іменем Карла X граф д'Артуа, у країні знову посилюється реакція. На вимогу дворян парламент ухвалює закон про виплату компенсацій колишнім емігрантам за втрачені під час революції маєтки і майно. За рахунок платників податків, насамперед селянства, дворяни отримали відшкодування в розмірі майже 1 млрд франків. Пресу було поставлено під повний контроль уряду. Загальне невдоволення в суспільстві викликав закон про введення надзвичайно суворох покарань, до страти включно, за злочини проти католицької церкви. У цей час про Бурбонів справедливо казали, що за 25 років вигнання «вони нічого не навчилися і нічого не забули».

ПОМІРКУЙТЕ!

Як ви розумієте вислів «вони нічого не навчилися і нічого не забули» стосовно Бурбонів?

Орієнтація уряду лише на інтереси дворян посилила невдоволення ліберальної буржуазії. Вона вимагала розширення кола виборців, обмеження впливу церкви на громадське життя та свободи преси. Частина лібералів стала схилитися до думки про необхідність зміни династії Бурбонів, яка занадто себе скомпрометувала. Цим вони намагались попередити нову революцію. «Пристойним» кандидатом на престол вва-

жався близький родич королівської сім'ї герцог Луї-Філіпп Орлеанський. Герцог не був схожий на типового аристократа, уникав світських розваг, вів життя звичайного буржуа. Парижани пам'ятали, що він був сподвижником Лафайєта на початку революції 1789 р., а у фінансових колах його чудово знали як здібного маклера і гравця на фондовій біржі.

2. Липнева революція 1830 р. Липнева монархія. У 1829 р. король призначив прем'єр-міністром ультрарояліста герцога Поліньяка. Прихід до влади крайніх монархістів зумовив різке загострення політичної ситуації у країні. Посилились антиурядові виступи опозиційної преси, пошквалилась діяльність республіканського підпілля. Вибори 1830 р. принесли перемогу лібералам. Король вирішив розправитись з опозицією і 25 липня підписав чотири ордонанси (укази), підготовлені Поліньяком. Король не лише розпускав непокірну палату депутатів і повністю скасовував свободу друку, але й здійснював державний переворот. Усупереч конституції, без згоди парламенту, він ще більш обмежив виборче право, яке залишалось тільки великим землевласникам.

Оприлюднення «ордонансів Поліньяка» викликало обурення в Парижі. Ліберальна газета «Нація» закликала населення до опору урядові. 27 липня 1830 р. в Парижі спалахнуло збройне повстання, підняте республіканцями. У ньому брали участь друкарі, студенти, ремісники. Урядові війська за 3 дні втратили 2,5 тис. солдат. Захопивши палац Тюільрі, повсталі підняли над ним триколірний прапор революції. Карл X був змушений зректися престолу на користь свого онука і втік до Англії.

Протягом «трьох славетних днів» – 27–29 липня 1830 р. – революція перемогла, але, в силу слабкості й неорганізованості республіканців, результатами народної перемоги скористались ліберали, які понад усе боялися проголошення республіки і втручання народу в державні справи. За підтримки французьких банкірів і ліберальної преси на чолі з редактором «Нації» А. Тьєром 31 липня палата депутатів затвердила Луї-Філіппа Орлеанського намісником держави, а 9 серпня проголосила його «волею народу королем французів». Тобто Луї-Філіпп вступав на престол не як законний спадкоємець, а на основі нової Конституції «Хартії 1830 р.».

Конституція проголошувала недоторканність особи, свободу друку і зборів. Законодавчі права парламенту розширювались, а спадкові звання перів було скасовано. Проте майновий ценз для виборців було зменшено несуттєво. Їхня чисельність зросла до 250 тис. чол., виборчі права поруч із землевласниками здобула лише верхівка французької буржуазії – фінансисти, біржовики, власники залізниць і шахт.

■ Луї-Філіпп Орлеанський

■ *Сцена революційних подій у Парижі. 1830 р. Спалення парижанами королівського трону*

Як ви ставитеся до цього вчинку? Чому?

Як би вчинили ви за аналогічних обставин?

Липнева революція 1830 р. замінила дворянську монархію на буржуазну, привела до влади фінансову аристократію. Механізм держави лишився старим, змінився лише політичний режим. Відтепер і внутрішня, і зовнішня політика Франції спрямовувалась на задоволення потреб фінансової олігархії країни, до якої належав і сам король. Липневу монархію (1830–1848) називали «царством банкірів». Державний бюджет перетворився на джерело доходів фінансистів, які отримували через нього великі субсидії і позики. Банкіри заробляли на кредитах державі, постачанні армії, підрядах на будівництво фортець, портів і громадських споруд. Використовуючи особисті зв'язки з урядовцями, вони разом із самим королем успішно грали на фондовій біржі, спекулюючи державними облігаціями і акціями приватних компаній.

У результаті виняткової орієнтації Липневої монархії лише на інтереси фінансової аристократії в опозиції до неї невдовзі опинилися всі верстви суспільства. Першою виступила **республікансько-демократична опозиція**. Проте дві спроби республіканців підняти в Парижі повстання (1832 і 1834) були нещадно придушені урядовими військами. Одночасно уряд ввів заборонні закони про пресу. Республіканці знов перейшли в підпілля, заснувавши низку таємних революційних товариств. Одним із них було Товариство пір року на чолі з палким демократом, переконаним прибічником революційного терору і збройної боротьби **Огюстом Бланкі**.

■ *Огюст Бланкі*

Невдоволенням «царством банкірів» користувалися й монархісти, які мріяли повернути престол поваленим династіям Бурбонів та Бонапартів. В опозицію до уряду перейшла навіть ліберальна буржуазія, що вимагала розширення виборчих прав і боротьби з корупцією у державному апараті.

У 30–40-х роках XIX ст. у Франції розпочався промисловий переворот, який охопив насамперед легку промисловість. Країна продовжувала спеціалізуватись на випус-

ку товарів широкого вжитку, зокрема предметів розкоші, які, як і раніше, користувались великою популярністю за кордоном. Великий попит на машини сприяв розвитку металургії і машинобудування. З 1830 по 1848 р. кількість парових машин у Франції зросла у 8 разів. Економічному розвитку країни сприяло велике залізничне будівництво, у якому брали участь держава і приватні підприємці. Проте промисловий переворот був ще далеким до завершення, у країні переважали напівкустарні підприємства, де використовувалася ручна праця. В економічному розвитку Франція, як і раніше, відставала від Великої Британії.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які товари, виготовлені у Франції, користувалися популярністю в жінок по всій Європі?

3. Політична роздробленість Німеччини. Посилення Пруссії. Після перемоги над Наполеоном, як би не бажали цього монархи Європи, відновити стару Священну Римську імперію німецької нації у складі майже трьох тисяч держав було неможливо. За рішенням Віденського конгресу було створено нове державне утворення – **Німецький союз**. Його членами також стали король Англії (правитель Ганновера), король Данії (герцог Шлезвіга і Гольштейна) і король Нідерландів (великий герцог Люксембургу). Наймогутнішими державами Німецького союзу були Австрія і Пруссія. Союз був конфедеративною державою, що не мала центрального уряду, власного законодавства і збройних сил.

ПОМІРКУЙТЕ!

Поясніть термін «конфедерація» стосовно Німецького союзу.

У 20-х роках XIX ст. у більшості німецьких держав запанувала феодально-абсолютистська реакція. Німецькі монархи намагались поновити як необмежену владу, так і станові привілеї дворянства. Поміrkовані конституції було запроваджено лише у трьох саксонських герцогствах, у інших державах лише інколи збиралися дворянські **ландтаги** (місцеві парламенти), які не мали жодних повноважень. Такі ж провінційні ландтаги, що скликались за дозволом короля і мали лише дорадчий голос, у 1823 р. було введено у Пруссії. Менш значним був вплив дворянства у південно-західних німецьких державах – Баварії, Вюртемберзі і Бадені. У 1817–1820 рр. тут було прийнято конституції на зразок французької «Хартії 1814 р.».

За рівнем економічного розвитку німецькі держави значно поступались Англії і Франції. Виробництво зосереджувалось переважно на мануфактурах і ремісничих майстернях. Економічному розвитку країни перешкоджала відсутність єдиного національного ринку, митні кордони між державами, різні грошові системи та відсутність єдиного торговельного законодавства. Лише у 30-х роках XIX ст., коли розвиток ринкових відносин у Німеччині помітно прискорився, уряди окремих держав були змушені піти назустріч вимогам буржуазії. У 1834 р. з ініціативи Пруссії 18 північнонімецьких держав утворили **Митний союз**, що став кроком до утворення національного внутрішнього ринку

і сприяв швидкому промислового піднесенню країни. Першість Пруссії в цьому об'єднанні згодом вплинула на результат боротьби між нею і Австрією за політичне переважання в Німеччині.

ПОМІРКУЙТЕ!

У групах або в парі поміркуйте, яким шляхом Німеччина могла об'єднатися в єдину державу.

У 1835 р. в Німеччині було відкрито першу залізницю, а на 1848 р. загальна протяжність залізничних колій становила вже 5,5 тис. км. Велике залізничне будівництво сприяло промислового перевороту в країні, швидкому розвитку вугільної і металургійної промисловості у прусській Рейнській області, гірничої і текстильної промисловості в Саксонії і машинобудування в Берліні. Розвиток промисловості посилював економічний і соціальний вплив буржуазії, яка дедалі більше висловлювала невдоволення політичним ладом, існуючим в німецьких державах, домагалась скликання представницьких установ і надання основних громадянських прав і свобод.

4. *Австрійська імперія доби К. Меттерніха.* Найбільшою за територією державою Німеччини залишалась Австрійська імперія. Після перемоги над Наполеоном австрійські Габсбурги повернули собі втрачені володіння, відновили владу в Північній Італії. Внутрішню і зовнішню політику імперії до революції 1848 р. фактично визначав її незмінний канцлер Клеменс фон **Меттерніх**, який намагався не допустити в державі революційних і національних виступів, зберегти засади абсолютизму і владу дворянства.

Після краху імперії Наполеона Меттерніх вважав, що ізольованих держав більше немає: склалася їх спільність і всі держави пов'язані між собою інтересами. Саме він увів такі поняття, як «політика рівноваги в Європі», «політика європейської безпеки». Головне завдання Європи він вбачав у підтримці рівноваги у відносинах між країнами і всередині них, чого можна було досягти, на його думку, лише силою. Можливу революцію в Австрії він називав «хворобою», «вулканом», «пожежею» і шукав засоби, щоб цієї «пожежі» не допустити. Він розумів, що революція знищить те, що він за будь-яку ціну намагався зберегти. І робив усе для охорони колишніх порядків.

ПОМІРКУЙТЕ!

Як ми розуміємо термін «політична рівновага в Європі» зараз і як його розумів Меттерніх?

Австрія була багатонаціональною державою. Німці становили лише 20 % її населення, а решту – слов'яни (поляки, словенці, серби, хорвати, українці), угорці, італійці, румуни та інші народи. За такої кількості різних національностей імперський уряд насильно підтримував встановлений порядок, усіляко протидіяв прагненню окремих народів до незалежності. Для цього Меттерніх не гребував використовувати **політику національного розбрату** і підбурювання одного народу проти іншо-

го. В імперії проводилось насильницьке понімення. Мова й культура поневоленних народів перебували під забороною.

ПОМІРКУЙТЕ!

З курсу історії України пригадайте, які українські землі в XIX ст. входили до складу Австрійської імперії.

Господарство країни зберігало переважно аграрний характер. Промисловість розвивалась лише в окремих провінціях Австрії, Чехії, Штирії і Моравії. Промисловий переворот в Австрії почався в 1830-х роках, але поряд з нечисленними фабриками продовжували існування мануфактури і дрібні ремісничі майстерні. Угорщина залишалась сільсько-господарським районом імперії. Тут панувало велике поміщицьке господарство, а тисячі селян жили у феодальній залежності від поміщиків. Зберігалось кріпосне право, панщина і оброк. Особливо важким в Угорщині було становище словаків, хорватів, українців та румунів, які страждали як від німецьких чиновників, так і від угорських поміщиків. Останні тим самим перетворювали ці народи у власних ворогів і, водночас, у спільників Австрійської імперії.

? Перевірте себе

1. Чим монархія Бурбонів у період Реставрації відрізнялася від дореволюційної монархії XVIII ст.?
2. Визначте причини Липневої революції 1830 р.
3. Поміркуйте, чому саме Луї-Філіппа Орлеанського проголосили «королем французів».
4. Чому Липневу монархію називали «царством банкірів»?
5. Схарактеризуйте промисловий переворот у Франції. Чим він відрізнявся від аналогічного процесу у Великій Британії?
6. Яку роль відіграв Митний союз у процесі об'єднання Німеччини?
7. Як відбувалося суперництво Австрії і Пруссії за першість серед німецьких держав?

Виконайте завдання

1. У зошитах зробіть схему державного устрою Франції за «Хартією 1814 р.».
2. Зробіть таблицю, де визначте кількість національних громад в Австрійській імперії.

Творчо попрацюйте

Використовуючи додаткові джерела, зробіть історичний портрет Луї-Філіппа Орлеанського або Адольфа Тьєра.

ДАТИ І ПОДІЇ

27–29 липня 1830 р. – Липнева революція.

1830–1848 рр. – Липнева монархія.

1834 р. – 18 північнонімецьких держав під керівництвом Пруссії утворили Митний союз.

§7–8

«Весна народів»

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Складіть логічні пари: республіка, Австрія, конфедерація, Велика Британія, імперія, Франція, конституційна монархія, Німецький союз.

У 1848–1849 рр. у країнах Західної і Центральної Європи спалахнули нові буржуазні революції. Вони охопили Францію, Німеччину, багатонаціональну Австрійську імперію та італійські держави. Ніколи ще Європа не бачила такого розмаху народних виступів, подібного піднесення національно-визвольної боротьби поневолених народів. Хоча в різних країнах гострота боротьби та перебіг подій були не однаковими, для сучасників було цілком очевидно, що революція набула загальноєвропейського масштабу.

У цей час в Європі ще панували феодально-абсолютистські порядки, а соціальне гноблення тісно перепліталось з національним. Під час революції злилися воедино боротьба різних верств проти абсолютизму за демократизацію суспільного ладу, виступи робітників і повстання селян, національно-визвольна боротьба народів і могутній об'єднувчий рух у Німеччині та Італії.

Початок революційного вибуху прискорили неврожайні роки і голод 1845–1847 рр., економічна криза, що охопила в цей час відразу декілька країн.

1. Революція 1848 р. у Франції. Друга республіка. Внутрішня і зовнішня політика Липневої монархії в 30-ті–40-ві роки XIX ст. поступово привела до того, що в опозиції до режиму опинилися найрізноманітніші верстви населення – робітники, селяни, частина інтелігенції, промислова і торговельна буржуазія. Король втрачав авторитет, і навіть частина прибічників монархії наполягала на необхідності проведення реформ. Високий майновий ценз дозволяв голосувати лише кільком відсоткам населення. У той же час уряд відхиляв усі вимоги промислової буржуазії щодо розширення виборчого права. «Збагачуйтеся, панове. І ви станете виборцями» – так відповідав тодішній прем'єр-міністр Гізо на вимоги зниження майнового цензу.

ПОМІРКУЙТЕ!

Висловіть своє ставлення до відповіді Гізо на вимогу промисловців.

Політична криза загострилася внаслідок економічних лих, які спіткали країну. У 1847 р. почалося скорочення виробництва, державу охопила хвиля банкрутств. Зросло безробіття, значно подорожчали продукти харчування. Це ще більше погіршило невдоволення режимом та становище населення. Опозиція помітно зміцніла і в середовищі буржуазії. Зріс вплив республіканців.

22 лютого 1848 р. десятки тисяч мешканців Парижа вийшли на вулиці й площі столиці. Серед демонстрантів переважали робітники та

■ Картина Е. Делакруа «Свобода, яка веде людей на барикади», що стала символом французьких революцій. Зображення людини в циліндрі є автопортретом самого художника. Також зображені фрігійський ковпак – символ революції 1789 р. і дитина-герой

студенти. Обстріл солдатами беззбройних демонстрантів підняв на ноги весь трудовий люд міста. У Парижі спалахнуло збройне повстання, і **24 лютого** монархія перестала існувати. Влада перейшла до Тимчасового уряду, сформованого з республіканців, демократів і соціалістів.

25 лютого Францію було **вдруге проголошено республікою**. Скасовувалися дворянські титули, було видано декрети про свободу політичних зборів і друку, про запровадження загального виборчого права.

З перших же днів революції робітники висунули вимогу законодавчого визнання права на працю. 25 лютого Тимчасовий уряд прийняв декрет, який гарантував забезпечення всіх громадян роботою. Спеціальна комісія в Люксембурзькому палаці мала виробити положення для поліпшення становища робітників, забезпечити роботою безробітних, вирішити трудові суперечки між підприємцями і робітниками.

Для працевлаштування безробітних було створено державні **Національні майстерні**, куди вступали розорені підприємці й ремісники. Робота полягала в пересаджуванні дерев на паризьких бульварах, укладанні бруківки на вулицях і оплачувалася лише по 2 франки на день. Але й це дозволяло вижити десяткам тисяч безробітних і членам їхніх сімей.

Створенням Національних майстерень уряд намагався послабити напруженість у столиці й забезпечити підтримку республіки з боку робітників. Із цією ж метою було видано декрети про скорочення на 1 годину робочого дня, зниження цін на хліб, повернення з ломбардів біднякам недорогих речей тощо. Опорою нової влади мала стати набрана з молоді «мобільна гвардія» – 24 батальйони по 1 тис. чол. кожний.

Утримання за державний кошт Національних майстерень ускладнило і без того важке фінансове становище країни. Тому Тимчасовий уряд збільшив прями податки на 45 %. Селяни найбільше постраждали від цього підвищення. Податок не тільки позбавив їх сподівань на поліп-

шення свого становища, але й підірвав довіру до республіканського ладу.

У квітні 1848 р. у країні відбулися вибори до **Установчих зборів**. Більшість місць отримали республіканці. Збори підтвердили непорушність республіканського ладу у Франції, але відмовилися продовжити подальші соціальні реформи. У червні новий уряд видав розпорядження про розпуск Національних майстерень, що знову позбавило роботи і засобів до існування паризьких робітників.

Указ про розпуск майстерень викликав стихійне робітниче повстання в місті, жорстоко придушене урядовими військами на чолі з генералом **Луї Кавеньяком**. Опір робітників тривав чотири дні, але сили були надто нерівні. У місті почалися розправи. Декілька тисяч чоловік розстріляли без суду й слідства, а частину заслали на каторжні роботи до заморських колоній. Після придушення повстання Установчі збори на вимогу підприємців скасували декрет про скорочення робочого дня.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому уряд у перший період після революції загравав з робітниками Парижа, створивши Національні майстерні, а невдовзі розправився з ними?

4 листопада 1848 р. Установчі збори прийняли **Конституцію Другої республіки**. Конституція не гарантувала право на працю, але визнавала основні громадянські права і свободи. Після придушення робітничого повстання французька буржуазія потребувала сильної влади, здатної протистояти революційному рухові. Із цією метою було запроваджено посаду президента, наділеного широкими повноваженнями. Законодавча влада надавалася парламентові – Законодавчим зборам.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Конституція Франції. 4 листопада 1848 р.

...Національні збори оголошують:
Франція стає республікою.

Французька республіка є демократичною і неподільною. Свобода, рівність і братерство – її принципи. Сім'я, праця, власність, громадський порядок – її основи.

Про виконавчу владу:

Французький народ вручає виконавчу владу одному громадянину, якому надається титул Президента республіки.

Президент республіки обирається на чотири роки і переобирається лише через проміжок періоду, рівний чотирьом рокам. Може подавати через міністрів законопроекти до Національних зборів. Він стежить і забезпечує виконання законів, публікує закони від імені французького народу.

Президент республіки призначає і зміщує міністрів. Беручи до уваги думку міністрів, призначає і зміщує дипломатичних агентів, головнокомандуючого флотом і армією, префектів, вищих начальників Національної гвардії департаменту Сени, правителів Алжиру і колоній, головних прокурорів та інших посадових осіб вищого порядку.

ПОМІРКУЙТЕ!

1. Схарактеризуйте повноваження президента.
2. Як ви вважаєте, чи розповсюджувався принцип свободи і рівності на жінок?

■ *Луї Бонапарт – президент Другої республіки і останній імператор французів*

Що ви могли б сказати за зовнішністю про цю людину?

У грудні 1848 р. всупереч сподіванням республіканців президентом Франції було обрано Луї-Наполеона Бонапарта, небожа імператора Наполеона I. На виборах він отримав 80 % голосів, заручившись підтримкою не тільки буржуазії, але й частини робітників, які голосували за нього, аби не пройшла кандидатура генерала Кавеньяка. За Бонапарта проголосували й селяни, які вірили, що небіж великого імператора буде так само, як і дядько, захищати інтереси дрібних землевласників.

Ставши президентом, Луї Бонапарт зробив політичний режим жорсткішим. Республіканців було прибрано з державного апарату, а більшість місць в обраних у травні 1849 р. Законодавчих зборах дістали монархісти, об'єднані в «Партію порядку». Через рік Законодавчі збори прийняли новий виборчий закон, що відновлював майновий ценз для виборців. Близько 3 млн чол. – третину громадян країни – було позбавлено виборчих прав.

2. Бонапартистський переворот 1851 р. Встановлення Другої імперії. У правлячих колах Франції зростало розчарування в парламентській системі, посилювалося прагнення до твердої влади, яка б убезпечила буржуазію від нових революційних потрясінь. Маючи підтримку поліції й армії, **2 грудня 1851 р.** Луї Бонапарт здійснив державний переворот. Законодавчі збори було розпущено, а супротивників президента заарештовано. Опір республіканців у Парижі й інших містах придушено військами. Водночас, аби заспокоїти громадськість, президент поновив загальне виборче право.

Державний переворот дозволив Луї Бонапарту цілком захопити владу в країні. 2 грудня 1852 р. президент проголосив себе імператором **Наполеоном III**. За відновлення імперії проголосувало 8 з 9 млн французів.

ПОМІРКУЙТЕ!

Висловіть свої припущення, чому більшість французьких виборців проголосувала за відновлення імперії.

У країні було встановлено режим особистої влади імператора. Парламентські установи збереглися, але їхня роль була формальною. Преса перебувала під контролем цензури, газети закривалися за найменше

порушення. Навіть помірковані республіканці були змушені емігрувати з Франції. Для захисту інтересів великих власників Наполеон III посилював чиновництво, армію, поліцію. Зріс також вплив католицької церкви.

Прийшовши до влади, Наполеон III проголосив, що Друга імперія буде мирною державою, але насправді всі 18 років перебування при владі він провадив загарбницьку зовнішню політику. За роки його правління Франція брала участь у Кримській війні з Росією, у війні проти Австрії в союзі із Сардинським королівством, вела колоніальні війни в Мексиці, Китаї і В'єтнамі.

3. Революція в Німеччині. Розвиток Німеччини в 30–40-х роках XIX ст. показав, що без усунення залишків феодалізму та ліквідації політичної роздробленості країни подальший прогрес неможливий. Ліберальна буржуазія вимагала скликання загальнонімецького парламенту і знищення юнкерських привілеїв. Радикальне крило опозиції закликала до знищення станових відмінностей, проголошення республіки і поліпшення матеріального становища незаможних верств населення. Звістка про те, що у Франції проголошена республіка, тільки прискорила неминучий революційний вибух.

У сусідньому з Францією Бадені демонстрації розпочалися вже 27 лютого. Герцог Леопольд був змушений вдатися до поміркованих реформ і ввести до уряду ліберальних міністрів. Досить схоже розвивалися події в березні 1848 р. і в інших невеликих державах Західної і Південно-Західної Німеччини. Усюди налякані монархи змушені були йти на поступки і надавати владу діячам опозиції. Незабаром народні хвилювання охопили й Пруссію. У столиці держави – Берліні не припинялися демонстрації, що перетворилися 13 березня в криваві зіткнення з військами й поліцією. Пруський король **Фрідріх-Вільгельм IV** дав обіцянку прийняти конституцію, оголосив про скасування цензури і скликання парламенту. Але зіткнення демонстрантів з військами продовжувалися і невдовзі переросли в барикадні бої по всьому Берліну.

Король був змушений вивести війська із столиці і сформувати уряд на чолі з відомими діячами ліберальної опозиції **Кампгаузен** і **Ганзе-**

■ *Березневі заворушення 1848 року.*

Картина А. фон Менцеля

Який час – до чи вже після революції – зобразив на картині художник? Чому ви так думаєте? Свою точку зору аргументуйте.

маном. Берлінські бюргери створили цивільну гвардію і перебрали на себе охорону порядку в місті. 22 травня в Берліні скликали Установчі збори Пруссії, що повинні були прийняти конституцію держави.

У травні 1848 р. у Франкфурті-на-Майні розпочав роботу загальнонімецький парламент, обраний на підставі загального виборчого права без дозволу німецьких монархів. Більшість його депутатів становила ліберальна буржуазія та інтелігенція. На багатьох засіданнях парламенту обговорювався проект єдиної для всіх німецьких держав конституції, дискутувалося питання про майбутнє Німеччини. Але Франкфуртський парламент не став загальнонімецькою центральною владою. Обраний ним уряд не мав ні засобів, ні повноважень проводити якусь політику. Реальна влада залишалася в руках окремих німецьких монархів, що аж ніяк не збиралися відмовлятися від своїх суверенних прав.

ПОМІРКУЙТЕ!

За яких умов Франкфуртський парламент міг об'єднати німецькі держави в єдину країну на засадах демократії?

Стихійні й розрізнені виступи могли налякати правлячі верстви, але не забезпечити перемогу. Крім того, загроза зростаючого робітничого руху дедалі більше схиляла буржуазію до компромісу з дворянством. У Пруссії після придушення спроби повстання берлінських робітників у червні 1848 р. король відправив у відставку лібералів, а в грудні розпустив Установчі збори. Проте, щоб заспокоїти невдоволену опозицію, король «дарував» підданам вигідну для монархії конституцію (1848). Вона зберігала обіцяні в березні свободи, але надавала королю право скасовувати будь-який закон, прийнятий ландтагом (парламентом).

У 1849 р. у Пруссії було прийнято новий виборчий закон, що поділив виборців на три класи за розмірами сплачуваних ними податків. Кожний клас обирав рівне число виборщиків, які, у свою чергу, обирали депутатів до нижньої палати парламенту. Через рік, 31 січня 1850 р., цей закон увійшов до нової «дарованої» королем конституції (замінила конституцію 1848 р.).

Тим часом у березні 1849 р. діючий на громадських засадах Франкфуртський парламент ухвалив імперську конституцію. Вона передбачала встановлення в Німеччині спадкової імператорської влади і створення двопалатного парламенту. Особливе місце в документі посідали «Основні права німецького народу», які встановлювали рівність усіх перед законом, дворянство позбавлялося привілеїв і титулів. Скасовувалися також усі «відносини кріпосництва», хоча від поземельних повинностей селяни мали відкуповуватися самостійно.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Конституція Пруссії. 31 січня 1850 р.

Про права пруссів:

Усі прусси рівні перед законом. Станові переваги зникають. Громадські посади доступні всім, здатним посісти їх, за умов, зазначених у законі. Гарантується особиста свобода. Закон встановлює умови і форми, за яких допускається обмеження її, затримання особи.

Власність недоторканна.

Кожен з пруссів має право вільно висловлюватись, писати, друкувати і зображувати. Цензура не може бути введена: кожне інше обмеження свободи преси можливе тільки в законодавчому порядку.

Про короля:

Особа короля є недоторканною. Виконавча влада належить тільки королю, він призначає і відкликає міністрів, оприлюднює закони і видає розпорядження, необхідні для їх виконання. Король має право оголошувати війну, укладати мир і підписувати договори з іноземними урядами.

Про палати:

Законодавча влада здійснюється спільно королем і обома палатами. Згода короля і обох палат необхідна для кожного закону. Право законодавчої ініціативи належить королю і кожній з двох палат.

ПОМІРКУЙТЕ!

1. Які статті були внесені до конституції під впливом революційних подій 1848–1849 рр., а які були вигідні королю?
2. Порівняйте конституції Франції та Пруссії. Яка з них, на ваш погляд, краще захищає права простих людей?

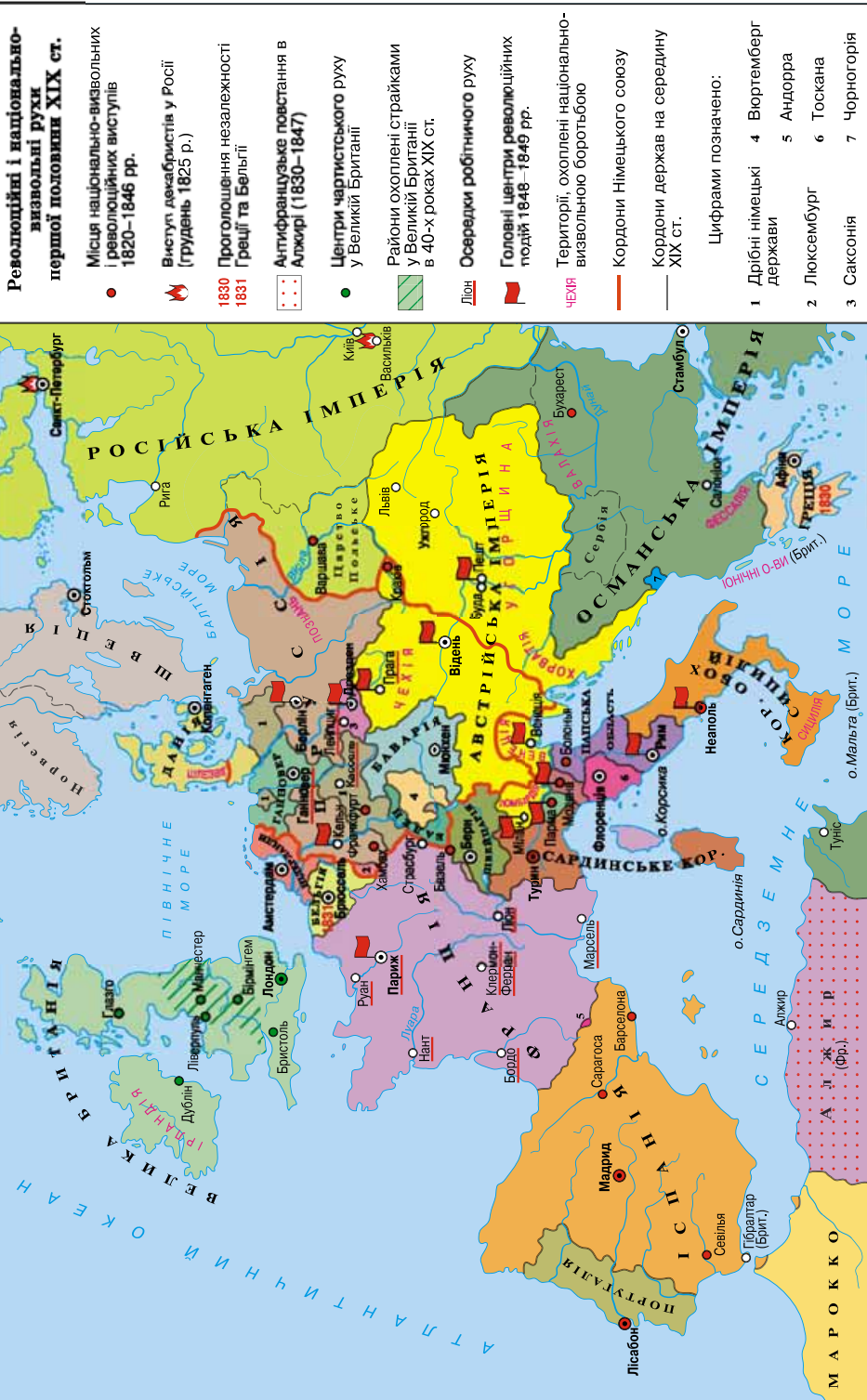
Франкфуртський парламент запропонував імператорську корону прусському королю. Але той рішуче відмовився прийняти її з рук власних підданих. У свою чергу, монархи німецьких держав заявили, що відмовляються визнати владу створюваних на основі конституції центральних органів.

Республіканці і демократи зробили спробу захистити конституцію. Проте повстання, підняті на її захист у Саксонії, Рейнській області, Бадені і Пфальці, були придушені за допомогою прусської армії.

Революція в Німеччині зазнала поразки і не виконала свого основного завдання – національного об'єднання країни. Проте багато пережитків феодалізму знищили, а в Пруссії та інших німецьких державах діяли конституції, що забезпечували населенню основні громадянські права і свободи.

4. Особливості революції в Італії. Римська республіка. До середини XIX ст. значна частина Італії (Ломбардія, Венеціанська область) перебувала під австрійським пануванням. У Пармі, Модені й Тоскані правили родичі австрійських Габсбургів. У Римській області зберігалася світська влада папи, який виступав супротивником національного об'єднання країни і буржуазних перетворень. Неаполітанське королівство (Королівство Обох Сицилій) перебувало під владою династії Бурбонів і було однією з найвідсталіших областей Італії, де ще цілком панували феодальні відносини. Головним завданням країни залишалось здобуття незалежності і політичне об'єднання держави та знищення абсолютизму й феодальних порядків.

Криза, що наростала в італійських державах, переросла в 1848 р. у бурхливі революційні потрясіння. Виступи селян і міської бідноти поєдналися з рухом ліберально-демократичних сил за громадянські права і скликання парламентських установ. Мимоволі до боротьби за національне звільнення країни приєдналися й монархи італійських держав.

■ Показіть на карті центри революційних і національно-визвольних виступів у першій половині XIX ст.

Революція розпочалася з народного повстання на Сицилії у січні 1848 р. та поширилася на південну частину Італії. Неаполітанський король Фердинанд II був змушений «дарувати» країні конституцію, відповідно до якої засновувався двопалатний парламент і визнавалася обмежена автономія Сицилії.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому революційні події в Італії розпочалися саме в Сицилії?

Зміни в Неаполітанському королівстві сколихнули ліберальні і демократичні сили Північної та Центральної Італії. Усюди проходили демонстрації, лунали заклики до боротьби за незалежність, вимоги конституцій і громадянських свобод. У результаті в лютому–березні 1848 р. конституції було «даровано» П'ємонту, Тоскани та Папській області.

Звістка про революцію у Відні викликала могутні антиавстрійські виступи у Венеціанській області й Ломбардії. У Венеції було проголошено республіку і створено Тимчасовий уряд. Скинув австрійське ярмо й Мілан. Імператорські війська було вигнано з Парми й Модени.

Успіхи антиавстрійського руху сколихнули всю країну. На батьківщину з еміграції повернувся полум'яний борець за незалежність Італії **Джузеппе Гарібальді**. Уродженець Ніцци, моряк за фахом, він з молодих років залучився до революційної діяльності. Після невдалої спроби республіканського повстання в Генуї Гарібальді змушений був залишити країну і понад десять років боровся за незалежність і свободу в Південній Америці. Він виявив себе талановитим полководцем, людиною величезної мужності і згодом відіграв значну роль в об'єднанні Італії.

На хвилі патріотичного піднесення король П'ємонту **Карл Альберт** оголосив Австрії війну під гаслом національного об'єднання країни. До нього приєдналися військові сили Папської області, Тоскани, Неаполітанського королівства. Помітну роль у війні відіграли численні загони добровольців, у тому числі «червоносороочечники» Гарібальді. Однак першу війну за незалежність Італії спіткала невдача. Скориставшись нерішучістю італійської коаліції, австрійці завдали П'ємонту серйозної поразки, змусивши Карла Альберта підписати принизливе перемир'я.

Поразка у війні з Австрією викликала в країні нове піднесення революційного руху. Особливо активно розвивалися події в Римі, де на початку **1849 р.** спалахнуло народне повстання. Папа Пій IX утік з міста і знайшов притулок у Неаполітанському королівстві. Під впливом демократів у Римі відбулися вибори до Установчих зборів. На першому ж їх засіданні депутати прийняли закон про позбавлення папи

■ Джузеппе Гарібальді

римського світської влади і проголосували за утворення Римської республіки. Почали проводитися демократичні реформи: націоналізовано майно католицьких монастирів, відокремлено школу від церкви, запроваджено прогресивний прибутковий податок тощо.

У березні 1849 р. п'ємонтські війська поновили воєнні дії проти Австрії, але вдруге зазнали поразки. Результати війни стали трагедією для багатьох областей Італії. Австрійські власті знову окупували Тоскану та інші дрібні італійські держави. У травні Королівство Обох Сицилій (Неаполітанське) було підпорядковане владі іспанських Бурбонів, а в липні 1849 р. об'єднаними збройними силами Австрії, Франції, Іспанії та Неаполя було розгромлено Римську республіку.

Найдовше трималися республіканці у Венеції. Лише в серпні 1849 р. жителі міста, що залишилися живими, склали зброю. Австрійська імперія повернула собі Ломбардію, Венеціанську область, відновила свій вплив у Тоскані та на півночі Папської області.

Революція в Італії зазнала поразки, так і не розв'язавши завдань, що стояли перед нею. Через роздробленість країни виступи в різних частинах Італії відбувалися не одночасно, що полегшило реакції придушення осередків революційної боротьби. Однак події 1848–1849 рр. істотно розхитали феодальні підвалини й абсолютистські режими, стали поштовхом до наступного розвитку національно-визвольного й об'єднавчого руху.

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте причини, хід і результати революцій у Німеччині та Італії. Що в них було спільного, а що – відмінного?

5. Революція в Австрійській імперії. Боротьба за незалежність угорського народу. Австрійська імперія, монархія Габсбургів була багатонаціональною державою. Тому основним завданням революції, що назрівала в країні, поряд із знищенням залишків феодалізму, було повалення монархії й утворення на руїнах імперії незалежних національних держав.

Поштовхом до революції в Австрії стали звістки про повалення Липневої монархії у Франції. На початку березня 1848 р. ліберальна буржуазія відкрито зажадала скликання загальноавстрійського парламенту, відставки ненависного канцлера **Меттерніха**, скасування цензури і проведення реформ. Революція в Австрії розпочалася з демонстрацій і стихійних мітингів віденської бідноти, студентів і бюргерів. Тисячі городян вимагали негайної відставки уряду і запровадження конституції. На вулицях столиці почалися зіткнення демонстрантів з військами, до вечора в місті побудували барикади. Наляканий імператор був змушений відправити у відставку Меттерніха та пообіцяти дарувати підданам конституцію і скликати парламент. До складу реорганізованого уряду ввійшли австрійські ліберали.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому першою вимогою повсталих у більшості країн було прийняття конституції? Що конституція давала народу?

Ліберальна буржуазія, вважаючи, що мету революції вже досягнуто, стала закликати до припинення боротьби і збереження «законності й порядку». Але міські низи продовжували виступи, вимагаючи забезпечення права на працю, збільшення заробітної плати і встановлення 10-годинного робочого дня. У країні ширився селянський рух за скасування викупних платежів поміщикам.

До травня 1848 р. уряд підготував проект конституції, за яким передбачалося створення в Австрії двопалатного парламенту. Однак виборче право обмежувалося високим майновим цензом, а імператор міг накладати вето на всі ухвали **рейхстагу** (парламенту).

Австрійський рейхстаг розпочав роботу в липні 1848 р. Хоча в його складі було досить багато слов'янських депутатів, у тому числі таких, що представляли інтереси селянства, засіданнями керували австрійські ліберали. Ця обставина позначилася на прийнятих парламентом рішеннях. Рейхстаг прийняв закон про скасування кріпосницьких відносин, але безоплатно скасовувалася лише незначна частина повинностей. Оброк і панщина підлягали викупу.

Революція в Австрії супроводжувалася потужним піднесенням національно-визвольної боротьби народів імперії. Так, у Чехії ще в березні 1848 р. розгорнувся масовий рух проти австрійського гніту. У Празі було створено Національний комітет, що фактично став чеським урядом. Важливою подією в громадському житті країни став скликаний у Празі З'їзд представників слов'янських народів імперії, у роботі якого взяли участь 340 делегатів. У травні 1848 р. Прагу заповнили австрійські війська. Напад солдатів на мирну демонстрацію городян став причиною повстання, жорстоко придушеного австрійцями 17 червня.

У жовтні 1848 р. така ж доля спіткала і спробу революції у Відні. Повсталу столицю оточили урядові війська, і 1 листопада після запеклого штурму місто було захоплено.

Після розправи над повсталими імператор Фердинанд I зрікся престолу на користь 18-річного небожа **Франца-Йосифа**. Новий імператор не був зв'язаний обіцянками свого попередника і розпочав правління з розпуску парламенту і придушення революції в Угорщині. У березні 1849 р. Франц-Йосиф «дарував» Австрії нову конституцію, але через два роки її також було скасовано.

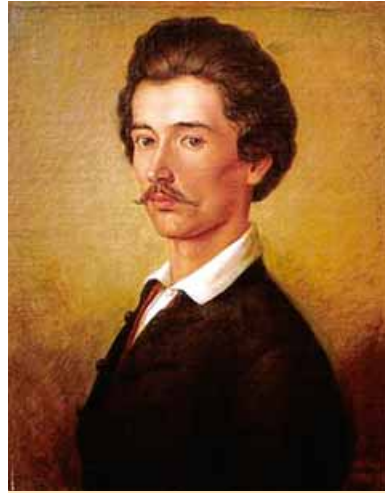
Особливо яскраво прагнення до національної незалежності і свободи виявилось в Угорщині. Ще в березні 1849 р. на заклик групи радикальної молоді на чолі з талановитим поетом **Шандором Петефі** в Пешті почалися демонстрації робітників, ремісників і студентів. 17 березня було сформовано перший відповідальний перед парламентом уряд Угорщини. Його очолив один з лідерів ліберальної опозиції граф Батіані, а пост міністра фінансів зайняв визначний

■ Франц-Йосиф

діяч угорського визвольного руху **Лайош Кошут**.

Навесні 1848 р. угорський сейм (парламент) прийняв ряд законів, спрямованих на буржуазне перетворення країни: про фінансову і військову самостійність королівства, про скасування податкових привілеїв дворянства, про знищення кріпосництва і панщини за викуп. Однак запроваджений за новим виборчим законом високий майновий ценз позбавляв права голосу робітників, більшість селян і дрібних ремісників. Не дістали рівних прав також слов'яни і румуни, які проживали на території Угорщини. Відстоюючи свою незалежність, угорські революціонери відмовляли в ній іншим народам. Цим згодом скористалася австрійська влада, намагаючись придушити революцію в Угорщині руками хорватів, словаків і румунів.

■ Шандор Петефі.
Картина
Ш. Орлайн-Петрича

ПОМІРКУЙТЕ!

Висловіть припущення, чому угорські революціонери відмовляли іншим народам у рівноправ'ї.

Контрреволюційний виступ проти Угорщини розпочався у вересні 1848 р. з вторгнення на її територію військ хорватського бана (губернатора) Єлачича. Організацію опору взяв на себе **Комітет оборони** на чолі з Кошутом. Створена за короткий термін угорська армія зупинила просування хорватів, а потім відкинула їх до кордонів Австрії. Навесні 1849 р. угорці завдали кілька нищівних ударів імператорським військам, а **14 квітня** відбулося проголошення **незалежної Угорської республіки**.

■ Пам'ятник Лайошу Кошуту

Чому, на вашу думку, скульптор вирішив зобразити свого героя саме так? Аргументуйте.

Становище австрійської імперії ставало катастрофічним. Франц Йосиф був змушений звернутися по допомогу до Миколи I. З Росії в Угорщину через Галичину рушила велика армія під командуванням фельдмаршала **І. Паскевича**.

Оточені з усіх боків, угорці продовжували мужньо боротися, але сили були нерівні. У **серпні 1849 р.** угорська армія капітулювала поблизу містечка Вілагош. Командувачі повстанців були страчені австрійською владою, багато учасників революції зазнали репресій. По містах і селах Угорщини довгий час лютували каральні загони.

Революція в Австрійській імперії закінчилася поразкою. Проте вона сприяла ліквідації кріпосництва, формуванню парламентських структур, обмеженню всевладдя абсолютизму. Одним з наслідків революції було перетворення Австрійської імперії в **1867 р.** на двоєдину державу – Австро-Угорську монархію, у якій угорці здобули рівні з австрійцями права.

? Перевірте себе

1. Проаналізуйте причини революції та проголошення Другої республіки у Франції.
2. Схарактеризуйте режим Другої імперії у Франції.
3. Чому, на ваш погляд, Росію після революцій 1848–1849 рр. називали «жандармом Європи»?
4. Яке головне питання під час революцій стояло на порядку денному в Німеччині та Італії, а яке – в Австрійській імперії?

Виконайте завдання

1. На карті розгляньте перебіг революційних подій у Європі. На контурній карті позначте основні центри революційної боротьби у Франції, німецьких та італійських державах, Австрійській імперії.
2. У зошитах заповніть таблицю «Революційні події 1848 р. у Франції».

Дата	Подія	Учасники	Наслідки

Творчо попрацюйте

1. Використавши додаткові джерела, складіть історичний портрет Лайоша Кошута, якого угорський народ вважає своїм національним героєм.
2. Обговоріть у групі, чому революції 1848–1849 рр. історики називають «Весною народів».

ДАТИ І ПОДІЇ

31 січня 1850 р. – прийняття конституції Пруссії.

25 лютого 1848 р. – Францію вдруге проголошено республікою.

14 квітня 1849 р. – проголошення незалежної Угорської республіки.

2 грудня 1852 р. – встановлення Другої імперії у Франції.

§9

Об'єднання Німеччини

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте, з яких держав складалася Німеччина в середині XIX ст., які з них претендували на першість у процесі об'єднання країни.

1. Економічне піднесення країни. Після придушення революції політична реакція поширилася по всій Німеччині. У Пруссії запанував режим поліцейської сваволі. Демократичні і ліберальні газети були заборонені, політичні клуби і товариства закриті. Але цілковите повернення до минулого було вже неможливе. У більшості німецьких держав збереглися конституції і діяли парламенти.

Контрреволюція, яка поклала край політичним домаганням німецької буржуазії, аж ніяк не перешкоджала їхній підприємницькій діяльності. У 50–60-х роках XIX ст. в Німеччині завершився промисловий переворот, країна посіла третє місце серед провідних індустріальних держав світу. Головною причиною швидкої індустріалізації Німеччини було усунення феодальних порядків у сільському господарстві. Важливу роль у промисловому розвитку відіграло також подолання економічної роздробленості країни. Створений у 1834 р. Пруссією **Митний союз** через 20 років охоплював майже всі землі Німеччини, за винятком Австрії та її союзників.

ПОМІРКУЙТЕ!

Яким чином звільнення селян від феодальної залежності сприяло економічному зростанню?

Основу промислового зростання становив швидкий розвиток машинобудування. Завдяки застосуванню машинної техніки мануфактури поступилися місцем фабрикам, великі підприємства витісняли дрібні. Зростало число акціонерних товариств. Стрімко розширювалася мережа залізниць, зміцнювався єдиний німецький ринок. Рейнсько-Вестфальська область, Берлін і Саксонія стали великими промисловими центрами. Істотно змінилися склад і становище німецької буржуазії. Серед великих підприємців виділилися родини, які володіли величезними статками, – **Круппи, Стіннеси, Штумми** та ін.

Серйозні зміни відбувалися також у сільському господарстві Німеччини. На початок 60-х років XIX ст. в цій галузі запанували капіталістичні відносини. Високі ціни на хліб і отримані від селян

■ «Гарматний король» Альфред Крупп (у центрі) – найбільший постачальник зброї того часу – з дружиною і сином

викупні платежі полегшили пруським поміщикам-юнкерам перехід до ринкового господарства із застосуванням найманої праці і машин. Поступово вони перетворювалися на аграрних підприємців. Серед німецьких селян відбувався процес розшарування. Дрібні і середні господарства дедалі більше занепадали, і селяни, що розорилися, ставали або кабальними орендарями юнкерів, або ж наймитами у своїх заможних односельчан – **гросбауерів**.

Політична роздробленість країни заважала підприємцям, які набирали силу. До того ж її діяльність на світовому ринку ускладнювалася відсутністю єдиної держави. Створення національної держави, здатної захистити країну від іноземних зазіхань, ставало нагальною потребою всього німецького суспільства.

2. Боротьба Австрії і Пруссії за гегемонію в Німеччині. Отто фон Бісмарк. З кінця 50-х років XIX ст. промисловці і фінансисти Німеччини дедалі частіше порушували питання про державну єдність. Восени 1859 р. впливова буржуазія окремих північнонімецьких держав утворила власну політичну організацію – Національний союз. Програма організації передбачала «малонімецький» шлях об'єднання країни на чолі з Пруссією і без Австрії. Але на південному заході Німеччини – у католицьких Бадені, Вюртемберзі і Баварії – до цих планів поставилися без ентузіазму. Населенню цих держав не подобалися чванливі пруські чиновники й офіцери, а буржуазія побоювалася сильніших північних конкурентів. Південнонімецькі держави хотіли зберегти свою незалежність і сподівалися на підтримку Австрії.

Готуючись до збройної боротьби за об'єднання Німеччини, пруський уряд розпочав військову реформу з метою реорганізації і збільшення чисельності регулярної армії. Проте ліберальна більшість пруського ландтагу відмовилася виділити необхідні кошти. Багато військових наполягали на впровадженні проти непокірного парламенту рішучих заходів, але відновлення самодержавних методів правління було надто небезпечним. Найдалекоглядніші кола пруського дворянства прагнули залучити на свій бік опозиційну буржуазію. Відхиляючи вимоги ліберальних реформ, юнкери були готові здійснити давні мрії буржуазії про національне об'єднання країни. Представником цього нового курсу став видатний політичний діяч і дипломат **Отто фон Бісмарк** (фото на с. 133). Саме йому у вересні 1862 р. король Вільгельм I передав посаду міністра-президента Пруссії.

На шляху об'єднання Німеччини під верховенством Пруссії стояли серйозні перешкоди. Насамперед доводилося рахуватися з Австрією, що зі зброєю в руках була готова протистояти пруським домаганням.

Бісмарк став втілювати в життя політику «заліза і крові», тобто агресивних війн, використовуючи засоби дипломатії і військову силу. Розпочалася війна з Данією за два німецькі герцогства – Шлезвіг і Гольштейн. Хоча відносини між Пруссією і Австрією були напруженими, проти данців вони виступали спільно. Коротка, але кровопролитна війна закінчилася поразкою Данії. За умовами миру, укладеного 1864 р., Шлезвіг і Гольштейн перейшли під спільне управління Пруссії і Австрії.

Наступним завданням Бісмарка було розгромити Австрію і покласти край її впливу в Німеччині. За складного порядку керування захопленими герцогствами конфлікт між Австрією і Пруссією був неминучим. Бісмарк свідомо провокував зіткнення, розраховуючи на силу пруської армії. Йому вдалося забезпечити нейтралітет Росії і Франції, а в 1866 р. укласти таємний союз з Італією, пообіцявши їй Венеціанську область за її допомогу в конфлікті проти Австрії.

Навесні 1866 р. Бісмарк зажадав від Австрії згоди на реформування Німецького союзу. Не отримавши бажаної відповіді, Пруссія винесла на розгляд союзного сейму проект нової конституції Німецького союзу, який передбачав виключення з нього Австрії. Але сейм підтримав останню. 14 червня 1866 р. Пруссія вийшла з Німецького союзу, а наступного дня почалася австро-пруська війна. На боці Австрії виступили держави Південної і Середньої Німеччини.

З перших же днів війни перевага виявилася на боці Пруссії. **3 липня 1866 р.** австрійці зазнали нищівної поразки в битві під Садовою (Чехія), а тим часом інші пруські війська розгромили загопи малих німецьких держав – союзників Австрії і зайняли столицю Німецького союзу Франкфурт-на-Майні. Австрійська імперія, проти якої з півдня діяли італійці, змушена була укласти з Пруссією мирний договір, підписаний у Празі в **серпні 1866 р.** За його умовами Німецький союз розпускався, а Австрія відмовлялася від претензій на гегемонію в Німеччині. Пруссія приєднала Шлезвіг, Гольштейн, Ганновер, Кургессен, Нассау і Франкфурт-на-Майні. Італія одержала обіцяну Венеціанську область.

3. Завершення об'єднання Німеччини. Війна 1866 р. стала вирішальним кроком на шляху досягнення національної єдності. Замість розпущеного Німецького союзу під керівництвом Пруссії було створено новий **Північнонімецький союз**, до якого увійшли 22 держави, розташовані на північ від р. Майн. Вони зберігали політичну автономію, але повинні були визнати пруську гегемонію і чорно-білий прапор Гогенцоллернів з доданою знизу червоною смугою на честь давньої Ганзи. Католицькі держави Південної Німеччини тимчасово зберегли свою незалежність.

Проте і вони були змушені укласти з Пруссією союзні військові договори.

З утворенням Північнонімецького союзу національне об'єднання Німеччини в основному завершилося. Останні перешкоди на шляху до створення єдиної німецької держави були усунуті внаслідок переможної війни Пруссії та її союзників проти Франції в 1870–1871 рр. **18 січня 1871 р.** у Дзеркальній залі Версальського палацу пруський король **Вільгельм I**, який очолював Північнонімецький союз, був урочисто проголошений німецьким імператором. До складу імперії увійшли всі німецькі держави, за винятком Австрії.

■ Імператор Вільгельм I

ПОМІРКУЙТЕ!

Висловіть припущення, чому саме у Версальському палаці, резиденції французьких королів, пруського короля Вільгельма I було урочисто проголошено німецьким імператором.

Утворення єдиної національної держави відкрило новий простір для економічної ініціативи німецької буржуазії. Політична роздробленість більше не стримувала розвиток господарства і культури Німеччини. Перешкоди для розвитку німецької нації було знищено. Однак об'єднання країни було здійснене зовсім не так, як це уявлялося лібералам. Завдання об'єднання розв'язалося «залізом і кров'ю», а хрещеним батьком нової держави був Бісмарк. Тому з утворенням Німецької імперії в центрі Європи виникла військово-бюрократична, агресивно налаштована монархія, якій у майбутньому не раз судилося бути джерелом політичних криз і кровопролитних воєн на континенті.

? Перевірте себе

1. Назвіть головні передумови швидкого економічного розвитку Німеччини в середині XIX ст.
2. Яку подію можна вважати початком «малонімецького» шляху об'єднання країни?
3. Пригадайте літературні твори, у яких зображуються події процесу об'єднання Німеччини. Подумайте, як позначилася національна або соціальна приналежність авторів на описі подій.

Виконайте завдання

1. На карті прослідкуйте зміни кордонів німецьких держав у процесі об'єднання в одну імперію.
2. Проаналізуйте етапи об'єднання Німеччини шляхом «заліза і крові». У зошиті зробіть таблицю цього процесу:

Дата	Подія	Наслідки

Творчо попрацюйте

1. Використовуючи додаткові джерела, складіть політичний портрет Отто фон Бісмарка. Чому саме йому довелося втілити в життя мрію німців про об'єднання країни?
2. Запропонуйте альтернативний шлях об'єднання Німеччини без застосування військової сили, можливо, на основі національних традицій, культури або інших чинників.

ДАТИ І ПОДІЇ

1864 р. – прусько-австро-данська війна.

1866 р. – прусько-австрійська війна.

18 січня 1871 р. – проголошення Німецької імперії.

§10

Об'єднання Італії

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте, як відбувалися революційні події 1848–1849 рр. в Італії. Хто з лідерів вам запам'ятався?

1. **Політична роздробленість Італії. Піднесення П'ємонту.** Після революції 1848–1849 рр. Італія залишилася такою ж роздробленою, як і раніше. У Ломбардії і Венеції було відновлено владу Габсбургів, за допомогою австрійських багнетів повернули собі престולי герцогів Модени, Парми і Тоскани. Для більшої безпеки до столиць герцогств було введено австрійські війська, а в Римі після розправи над республіканцями розташувалася французька залога.

Придушення революції призвело до відновлення абсолютистських режимів майже в усіх італійських державах, її учасників спіткали репресії, переслідування. Особливо лютувала реакція на півдні країни, у Неаполітанському королівстві, де мстивий і жорстокий король **Фердинанд II** встановив режим терору і поліцейської сваволі. Тільки в Сардинському королівстві (до складу якого входила розвинута область П'ємонт) збереглися конституційний устрій і деякі громадянські свободи. Король Віктор-Еммануїл II, побоюючись повторення революційних потрясінь, надав перевагу співробітництву з лібералами.

З 1852 р. і до своєї смерті в 1861 р. прем'єр-міністром П'ємонту був визначний представник ліберальних кіл граф **Камілло Кавур**. За підтримки ліберальної більшості в парламенті йому вдалося нейтралізувати тиск на короля реакційних сил і зміцнити конституційний порядок у країні. У П'ємонті розгорнулося будівництво залізниць, іригаційних каналів, портів. Було створено сприятливі умови для розвитку текстильної промисловості, металургії, сільського господарства і торговельного флоту. Кавур уклав з Англією і Францією вигідні торговельні угоди, що прискорило промисловий переворот у країні.

2. **Два шляхи в боротьбі за об'єднання. Кавур і Мадзіні.** З кінця 50-х років XIX ст. в Італії знов активізується рух за національну незалежність і об'єднання країни. У ньому визначилися дві течії – революційно-демократична і помірковано-ліберальна. Революційні демократи,

■ Портрет Камілло Кавура на сучасних грошах Євросоюзу випуску 2010 р.

Дайте історичну оцінку діяльності цієї особи.

що спиралися на ремісників, селян, інтелігенцію, як і раніше, обстоювали революційний шлях об'єднання країни в єдину демократичну республіку. Визначними представниками цього табору були Мадзіні та Гарібальді.

Джузеппе Мадзіні створив у Марселі єдину загальноіталійську революційну організацію «Молода Італія». Її головна мета полягала у звільненні країни від австрійського гніту та об'єднанні всіх італійських земель у єдину демократичну республіку. Виконати це завдання, на думку Мадзіні та його однодумців, можна було тільки шляхом революції, у 1853 р. було підготовлене повстання в Мілані, яке, однак, закінчилося повним розгромом. Невдачі зазнала і спроба мадзіністів організувати в 1857 р. збройну експедицію на Сицилію. Але революційна партія, що виросла на основі «Молодої Італії», не припиняла боротьби.

Поміркована течія, що представляла інтереси ліберального дворянства і буржуазії, орієнтувалася на об'єднання під владою конституційного монарха. Головне сподівання при цьому пов'язувалося з ліберальним П'ємонтом. Лідер течії, граф Кавур, був розважливим і гнучким політиком, він будував свої плани, виходячи з реальних можливостей. Головне завдання він убачав у вигнанні австрійців з Ломбардії й Венеції та включенні цих областей разом із Пармою, Моденою і Тосканою до складу Сардинського королівства. Таким чином, об'єднання країни мало здійснюватися поступово і під владою **Віктора-Еммануїла II**.

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте дві програми об'єднання Італії: революційно-демократичну і помірковано-ліберальну. Яка з них, на вашу думку, більш реалістична та дієва і чому?

Готуючись до війни проти Австрії, Кавур прагнув заручитися підтримкою великих європейських держав. Улітку 1858 р. він уклав секретну угоду з Наполеоном III, за якою Франція зобов'язувалася виступити на боці П'ємонту і надати йому допомогу в об'єднанні Північної Італії. У нагороду до території Франції мали увійти Ніцца і Савойя.

У ході війни уряду П'ємонту вдалося заручитися підтримкою добровольців з усієї Італії. Очолив частини волонтерів Дж. Гарібальді. У червні 1859 р. франко-сардинські війська під особистим командуванням Наполеона III завдали австрійцям поразки під **Маджентою** і заволоділи **Ломбардією**. Невдовзі союзні війська вщент розгромили австрійців у кровопролитній битві при **Сольферіно**.

Але французький імператор Наполеон III завдав справі об'єднання Італії важкого удару. У серпні 1859 р. за спиною італійців він уклав з австрійцями перемир'я, а потім у містечку Віллафранка підписав мирний договір. За договором Австрія була змушена поступитися Ломбардією, але зберегла за собою Венеціанську область. Зрадивши в такий спосіб союзника, Наполеон III одержав обіцяні **Ніццу** і **Савойю**.

Тим часом в Італії ширився визвольний рух. Патріотичні сили домоглися звільнення від австрійських залог Тоскани, Парми й Модени. Обрані там Національні збори висловилися за приєднання областей до П'ємонту. Повстала Романья – частина Папської області, знову розгор-

нулися антимонархічні виступи в Неаполітанському королівстві, і особливо на Сицилії.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому саме П'ємонт став центром об'єднання Італії?

3. Піднесення визвольного руху. Походи Гарібальді. У 1860 р. Сицилію знов охопив вогонь селянських повстань. Скориставшись із цього, демократи на Півночі Італії почали підготовку військової експедиції для надання допомоги повстанцям. Почалося вербування і навчання волонтерів. З ініціативи Гарібальді для закупівлі зброї було створено фонд добровільних пожертвувань.

У травні 1860 р., зібравши невелику армію добровольців – усього 1200 чол. (вони були одягнені в червоні сорочки, звідси назва «**тисяча червоносорочечників**»), – Гарібальді таємно на двох кораблях відплив з Генуї на Сицилію. Коли він висадився на острові, населення вітало його як визволителя від тиранії Бурбонів. Звідусюди під прапор Гарібальді сходилися добровольці, і через два дні до його загону приєдналися 4 тис. селян. Повстанцям протистояло 25 тис. королівських військ. Але завдяки завзяттю бійців і вмілому маневруванню Гарібальді вдалося виграти важливу битву під **Калатафімі**. При першому ж натискові неаполітанців «тисяча» кинулася на ворога і, попри свою чисельність, противник був розбитий доценту. Гарібальдійці оволоділи центральним містом Сицилії – Палермо, і незабаром увесь острів було очищено від королівських військ. Прибувши до Палермо, Гарібальді оголосив себе диктатором Сицилії від імені сардинського короля Віктора-Еммануїла.

Після звільнення Сицилії влітку 1860 р. гарібальдійські війська висадилися в Калабрії і, не зустрівши опору деморалізованої королівської армії, рушили на Неаполь. 7 вересня Гарібальді урочисто вступив у столицю Королівства Обох Сицилій, а потім розгромив залишки урядових військ у битві на **р. Вольтурно**. Успіх походу Гарібальді, який за короткий час зумів вигнати з Неаполя Бурбонів, багато в чому пояснюється підтримкою його селянами Південної Італії. Скориставшись дик-

■ *Висадка червоносорочечників Гарібальді на Сицилії*

таторськими повноваженнями, Гарібальді скасував численні привілеї дворянства і духівництва, конфіскував майно монастирів, знищив ненависний селянам податок на помел зерна, а головне – обіцяв усім, хто прилучився до повстання, землю після перемоги.

Мадзіні та інші демократи радили Гарібальді зберегти диктаторські права і силою звільнити Папську область, а потім і Венецію. Але зростаюча популярність народного генерала стала серйозно турбувати правлячі кола П'ємонт. Регулярні війська Віктора-Еммануїла ввійшли до Неаполітанського королівства з півночі, перегородивши тим самим шлях просуванню повстанської армії в Папську область.

Під час голосування, проведеного Гарібальді на вимогу Віктора-Еммануїла, більшість жителів Неаполітанського королівства висловилися за приєднання до П'ємонт. У лютому 1861 р. відбулося відкриття спільного італійського парламенту, а в березні в Турині П'ємонт із приєднаними до нього областями був проголошений **Італійським королівством**. Таким чином, унаслідок подій 1859–1860 рр. майже вся Італія перетворилася на єдину конституційну монархію. Проте не республіканці Мадзіні та Гарібальді, а ліберали – прихильники Кавура очолили єдину національну державу.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому не республіканці, а ліберали очолили єдину національну державу?

4. **Завершення об'єднання Італії.** Об'єднання Італії ще не було завершено. У Венеціанській області продовжували порядкувати австрійці, а в Римі зберігалася світська влада папи, яку охороняли надіслані Наполеоном III французькі війська. У 1862 р. Гарібальді на свій страх і ризик здійснив спробу звільнити Рим, але був зупинений королівськими військами. Поранений полководець потрапив у полон і за королівським наказом був засланий на невеличкий острів Капреру.

У 1866 р. Італія, уклавши союз із Пруссією, взяла участь у війні проти Австрії. Хоча італійські війська й зазнали поразки, Австрія була розбита прусською армією. Після цього **Венеціанську область** було включено до складу Італійського королівства. Через рік спроба гарібальдійців захопити Рим знову закінчилася невдачею: біля Ментани вони наштотувалися на озброєні новітніми скорострільними гвинтівками «шаспо» французькі війська. Зазнавши тяжких втрат, Гарібальді був змушений відступити.

Останню перешкоду на шляху до об'єднання Італії було усунуто лише в 1870 р. під час франко-пруської війни. Скориставшись тяжким становищем Франції після капітуляції Наполеона III під Седаном, італійські війська безперешкодно зайняли **Папську область**. «Вічне місто» – Рим – було оголошене столицею Італійського королівства. Об'єднання країни завершилося.

? Перевірте себе

1. Які наслідки мала революція 1848–1849 рр. для італійських держав?

2. Яку тактику застосував К. Кавур, прагнучи об'єднати країну?
3. Опишіть звільнення Сицилії під керівництвом Дж. Гарібальді від тиранії Бурбонів.
4. За яких обставин Рим було оголошено столицею Італійського королівства?

Виконайте завдання

1. Прослідкуйте на карті процес об'єднання Італії, особливу увагу зверніть на визвольні походи Дж. Гарібальді. Визначте, чому, незважаючи на окремі військові невдачі, Дж. Гарібальді користувався величезною популярністю в народі.
2. У зошитах складіть розповідь про Дж. Гарібальді як народного ватажка і людину.

Творчо попрацюйте

У парі або в невеликій групі обговоріть особистість Дж. Мадзіні. Визначте своє ставлення до нього: що вам подобається і чому, а що – ні.

ДАТИ І ПОДІЇ 1859 р. – італо-франко-австрійська війна.
1860 р. – похід «тисячі» Дж. Гарібальді.
1861 р. – проголошення Італійського королівства.
1870 р. – завершення об'єднання Італії.

§ 11

Російська імперія в першій половині XIX ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте, який державно-політичний устрій існував у Росії в кінці XVIII ст.

1. **Росія в добу реакції. Повстання декабристів.** На початку XIX ст. в Російській імперії пожвавилось суспільно-політичне життя. З ініціативи Олександра I в кількох губерніях скасовується кріпосне право. Селянам надається свобода, але землю вони мають викупати або орендувати в поміщиків. Були розроблені проекти конституції – для всієї країни і для Фінляндії, але жоден не був здійснений.

Радикально налаштовані дворяни, серед яких було чимало офіцерів, що пройшли Вітчизняну війну 1812 р. (так у Росії називалася війна з Наполеоном), втрачали сподівання на мирне перетворення країни. Вони стали шукати можливості змін у Росії шляхом насильницького повалення влади царя і встановлення немонархічної форми правління. У Росії зароджується революційна ідеологія. На практиці вона виявилась у повстанні **декабристів** у грудні 1825 р. («декабрист» від рос. «декабрь» – грудень).

Більшість декабристів вийшли із середовища дворянської військової молоді, що засвоїла передові ідеї про народний суверенітет, природні права людини, громадянські свободи. Вони чудово усвідомлювали, що

самодержавство і кріпосне право в Росії були головними причинами відставання країни від передових європейських держав.

Перше таємне товариство дворянських революціонерів виникло в 1816 р. Це був **Союз порятунку**, який після прийняття статуту здобув назву **Товариства справжніх і вірних синів Вітчизни**. Проте відсутність єдиної тактики та ідейні розбіжності призвели до його швидкого розпаду.

Наступне товариство – **Союз благоденства**, утворений у 1818 р., існувало майже відкрито. Його члени сподівались провести реформи мирним шляхом і залучити до організації не лише дворян, а й представників духовництва і третього стану. Із членами Союзу підтримували дружні зв'язки російські письменники **О. Пушкін** і **О. Грибоєдов**. Проте поступово під впливом революційного руху в європейських країнах у Союзі стали переважати прибічники відкритого виступу проти царизму. У січні 1821 р. товариство було розпущено.

У 1821–1822 рр. на його основі було створено нові таємні організації – **Південне товариство** в Україні на чолі з полковником **П. Пестелем** і **Північне товариство** в Петербурзі, найбільш впливовим членом якого був **М. Муравйов**. Обидва товариства тісно співпрацювали і розглядали себе як складові єдиної організації. На початку 20-х років XIX ст. члени товариств працювали над розробкою конституційних проектів для майбутньої революційної Росії, розробляли тактику майбутнього виступу проти царизму.

Програмний документ Південного товариства «**Руська правда**», розроблений П. Пестелем, був достатньо радикальним. Він передбачав повалення самодержавства і встановлення на 10 років диктатури тимчасового уряду як вирішальної умови перемоги революції і здійснення необхідних перетворень. Скасовувалися кріпосне право і становий поділ суспільства, проголошувалася рівність усіх громадян перед законом, у країні мав бути встановлений республіканський лад. Передбачалось наділення селян землею.

■ *Зустріч
О. Грибоєдова
з кийськими
декабристами*

Розгляньте ілюстрацію. Спробуйте уявити собі, про що міг говорити з декабристами письменник.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому декабристи вважали, що в першу чергу в Росії необхідно знищити кріпосне право?

Згідно з програмою Північного товариства – «Конституцією» М. Муравйова, Росія проголошувалась конституційною монархією. Селян передбачалось звільнити від кріпацтва, проте безкоштовно їм передавалася лише присадибна ділянка. Встановлювалась рівність громадян перед законом, хоча повні політичні права здобували лише заможні члени суспільства. Росія мала стати федеративною державою (на зразок США) з двопалатним парламентом. Виконавчу владу планувалось залишити за імператором.

ПОМІРКУЙТЕ!

Яка з розроблених декабристами програм була більш реалістична і прийнятна для тогочасної Росії?

У товариствах почалась безпосередня підготовка збройного повстання. У 1825 р. була досягнута домовленість з революціонерами Польського патріотичного товариства про підтримку повстання «південців», а у вересні 1825 р. до складу Південного товариства увійшло **Товариство з'єднаних слов'ян**, що діяло в Новоград-Волинську.

Повстання було заплановано на літо 1826 р., проте виступ декабристів був прискорений смертю Олександра I, що не залишив по собі спадкоємця, у листопаді 1825 р. Брат померлого царя, Костянтин, відмовився від трону, і на 14 грудня 1825 р. було призначено присягу сенату новому імператору – **Миколі I**.

Кризую влади і вирішили скористатись декабристи. Вони планували вивести віддані своїм командирам гвардійські частини на Сенатську площу, завадити присязі імператора і зажадати у членів сенату та Державної ради оприлюднити підготовлений напередодні «Маніфест до

російського народу», у якому викладались основні вимоги змовників. Проте повстання **14 грудня 1825 р.** не було достатньо підготовлено, Сенат і переважна частина військ уже встигли присягнути Миколі I. Військові частини, які декабристи вивели на Сенатську площу, були розігнані артилерійським вогнем. **29 грудня** в Україні офіцери-декабристи підняли повстання Чернігівського полку, проте і цей виступ був швидко придушений.

Новий імператор Микола I виявив неабиякі жандармські здібності. Він особисто очолив слідство у справі декабристів, до якого було притягнуто 579 чоловік, з яких 289 визнано винними. Розправа була жорстокою, п'ятьох найактивніших ліде-

■ Микола I

рів декабристського руху – П. Пестеля, К. Рилєєва, П. Каховського, С. Муравйова-Апостола і М. Бестужева-Рюміна було повішено. Понад сто декабристів було засуджено до каторги і заслання в Сибір.

Декабристи були першими російськими революціонерами, що відкрито виступили за ліквідацію кріпосництва й абсолютизму. Проте їхній виступ не був зрозумілий селянству. Несприйняття переважною частиною суспільства руху декабристів допомагало царизму й надалі проводити реакційну політику, придушувати революційний і ліберальний рух.

■ *Страчені декабристи*

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте революційні виступи в Росії з виступами в інших європейських державах. Чи було в них щось спільне?

2. Росія за царювання Миколи I. Після розгрому декабристів Микола I поклявся, що, доки живе, не допустить нової революції в Росії. Його тридцятилітнє царювання – це період жорстокого придушення вільнодумства і визвольного руху як всередині країни, так і в Європі. Самодержець прагнув зберегти існуючий у країні порядок, не вводити нічого нового і підтримувати діючий століттями суспільний і державний лад. Він особисто контролював діяльність політичної поліції, створив Третє відділення імператорської канцелярії з особливим корпусом жандармів на чолі з генералом А. Бенкендорфом. Корпус мав величезну владу і стояв вище всіх державних установ. В імперії було введено сувору цензуру для друкованих видань, обмежено доступ до освіти вихідців з простого народу та автономію університетів.

У першій половині XIX ст. за рівнем економічного розвитку Російська імперія значно поступалася провідним західноєвропейським країнам. У 30–40-х роках у країні розпочався промисловий переворот, проте темпи його розгортання були дуже повільними. Визначальну роль у виробництві відігравали кріпосні мануфактури. Розвиток сільського господарства визначали також кріпосницькі відносини. Існування кріпосного права стало нездоланною перешкодою для нормального розвитку країни.

Росія була багатонаціональною державою. Проте більшість її народів опинилася у складі імперії внаслідок завоювань. Великодержавна політика царизму обмежувала національні права неросійських народів. Стосовно них здійснювалася політика національно-культурної асиміляції, ігнорування особливостей походження та історичних традицій, насадження російської культури.

Прикладом такої політики було становище України у складі імперії, яку уряд розглядав як російський край, ігноруючи інтереси її населення.

Будь-які спроби неросійських народів боротися за їхні національні права жорстоко придушувалися.

3. *Суспільні рухи у 30–50-х роках XIX ст.* Незважаючи на реакційну політику царизму, 30–50-ті роки XIX ст. були періодом нового піднесення громадської думки. Уже в 30-х роках передова російська молодь починає створювати революційні гуртки, серед яких особливо вирізнявся

■ О. Герцен і М. Огарьов

гурток **О. Герцена і М. Огарьова**. Учасники гуртка були переконаними республіканцями, цікавилися суспільними й політичними проблемами, вивчали історію революційних рухів. Проте в 1834 р. після спроб Герцена і Огарьова розгорнути революційну агітацію гурток було розгромлено, а його членів вислано зі столиці.

Під впливом політичної реакції в Європі серед частини російської інтелігенції поширювалася думка, що «історичний розвиток Росії – йти своїм, самобутнім шляхом, відмінним від європейського». Прибічників цієї тези називали «слов'янофілами». Члени московського гуртка слов'янофілів заперечували загальні закономірності суспільного розвитку, протиставляли Росію державам Західної Європи. Вони вважали, що через буржуазний розвиток західні держави занепадають, у них загострюються суперечності

й наростає революційний рух, у той час як в Росії існуюча патріархальна сільська громада нібито є гарантією від будь-яких соціальних потрясінь.

Їм протистояло інше угруповання – **західники** (прихильники західноєвропейського шляху розвитку), до складу якого входило чимало відомих науковців і публіцистів. Західники вважали, що Росія рухається в напрямку формування буржуазного суспільства, виступали за обмеження абсолютизму і скасування кріпацтва. Але при цьому вони були рішучими противниками революційної тактики і визнавали лише шлях реформ.

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте погляди слов'янофілів і західників. Що, на вашу думку, у них було спільного, а що – відмінного?

У 40-х роках XIX ст. у суспільному русі посилюється революційно-демократичний напрям. Радикально налаштовані демократи закликали до рішучих дій, до насильницького повалення існуючого ладу. Майбутнє Росії вони пов'язували із соціалізмом, осередком якого мала стати сільська громада. Ці погляди відстоювали, зокрема, відомі громадські діячі й публіцисти **В. Белінський** та **М. Чернишевський**. Їх пропагували і члени таємного гуртка в Петербурзі на чолі з М. Буташевичем-Петрашевським,

що діяв у 1845–1846 рр. Пізніше його учасників назвали «петрашевцями».

4. Зовнішня політика імперії. Кримська війна. У зовнішньополітичній діяльності російський уряд головну увагу приділяв південному напрямку, прагнучи оволодіти новими територіями у Закавказзі та чорноморськими протоками. Із цією метою Росія вела війни з Османською імперією, підтримуючи національно-визвольну боротьбу слов'янських народів на Балканах. У першій половині XIX ст. до імперії були приєднані **Грузія, Азербайджан**, північна частина чорноморського узбережжя Кавказу та Південний Кавказ, що супроводжувалось війнами з Персією та Туреччиною.

■ М. Чернишевський

На середину XIX століття Російська імперія перетворилася на одну з найбільших держав світу, яка, підкоривши численні народи Європи і Азії, прагнула подальшого територіального розширення. У той же час економічна відсталість, кріпосницькі порядки та самодержавно-поліцейський режим зробили її слабким конкурентом у боротьбі за вплив на Близькому Сході. Ця слабкість яскраво виявилась у ході Кримської війни 1853–1856 рр., у якій на боці Османської імперії проти Росії виступила об'єднана коаліція західноєвропейських держав у складі Англії та Франції. Об'єднаний флот союзників увійшов у Чорне море, блокувавши Севастополь. Незважаючи на існуючу угоду про взаємодопомогу між Росією, Австрією та Пруссією, ті не надали союзникам очікуваної підтримки, тому війна для Росії закінчилася поразкою.

За **Паризьким миром 1856 р.** Росія була позбавлена права мати військовий флот та фортечні укріплення на Чорному морі й змушена була відмовитись від претензій на Молдавію, Волощину та Південну Бессарабію.

? Перевірте себе

1. Визначте причини розгортання декабристського руху в Росії на початку XIX ст.
2. Схарактеризуйте діяльність декабристських товариств.
3. Проаналізуйте значення виступу декабристів для російського суспільства.
4. Яку мету переслідували революціонери-демократи? У якому середовищі були популярні їхні ідеї?

Виконайте завдання

1. На контурній карті позначте центри декабристського руху.
2. На карті покажіть держави, з якими воювала Росія в середині XIX ст., та ті територіальні завоювання, які вона здобула.

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, напишіть повідомлення про керівників декабристського руху.

ДАТИ І ПОДІЇ

1816 р. – створення Союзу порятунку.

14 грудня 1825 р. – повстання декабристів у Петербурзі.

29 грудня 1825 р. – повстання Чернігівського полку в Україні.

§12**США в першій половині XIX ст.
Громадянська війна**

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАЇ

Пригадайте з курсу всесвітньої історії за 8 клас події, пов'язані з війною за незалежність північноамериканських колоній та утворення США.

- 1. Соціально-економічний розвиток країни.** Перша половина XIX ст. стала часом бурхливого розвитку Сполучених Штатів Америки. Здобуття незалежності й усунення всіх перепон на шляху вільного підприємництва зумовили швидке зростання фабричної промисловості і фермерського господарства на північному сході країни. Йшло активне освоєння західних земель. На Півдні ж продовжувало поширюватися плантаційне рабовласницьке господарство, яке постачало сировиною промисловість північних штатів і Західної Європи.

Після війни за незалежність територія США простягалася від Атлантичного океану до Міссісіпі. На цих землях проживало чимало індіанських племен, яких переселенці, що рухалися зі сходу, неухильно витісняли на захід. З великими племенами уряд США укладав угоди, за якими їм лишалася частина земель. Проте свої обіцянки американська влада постійно порушувала. Індіанців висилали у спеціально відведені райони, так звані **резервації**. Опір індіанців придушували за допомогою спеціальних каральних експедицій.

На початку XIX ст. у США розпочався промисловий переворот, який, як і в Англії, охопив насамперед текстильну промисловість. Уже в 40-х роках американські бавовняні тканини успішно конкурували з англійськими на світовому ринку. У 30-х роках на північному сході швидкими темпами почала зростати важка промисловість.

Активно розвивалась транспортна мережа країни. Район Великих озер було зв'язано з Атлантичним океаном низкою каналів, нові залізниці з'єднували райони фермерського господарства з великими містами і промисловими центрами, що потребували продуктів харчування і сировини. У 1807 р. на Гудзоні було випробувано перший у світі пароплав Фултона, після чого в країні почалося будівництво парових кораблів. На середину XIX ст. тоннаж торговельного флоту США вже дорівнював англійському.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які галузі економіки дають найбільш швидкий прибуток на вкладені кошти?

Розвиток промисловості сприяв зростанню нових індустріальних центрів – Чикаго, Пітсбурга, Детройта. Населення Нью-Йорка на середину ХІХ ст. становило 500 тис. осіб, тепер уже 12 % населення країни проживало в містах.

У США з Європи переселялися мільйони людей. В основному це були селяни і ремісники, гнані злиднями і безробіттям. Умови життя робітників у США були кращі, ніж у Європі. Брак робочої сили змушував підприємців платити більшу зарплатню. До того ж будь-який бажаючий з переселенців міг освоювати нові землі на заході. Протягом першої половини ХІХ ст. на захід рушали нескінченні валки колоністів. Багато хто намагався потрапити в Америку, сподіваючись на щасливе життя. Одні рятувались від релігійних переслідувань, інші прагнули особистої свободи, сподівались отримати роботу чи шматок землі. Нових переселенців називали **піонерами**.

За першовідкривачами-піонерами йшли фермери-скватери, які займали на свій страх і ризик землі, що юридично вважалися державною власністю. На освоєних західних землях вони вирощували пшеницю і розводили худобу.

ПОМІРКУЙТЕ!

З яких причин люди переселялися до США в першій половині ХІХ ст.?

У **1841 р.** на вимогу фермерів конгрес ухвалив закон про першу заїмку, який полегшив придбання в держави земельної ділянки тим, хто її вже обробляв. Крім того, фермери могли купувати її на виплат. Завдяки розвитку сільськогосподарського машинобудування фермери мали змогу застосовувати в господарстві механічні жатки і сінокосарки. У великих фермах використовувалася наймана праця.

У південних штатах продовжувало розширюватися плантаційне господарство, засноване на рабській праці. На плантаціях вирощувалися тютюн, рис, рослина-барвник індиго. Але з бурхливим розвитком тек-

■ *Фрагмент реклами в тодішній газеті про продаж рабів*

Прокоментуйте зображення.

стильної промисловості і зростанням попиту на сировину на плантаціях стала переважати бавовна. Як і капіталістичні підприємства Півночі, плантаційне господарство Півдня теж орієнтувалося на ринок, але воно базувалося на підневільній рабській праці.

Раби-афроамериканці на плантаціях зазнавали найжорстокішої експлуатації. Ними торгували, як речами чи худобою, влаштовували аукціони з їх продажу. За рабами пильно наглядали спеціальні охоронці та навчені полювати за втікачами собаки. Їхня праця була менш продуктивною, ніж найманих робітників. Раби часто псували нові знаряддя праці або неефективно використовували їх.

Унаслідок вирощування на плантації лише однієї культури ґрунт швидко виснажувався, і плантаторам доводилося перебиратися на нові, родючі землі. Маючи більше грошей і ресурсів, вони захоплювали величезні території на Заході і перешкоджали розвитку фермерського господарства.

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте шляхи розвитку сільського господарства на Півночі і на Півдні Сполучених Штатів. Чому північний варіант продуктивніший?

2. Територіальна експансія. «Доктрина Монро». І північна буржуазія, і південні плантатори проводили політику експансії, тобто поширення своєї влади на нові території. У 1803 р., користуючись тим, що Франція була втягнута в європейські війни, уряд США змусив її продати величезну територію **Луїзіани** за умовну суму 15 млн доларів. У 1810–1812 рр. американські війська зайняли іспанську **Флориду**, яка згодом була повністю приєднана до складу США.

Захоплюючи нові землі і прагнучи закріпитися в Північній Америці, США водночас всіляко намагалися послабити вплив європейських держав у Новому світі. Основні принципи їх зовнішньої політики було викладено в посланні президента **Джеймса Монро** до конгресу **2 грудня 1823 р.** Згідно з «доктриною Монро», Американський материк не міг бути об'єктом колонізації для європейських держав. США визнавали існуючі колонії європейців, але заявляли, що не допустять заснування нових і втручання європейських держав в американські справи. У газетах ці принципи було оформлено гаслом «Америка для американців!». Але насправді це означало «Америка – для США».

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

3 послання президента Дж. Монро конгресу США. 2 грудня 1823 р.

У війнах європейських держав з питань, що стосуються виключно їх, ми ніколи не брали участі, і це не суперечить нашій політиці. Лише тоді, коли існує серйозна загроза нашим правам, ми починаємо готуватися до свого захисту.

Щирі та дружні відносини, що існують між Сполученими Штатами й цими державами, є підставою для того, щоб розглядати будь-які спроби розповсюдження їх системи на будь-яку частину нашої півкулі як небезпечну для нашого спокою та безпеки. Ми не втручаємося й не втручатимемося у справи існуючих

колоній або залежних територій будь-якої європейської держави. Однак що стосується країн, які проголосили свою незалежність і спромоглися її зберегти та незалежність яких ми розсудливо визнаємо відповідно до принципів справедливості, то ми розглядаємо втручання в їхні справи з боку будь-яких інших європейських держав з метою їх підкорення чи контролю не інакше, як прояв ворожого ставлення до Сполучених Штатів.

ПОМІРКУЙТЕ!

Як ви розумієте слова президента Дж. Монро, що США буде розглядати будь-яку спробу європейських держав поширити свій вплив на Американський материк «як небезпечну для нашого спокою та безпеки»?

Захоплюючи нові землі, США користувались тим, що молоді латино-Американські країни були набагато слабшими за них. Так, у 1845 р. конгрес США прийняв до складу федерації **Техас**, що належав Мексиці. На цей час Техас був уже переповнений американськими плантаторами, які свавільно захоплювали землі. Ці події викликали війну США з Мексикою, де перевага американської армії була беззаперечна. У 1848 р., зазнавши поразки, мексиканський уряд був змушений передати США не тільки Техас, а й землі на північ від р. Ріо-Гранде – **Нову Мексику** і **Каліфорнію**. Загалом за період з 1803 по 1867 р. Сполучені Штати зуміли збільшити свою територію в чотири рази. США перетворилися на одну з найбільших держав планети і стали найвпливовішою державою континенту.

3. Наростання конфлікту між північними і південними штатами. Найявністю двох соціально-економічних систем – вільного ринкового капіталістичного господарства на Півночі і рабовласницького на Півдні – підживляла єдність країни. У 50-х роках XIX ст. відносини між ними різко загострилися. Промисловці Півночі потребували нових робочих рук із числа афроамериканського населення, яке перебувало в рабстві, та прагнули використати сировинні ресурси південних штатів для потреб своїх фабрик і заводів. Фермери домагалися непоширення рабства на західних землях.

У свою чергу Південь опирався введенню мит на англійські товари і дедалі більше орієнтувався на економічні зв'язки з Англією, ніж з північними штатами. Гострий конфлікт виник з приводу напрямків залізничного будівництва. Підприємці Півночі вимагали будівництва доріг у північно-західному напрямку, а плантатори наполягали на південному. Збереження відсталого плантаційного рабського господарства гальмувало розвиток Сполучених Штатів і загрожувало відставанням порівняно з іншими розвиненими державами світу.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому збереження рабства на Півдні загрожувало економічним відставанням усієї країни?

Загострення протистояння Півдня і Півночі мало й політичні причини. На ґрунті спільних інтересів аграріїв – фермерів і плантаторів – у 1828 р. було створено **демократичну партію США**, яка висунула канди-

дата на президентську посаду **Е. Джексона**. Проте згодом інтереси фермерів і плантаторів унаслідок гострої боротьби за нові землі стали різними. Тепер фермери вже підтримували північних промисловців, які були проти поширення рабства на нові західні території. У 1854 р. було створено **республіканську партію США**, основу якої склали ворожі до рабства фермери і буржуазія. Помірковане крило республіканців обмежувалося лише вимогою непоширення рабства на нові території, а її радикально-демократичне угруповання вимагало негайного скасування рабства.

Рабовласницькі штати поступово втрачали свою перевагу в Конгресі, у Білому домі, але не збиралися добровільно поступатися владою і політичним впливом. Федеральний уряд намагався знайти компроміс, проте конфлікт між північними і південними штатами ставав неминучим. Виникло необоротне протистояння між прибічниками розвитку ринкової економіки, заснованої на найманій праці, і рабовласниками, які стояли на сторожі віджилої системи господарювання.

У 30–40-х роках на Півдні почастишали виступи негрів-рабів, на Півночі розпочався **аболіціоністський рух** – громадський рух за негайне знищення рабства (від англ. *to abolish* – скасовувати). У 1838 р. аболіціоністами було створено Товариство підземної залізниці, що допомагало втечі афроамериканських рабів з південних до північних штатів. У південних штатах таємно розповсюджувався журнал «Ліберејтор» («Визволитель»), який закликав до знищення рабства. Його редактор **Вільям Гаррісон**, поширюючи часопис, ризикував власним життям, яке південні плантатори оцінили в 5 тис. доларів (на той час дуже велика сума грошей).

Велике враження на сучасників справила спроба підняти повстання переконаного аболіціоніста **Джона Брауна**. У містечку Гарперс-Феррі у Вірджинії повсталі захопили великі склади зброї, намагалися закликати до боротьби проти рабства інших громадян, але їх виступ було придушено урядовими військами. Самого Дж. Брауна було засуджено військовим трибуналом до смерті через повішення.

ПОМІРКУЙТЕ!

У яких літературних творах найкраще, на вашу думку, змальовано життя мешканців південних штатів у цей період?

У 1860 р. президентом США вперше було обрано кандидата від республіканської партії **Авраама Лінкольна** (1861–1865).

Усього в житті Лінкольна досяг завдяки власним зусиллям. Самотужки здобувши освіту, він став адвокатом, а незабаром був обраний до конгресу.

Лінкольна ніколи не брав участі в аболіціоністському русі. Під час виборів він виступав лише за непоширення рабства на нові території і підкреслював, що не наполягатиме на його негайній ліквідації і не втручатиметься у внутрішні справи південних штатів. Проте сам факт вибору президентом країни представника Півночі був сприйнятий у південних штатах як виклик та пряма загроза рабовласницькій системі.

Авраам Лінкольн відзначався високим зростом (194 см), був першим президентом, що народився поза 13 штатами, які створили незалежну державу США, та першим президентом, що став жертвою замаху. Він також був єдиним президентом, що мав патент на власний винахід.

У грудні 1860 р. про вихід із Федерації оголосила **Південна Кароліна**. 4 лютого 1861 р., за місяць до вступу на посаду Лінкольна, 7 штатів – Луїзіана, Техас, Міссісіпі, Джорджія, Алабама, Флорида і Теннессі – утворили власну державу – Конфедерацію. Загалом, до складу цього об'єднання, що отримало назву **Південна конфедерація**, із столицею в Річмонді (Вірджинія) увійшло 11 штатів. Президентом було обрано **Джефферсона Девіса**.

Головною метою Конфедерації південні плантатори проголошували захист вольностей окремих штатів, але при цьому рабство оголошувалось «природним нормальним станом» і «оплотом цивілізації».

■ Авраам Лінкольн

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому обрання Лінкольна президентом США привело до відокремлення південних штатів і проголошення власної держави?

4. Громадянська війна (1861–1865 рр.). Військовий конфлікт між Північчю і Півднем ставав неминучим. Приводом до війни став обстріл і захоплення південцями форту Самтер поблизу узбережжя Південної Кароліни, залога якого зберігала вірність федеральному уряду. У квітні 1861 р. президент Лінкольн оголосив південні штати заколотниками і розпочав набір до ополчення.

Відчутна перевага в матеріальних, сировинних та людських ресурсах у війні була на боці Півночі.

Потенціал	Північ	Південь
Населення	бл. 22 млн	бл. 9 млн (у тому числі бл. 3,5 млн негрів)
Річне виробництво сировини заліза	950 тис. тонн	37 тис. тонн
Річна вартість промислової продукції	1740 млн доларів	160 млн доларів

Але північні штати не були готові до війни і на початку не використали свою перевагу в економічних і людських ресурсах. Більшість офіцерів і генералів американської армії були вихідцями з родин плантаторів і вступили до армії конфедератів.

Напередодні війни на Південь було вивезено значну кількість зброї з військових складів. Армія південців нарощувала свій потенціал і влітку 1861 р. налічувала 120 тис. осіб. Тому на початковому етапі війни війська Півночі зазнали невдач. У першій же великій битві під Манассасом у липні 1861 р. вони зазнали поразки, яка ледве не призвела до падіння Вашингтона. Певною мірою поразки військ Федерації – під Манассасом і біля Болс-Блаффа поблизу Вашингтона – пояснювалися нерішучістю вищого командування.

Генерал **Мак-Клеллан** вважав, що війну можна виграти, уникаючи великих битв. Він розробив план «**Анаконда**», суть якого полягала в оточенні штатів-заколотників і поступовому стискуванні кільця оточення до повної капітуляції південців. Із цією метою в 1862 р., наступаючи з півночі, армія генерала Гранта захопила територію вздовж р. Міссісіпі. Назустріч їй, здобувши Новий Орлеан, з півдня просувався десантний корпус генерала Батлера. Конфедерати були відрізані від Техасу і Луїзіани. Проте Мак-Клеллан зазнав цілковитої поразки в битві під Річмондом. Щоб зупинити наступ південців, довелось перекинути війська до Вашингтона.

Значну матеріальну допомогу Конфедерації надавав англійський уряд. Рабовласницький Південь був головним постачальником бавовни британській текстильній промисловості, та й розкол Сполучених Штатів давав змогу англійцям посилити свої позиції в Північній Америці.

Воєнні невдачі Півночі були зумовлені і зволіканням федерального уряду з вирішенням питання про рабство. Лінкольн був змушений зважати на ту обставину, що частина рабовласницьких штатів не пристала до заколотників. Крім того, право на власність вважалось священним правом людини, а афроамериканці-раби – «різновидом приватної власності». Війна затягувалась. Впливові підприємницькі кола Півночі шляхом поступок прагнули досягти примирення з Півднем. Увесь тягар війни ліг на плечі простого народу. Робітники і фермери гинули в боях, їх родини страждали від дорожнечі. Тим часом промисловці і фінансисти наживали величезні багатства за рахунок постачання армії зброєю, обмундируванням і продовольством.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому північні штати, незважаючи на людську і промислову перевагу, терпіли поразки на першому етапі війни?

Федеральний уряд поступово усвідомлював, що війну, яка затяглася, можливо переможно закінчити, лише вдавшись до рішучих, радикальних заходів. У **1862 р.** конгрес запровадив нові податки на багатих і ухвалив закон про конфіскацію майна заколотників. 20 травня 1862 р. було прийнято **закон про гомстеди** (гомстед – місце для поселення). Він давав можливість кожному американцю, у тому числі іммігрантам, безкоштовно отримати з державного фонду земельну ділянку в 160 акрів (близько 40 га). Сплачувати доводилося лише 10 доларів за земельне розмежування. Після п'ятирічного терміну обробки землі господар ставав її повноправним власником.

22 вересня 1862 р. Лінкольн видав президентську прокламацію про звільнення всіх рабів з 1 січня 1863 р. Цим актом він порушив конституцію, що вимагала прийняття відповідної поправки. Проте прокламація президента мала величезне значення, і американський народ палко її вітав. Гомстед-акт і звільнення афроамериканців забезпечили президенту підтримку простого народу і колишніх рабів. До армії північан вступали тисячі добровольців, що забезпечило їй кількісну перевагу над конфедератами. Кількість солдатів-афроамериканців досягла 186 тис. чол., понад 30 тис. колишніх рабів служили на флоті.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Прокламація про звільнення рабів

22 вересня 1862 р.

Я, Авраам Лінкольн, президент Сполучених Штатів, владою головнокомандуючого армією і флотом Сполучених Штатів у перший день січня (1863), відповідно до моїх намірів так вчинити, публічно оголошених за сто днів до зазначеного дня, встановлюю і називаю ті штати і частини штатів, народи яких тепер повстали проти Сполучених Штатів, а саме... (перераховуються штати, що повстали).

Наказую і оголошую, що всі особи, які раніше вважалися рабами в зазначених штатах і частинах штатів, віднині і в майбутньому вільні і що виконавча влада Сполучених Штатів, включаючи військові і морські сили, буде визнавати й охороняти свободу зазначених осіб.

При цьому я пропоную населенню, оголошеному вільним, утримуватися від усякого насильства, за винятком випадку необхідного захисту, і рекомендую їм у тих випадках, коли це дозволено, добросовісно працювати за розумну плату.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому президент Лінкольн рекомендує колишнім рабам «утримуватися від ... насильства» і «добросовісно працювати за розумну плату»?

Улітку **1863 р.** у ході війни настав корінний перелом. Уже в липні в триденній битві під **Геттісбергом** війська південців були розбиті й почали відступати. Майже одночасно армія генерала Гранта захопила Віксберг – головну твердиню конфедератів на Міссісіпі.

Весною наступного року війська північан під загальним керівництвом нового головнокомандувача генерала **Улісса Гранта** розпочали широкий наступ на Конфедерацію. Прагнучи відрізати від Півдня армію генерала Лі, яка перебувала в районі Річмонда, і зайти їй у тил, війська під командуванням генерала **Шермана** провели славнозвісний «рейд до моря» від Міссісіпі до узбережжя Атлантичного океану – через Джорджію і Південну Кароліну. У вересні 1864 р. Шерман здобув Атланту, наприкінці року – Саванну, після чого продовжив наступ. Становище південців ставало катастрофічним. **3 квітня 1865 р.**

■ Улісс Грант

■ Убивство президента Лінкольна. Літографія

Дізнайтеся з додаткових джерел про обставини замаху на А. Лінкольна. Як ви вважаєте, хто керував діями Дж. Бута?

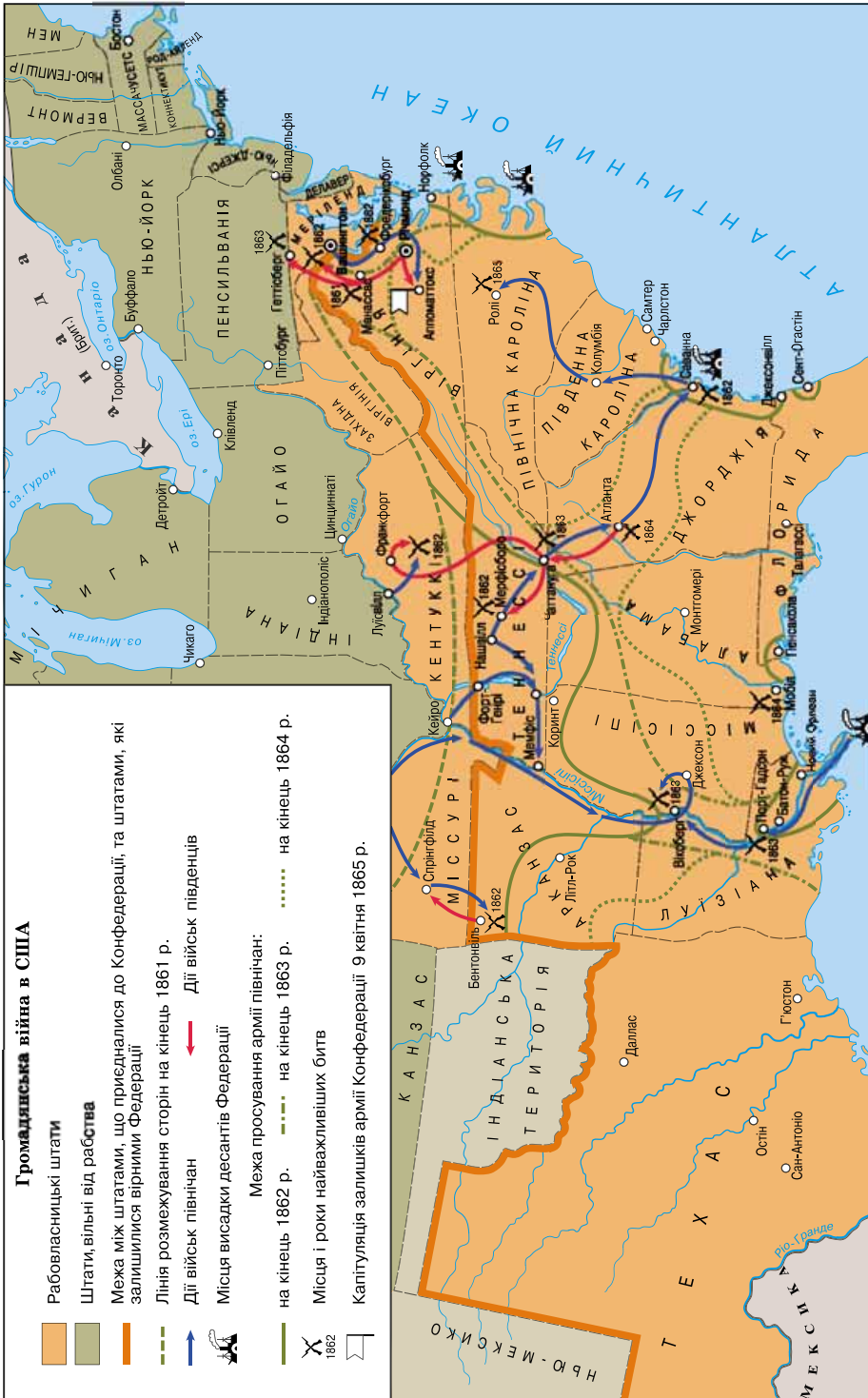
північани здобули столицю Конфедерації – Річмонд, а 9 квітня, оточені під Аппоматтоксом, капітулювали війська генерала Лі. Війна скінчилась, єдність Федерації було відновлено. Проте перед американським урядом стояла ще низка невирішених завдань. Потрібно було узаконити звільнення рабів, забезпечити їх соціальну адаптацію (приспособлення до нових умов вільного життя). Афроамериканці як нові громадяни мали здобути рівні з білими політичні права.

Справжньою трагедією для американського народу стала смерть президента Авраама Лінкольна. Він був убитий у театрі актором **Джоном Бутом**, що мстився за розгром Конфедерації і окупацію південних штатів. Лінкольтн назавжди увійшов в історію США як велика людина і політик, який вніс непересічний вклад в утвердження демократії і розвиток американської нації.

5. Реконструкція Півдня. У грудні 1865 р. конгрес США прийняв 13-ту поправку до конституції, яка узаконила прокламацію Лінкольна про звільнення рабів. У 1866 р. було прийнято, а в 1868 р. ратифіковано більшістю штатів 14-ту поправку до конституції, що надавала колишнім рабам право голосу. Проте південні штати відмовилися визнати зазначені доповнення до основного закону країни.

У зв'язку із цим у **1867 р.** південні штати було позбавлено автономних прав, а владу передано військовому командуванню федеральних військ. Почалась **реконструкція Півдня**. Її суть полягала у приведенні соціально-політичних норм життя на Півдні у відповідність до федеральних стандартів та вимог конституції. Для сприяння колишнім рабам було створено спеціальний державний орган – Бюро звільнених, яке допомагало афроамериканцям шукати роботу, здобувати освіту і загалом пристосовуватися до вільного життя.

Проте колишні рабовласники не могли змиритися з тим, що чорношкіре населення Півдня отримало однакові з ними громадянські права. Запроваджені після війни в південних штатах «чорні кодекси» позбавляли афроамериканців права володіти землею, що змушувало їх залишатися на плантаціях і працювати на колишніх господарів на кабальних умовах. Колишніх рабів позбавляли свободи зборів, можливості

Розгляньте територію США на середину XIX ст. Як території були приєднані до Сполучених Штатів у першій половині XIX ст.?

вільного пересування, права носити зброю. У 1866 р. на Півдні було створено терористичні організації білих, зокрема горезвісний Ку-клукс-клан, які чинили тиск на афроамериканців, влаштовували криваві розправи над колишніми рабами, перешкоджали їм користуватися наданими громадянськими правами.

Проте поступово південні штати визнали 13-ту і 14-ту поправки до конституції, і їх представники були допущені в конгрес. Реконструкція Півдня закінчилась у 1877 р.

Перемога Півночі в громадянській війні дозволила відновити єдність Федерації, сприяла зміцненню демократії і конституційного ладу в США. Вона забезпечила додаткові умови для розвитку вільної ринкової економіки в країні, включення південних штатів у сферу капіталістичних відносин. Прийнятий гомстед-акт означав перемогу і подальший швидкий розвиток фермерського господарства.

6. Утворення незалежних держав у Латинській Америці. Після завершення наполеонівських війн Іспанії на короткий час вдалося відновити свою владу в колоніях Південної Америки. Проте в 1816 р. на континенті розпочалося нове піднесення визвольного руху: було проголошено незалежність однієї з найбільших іспанських колоній Ла-Плата. Невдовзі визвольна армія під проводом **Хосе Сан-Мартіна**, долаючи перевали Анд, досягла чилійського узбережжя Тихого океану. У 1818 р. Чилі було проголошено незалежною республікою. Проти іспанського панування піднялось патріотично налаштоване населення Перу. У 1821 р. за допомогою армії Сан-Мартіна країна здобула незалежність.

Одним з основних центрів боротьби стала Венесуела. Патріотичні сили в ній очолив виходець з багатой місцевої сім'ї **Сімон Болівар (1783–1830)**. Він був людиною невичерпної енергії, безмежно відданою батьківщині. У ньому поєднувалися талант оратора й неабиякі здібності полководця. Болівар увійшов в історію Латинської Америки як «Визволитель». Під проводом Болівара виступила повстанська армія, що складалась із добровольців-креолів, негрів і метисів. Після здобуття низки славних

■ *Пам'ятник
Сімону Болівару
у Венесуелі*

Отримайте
з додаткових джерел
відомості про
життєвий шлях
С. Болівара.

перемог над іспанськими військами було проголошено утворення незалежної республіки Велика Колумбія, а згодом і нової держави – Болівії, названої на честь полководця.

У 1824 р. незалежною державою було проголошено Мексика, а через два роки в Південній Америці склали зброю останні іспанські залоги. Одночасно з іспанськими колоніями від португальського гніту звільнилася Бразилія. У 1822 р. тут було проголошено конституційну монархію.

У результаті національно-визвольного руху в Латинській Америці утворилося 20 незалежних держав, серед яких найбільшими за територією і чисельністю населення були Бразилія, Мексика і Аргентина. Проте за рівнем економічного розвитку вони значно поступалися передовим західноєвропейським країнам і США.

? Перевірте себе

1. Як розвивалась економіка США до середини XIX ст., яке з протиріч було їй властиве?
2. Поясніть принцип «Америка для американців».
3. Схарактеризуйте плани сторін та розташування сил на початковому етапі війни.
4. Яку роль у перебігу громадянської війни відіграли закон про гомстеди та президентська прокламація про звільнення рабів?
5. Проаналізуйте заходи американської влади в ході реконструкції Півдня.

Виконайте завдання

1. Розгляньте карту, простежте розгортання бойових операцій в ході громадянської війни в США. На контурній карті позначте місця найбільших битв.
2. Використовуючи додаткові джерела, складіть історичний портрет Авраама Лінкольна.
3. Попрацюйте з картою, визначте, які держави Латинської Америки отримали незалежність у першій половині XIX ст.

Творчо попрацюйте

Обговоріть у групі, чому американці так захоплюються героїнею роману М. Мітчелл «Віднесені вітром».

ДАТИ І ПОДІЇ

2 грудня 1823 р. – прийняття «доктрини Монро».

20 травня 1862 р. – прийняття закону про гомстеди.

22 вересня 1862 р. – прокламація Лінкольна про звільнення рабів.

1867–1877 рр. – реконструкція Півдня.

Модернізація країн Європи та Америки в останній третині XIX – на початку XX ст. Пробудження Азії

Найважливіші терміни та поняття розділу:

- **Ідеологія** – система ідей і поглядів (політичних, правничих, філософських, релігійних тощо), яка виражає корінні інтереси, ідеали якогось класу або іншої соціальної групи.
- **Монополія** (від грец. *mono* – один та *poleo* – продаю) – виключне право (виробництва, торгівлі, послуг тощо), що належить особі, групі осіб або державі. Монополіями прийнято називати компанії (або компанію), які займають монополічне (панівне) становище на ринку. Характерною особливістю монополізму є встановлення завищених цін з метою отримання надприбутків і жорстка протидія вільним ринковим механізмам. Поширеними формами монополістичних об'єднань є **картель**, **концерн**, **сіндикат** і **трест**.
- **Колоніальні імперії** – імперії, утворювані практично на всіх континентах європейськими державами внаслідок підкорення неєвропейських народів. Існували завдяки величезній економічній, технологічній та військовій перевазі метрополій. Розквіт таких імперій припадає на XIX ст.
- **Фемінізм** (від лат. *femina* – жінка) – загальна назва жіночого руху проти дискримінації (обмеження прав) за статевою ознакою, що виявлялася в нижчій, порівняно з чоловіками, зарплатні, відсутності виборчих прав тощо. Фемінізм розвинувся починаючи із середини XIX ст., коли жінки почали боротися за рівні з чоловіками, зокрема політичні, права (**суффражизм**). У широкому сенсі передбачає рівність чоловіків і жінок у всіх сферах життя суспільства (**емансипацію**).

§13

Формування індустріального суспільства у провідних державах Європи і США

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Які показники найяскравіше свідчать про перехід країни до індустріальної стадії розвитку?

1. **Науково-технічна революція кінця XIX ст. та її наслідки.** Остання третина XIX ст. – це час бурхливого розвитку великого промислового виробництва. **Індустріалізація** найбільш розвинутих країн Європи і США розгорнулася після завершення промислового перевороту. Вона становила собою процес подальшого зростання машинної промисловості й формування на цьому ґрунті **індустріальної структури господарства**. Особливо стрімким був прогрес у провідних галузях: металургії, маши-

нобудуванні, транспорті. На початок ХХ ст. у Великій Британії, Німеччині і США обсяг промислової продукції перевищував за вартістю сільськогосподарську. Впритул до формування індустріальної структури економіки підійшли також Франція і Росія.

Підґрунтям цього промислового стрибка стали великі науково-технічні відкриття і принципові зміни в технології виробництва. Так, англієць **Бессемер** винайшов конверторний спосіб виплавки сталі, що замінив менш досконалу стару систему. Перехід до бессемерівської технології дозволив значно збільшити виробництво металу і знизити вартість сталі. В останній третині ХІХ ст. виплавка сталі у світі зросла в 56 разів. Суттєво збільшити виробництво металу з наявних у Європі і США руд дозволили також технологічні винаходи французького інженера **Мартена**, англійського металурга **Томаса**, винахідника регенеративної печі **Сіменса**.

ІСТОРІЯ ВИНАХОДІВ

Лита сталь

У ХVІІІ ст. переробка чавуну в залізо проводилася за допомогою кричних горнів. Ця технологія мала багато недоліків, зокрема низьку якість виробленої продукції. Після такої переробки метал виходив неоднорідним. Операція займала багато часу і не приносила бажаних результатів.

Процес переробки вдосконалив англієць Корт, який запропонував у 1784 р. пудлінгову піч, у якій було передбачено дві труби: одна, основна, – над топкою, а друга – над робочим простором. Цю трубу відкривали перед змішуванням чавуну, щоб зменшити температуру. До середини ХІХ ст. пудлінгові печі вже не могли задовольнити потреби промисловості в сталі.

Тому винахідник Бессемер у 1856 р. створив вертикальну піч, яка була перероджена зверху перекриттям для отвору газу. Згодом він удосконалив свій винахід, зробивши конвертер, що обертається. У 1860 р. автор запатентував свій винахід. Його метод дозволив металургії зробити значний крок уперед. Але залишалася одна нерозв'язана проблема, яка полягала в неможливості отримання високоякісної сталі.

У 1878 р. Томас запропонував додавати при виплавці 10–15 % вапна. У процесі плавки утворювалися шлаки, в результаті чого фосфор та інші домішки згорали і з чавуну утворювалася сталь високої якості.

Перехід до масового виробництва сталі відкрив великі можливості для розвитку залізничного і морського транспорту. Упродовж 1871–1900 рр. залізнична мережа світу зросла в 4 рази. Старі парові машини дедалі більше витіснялись електродвигунами і двигунами внутрішнього згорання. Виникають якісно нові галузі промисловості – електротехнічна, хімічна, літако- і автомобілебудування, продукція яких починає швидко змінювати повсякденне життя людей.

■ Парова машина Р. Тревініка

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому на початку ХХ ст. одним з яскравих показників розвитку країни була наявність розгалуженої залізничної мережі?

2. Виникнення великих корпорацій і фінансово-промислових груп. Монополізація економіки. Новий ступінь розвитку промислового виробництва вимагав і нових форм організації індустрії. Будівництво велетенських фабрик і заводів потребувало значно більших, ніж раніше, фінансових вкладень. На зміну одноосібним підприємствам, що належали одній людині, приходять **корпорації**, або **акціонерні товариства**. Випуск акцій дозволяв залучити для виробництва кошти тисяч людей, сприяв дедалі більшій централізації капіталу та концентрації виробництва на великих капіталістичних підприємствах.

Гостра конкурентна боротьба, що посилювалась у періоди частих економічних криз, призводила до розорення не тільки дрібних підприємців, а й власників середніх і навіть великих фірм. Їх майно, як правило, переходило до рук нових господарів, у результаті на ринку залишалося лише декілька найбільших і наймогутніших компаній, яким легко було домовитися між собою. З метою уникнення зайвих витрат на конкуренцію вони почали укладати міжкорпоративні угоди, утворювати союзи, що дозволяли їм встановити повний монопольний контроль над ринком.

Найбільш простими і поширеними серед монополістичних об'єднань були **картелі** і **синдикати**. Перші виникали внаслідок угоди про поділ між учасниками ринків збуту, про частку кожного у виробництві (щоб не перенаситити ринок товарами), а головне – про спільні, монопольно високі ціни, що нав'язувалися споживачу. Картелі були нетривкими союзами – легко створювались і швидко розпадались.

Більш міцною формою монополістичного об'єднання, поширеною, зокрема, у Росії і Німеччині, був синдикат. Він становив подібну до картелю угоду, проте його учасники втрачали комерційну незалежність. Продажем їхніх товарів займалася спільна, спеціально створена фірма.

У США, де велика капіталістична індустрія була порівняно молодою, а промисловий ринок наприкінці ХІХ ст. ще формувався, угоди між

великими корпораціями (акціонерними компаніями) були поодиноким явищем. Тут набула поширення інша форма монополістичних об'єднань – **трести**, що контролювались однією людиною або групою співвласників. Підприємства, власники яких розорювалися, скуповувалися за безцінь і просто включалися до складу тресту, як гвинтики у великий механізм.

Із становленням антимонопольного законодавства і юридичною забороною трестів у США, а згодом в Європі набули поширення **концерни**, що складались із формально незалежних десятків, а то й сотень фірм. Проте їх зовнішня незалежність була оманом – усі вони фінансово контролювались з єдиного центру, належали одному монополісту, одній материнській компанії.

Активну роль у створенні монополістичних об'єднань відігравали **банки**, зацікавлені в прибутковості вкладених у великі компанії коштів. А розвиток корпоративних зв'язків банків і великих промислових компаній привів до поступового зрощення банківського і промислового капіталу та утворення перших **фінансово-промислових груп**.

ПОМІРКУЙТЕ!

Як ви вважаєте, процес монополізації сприяє економічному розвитку країни чи навпаки?

Лише в США дві найбільші групи – нафтового магната **Дж. Рокфеллера** і фінансиста **Дж. Моргана** – на початку ХХ ст. контролювали 56 % акціонерного капіталу країни і зосередили у своїх руках керівні посади в 112 найбільших промислових, транспортних, страхових та фінансових компаніях країни. Від них залежали добробут і життя десятків мільйонів людей.

Між найбільшими корпораціями світу розширюються й урізноманітнюються економічні зв'язки, формується світове господарство. Поряд з розвитком торгівлі великого поширення набуває вивіз за кордон вільних коштів – **експорт капіталу**. Так, щорічні закордонні капіталовкладення Англії лише у 80-х роках ХІХ ст. зросли в п'ять разів.

■ «Капітани бізнесу» – Дж. Морган (посередині) і Дж. Рокфеллер

3. Зростання ролі держави в соціально-економічному житті. Наприкінці XIX ст. докорінно змінилась політична система провідних країн світу. У США, Франції й Швейцарській конфедерації утвердилася республіканська форма правління, а в більшості інших європейських держав (за винятком Російської імперії) владу монархів було обмежено конституціями і діяли двопалатні парламенти. Хоча дворяни, як і раніше, продовжували посідати найвищі урядові посади, політика держав тепер скеровувалася переважно в інтересах торговельно-промислових верств.

У 50–70-х роках XIX ст. у період панування ліберальної ідеології правлячі кола дотримувалися принципу невтручання в соціально-економічне життя країни. Буржуазія в цей час не тільки не потребувала державної допомоги, а й вважала її обтяжливою. Державі відводилася роль «нічного сторожа», зобов'язаного захищати життя і майно громадян як усередині країни, так і від зазіхань ззовні.

Проте із загостренням конкуренції між великими державами на світовому ринку, з появою монополій, що душили дрібний бізнес, та із загостренням протиріч між наймачами і робітниками ситуація почала змінюватись. На вимогу підприємців у більшості європейських країн було скасовано режим вільної безмитної торгівлі і відновлено протекціоністські мита для захисту власного виробника. У США федеральний уряд, попри шалений опір власників трестів, змушений був вдатися до антимонопольного законодавства. А у 80-х роках XIX ст. у Німеччині, яка вважалася однією з найконсервативніших країн Європи, було запроваджено державну систему страхування від виробничого травматизму і гарантовано отримання державних пенсій. Усе це свідчило про втручання держави в соціально-економічні відносини, про поступове зростання її ролі в суспільному житті.

? Перевірте себе

1. Які науково-технічні відкриття і технологічні зміни кінця XIX ст. справили найбільший вплив на розвиток економіки?
2. Які форми боротьби найманих робітників за свої права були найбільш поширені в передових країнах наприкінці XIX ст.?
3. Як ви розумієте думку про те, що держава в середині XIX ст. мала бути «нічним сторожем»?

Виконайте завдання

У зошитах зробіть таблицю «Монополістичні об'єднання»:

Назва	Форма об'єднання (суть)	Країни поширення

Творчо попрацюйте

Обговоріть у парах питання: як і чому змінилася роль держави в промислово розвинутих країнах протягом XIX ст.?

Матеріали до практичних та творчих завдань

Прочитайте вміщені матеріали, ознайомтеся з програмними документами європейських політичних партій і рухів, розгляньте ілюстрації. Об'єднайтеся у групи і проведіть ділову гру у формі конгресу соціал-демократичних або соціалістичних партій і рухів. Кожна група має представляти одну з політичних сил або профспілку певної країни, включаючи й жіночі організації. Напишіть свої програмові вимоги, оберіть спікера, який їх озвучить. Розмістіться в класі так, щоб ви всі бачили одне одного. Оберіть головуючого конгресу та президію з представників усіх партій (груп).

Президія сформує порядок денний, який може включати обговорення 2–3 питань, зокрема й жіночого питання. Групи представляють свої програмові вимоги та беруть участь в обговоренні означених питань.

У кінці зібрання має бути прийнята резолюція конгресу з вимогами до влади європейських країн щодо покращання матеріального становища трудящих цих країн, вдосконалення соціального і трудового законодавства, поліпшення системи освіти, охорони здоров'я, рекомендаціями щодо способів діяльності партій – учасниць зібрання, проведення спільних акцій тощо.

Учитель разом з головуючим і президією конгресу підсумовує результати роботи кожного учня і виставляє певні бали.

Індустріальний розвиток прискорив **урбанізацію** розвинутих держав світу, дедалі більше населення зосереджувалося у великих промислових містах. Серед городян більшу частину становили робітники. На кінець XIX ст. їхня чисельність перевищувала 40 млн осіб. Становище робітників продовжувало залишатися досить важким, особливо в молодих капіталістичних країнах з великою кількістю безробітних – Росії і Німеччині. Домагалися підвищення зарплатні й обмеження тривалості робочого дня доводилось, як правило, у жорстоких зіткненнях з підприємцями, що неухильно посилювало напругу в суспільстві.

Остання третина XIX ст. характеризується значним піднесенням **робітничого руху**, активізацією профспілок, здобуттям ними законно визнаних прав на страйк і вирішення в судовому порядку конфліктів з наймачами.

У Франції ще за часів Другої імперії було скасовано старовинний закон про заборону робітничих синдикатів, а в Англії в 1871 р. тред-юніони навіть здобули права юридичних осіб.

В останній третині XIX ст. у країнах Європи завершується організаційне оформлення **робітничих, соціалістичних і соціал-демократичних партій**, серед яких провідну роль відігравала німецька соціал-демократія.

Швидкий промисловий розвиток Німеччини наприкінці XIX ст. і поява нових галузей індустрії вели до збільшення чисельності найманих робітників у країні. Водночас важкі умови праці й низька заробітна плата, характерні для початкового етапу індустріалізації, соціальна

незахищеність викликали різні форми протесту робітників, сприяли поширенню в їхньому середовищі соціалістичних ідей.

Соціал-демократична партія Німеччини виникла **1875 р.** Теоретичною основою її діяльності служила Готська, а з 1891 р. – Ерфуртська програма, зміст яких загалом відповідав революційній теорії Маркса. Соціал-демократія орієнтувалася на завоювання робітничим класом політичної влади і створення соціалістичного суспільства шляхом революційного перетворення приватної власності на суспільну. Наприкінці XIX ст. СДПН перетворилася на досить впливову політичну силу, яка мала найбільшу фракцію в рейхстазі.

Проте характерною рисою ідейно-політичної еволюції німецької соціал-демократії наприкінці XIX ст. став поступовий відхід від революційного марксизму і перехід партії на позиції парламентського реформізму. У 1896 р. в СДПН виникла сильна реформістська течія на чолі з **Е. Бернштейном**, послідовників якого незабаром стали називати **ревізіоністами**, або **правими соціал-демократами**. З огляду на зміни, що сталися в німецькому суспільстві після смерті Маркса, Бернштейн закликав до **ревізії (перегляду) його революційного вчення**, переходу соціал-демократів до легальної реформістської парламентської діяльності.

Спочатку погляди Бернштейна було засуджено більшістю соціалістів. Однак реформістські ідеї ставали більш популярними серед робітників і рядових членів партії. Уже на початку XX ст. реформісти займали керівні посади в центральних органах СДПН та її парламентській фракції. Ліві соціал-демократи на чолі з **К. Лібкнехтом** і **Р. Люксембург** – прихильники революційних дій – залишилися в меншості.

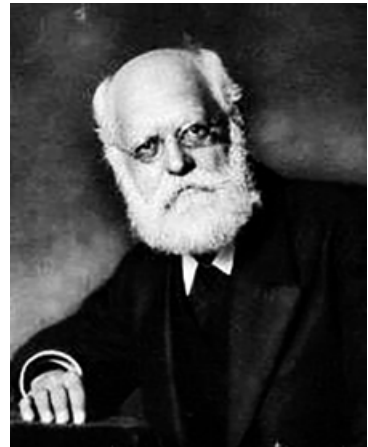
Особливу, центристську, позицію в боротьбі лівих і правих соціалістів займав один з найвизначніших теоретиків партії **К. Каутський**. Пропонуючи соціал-демократам використовувати у своїх інтересах парламент і діяти в ньому як самостійна політична сила, Каутський водночас критикував правих за прагнення співробітничати з буржуазним урядом.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому робітники, крім створення профспілок, організаційно оформлювали політичні партії?

■ *Е. Бернштейн*

■ *К. Каутський*

У 1889 р. в Парижі відбувся Міжнародний соціалістичний конгрес, у ньому взяли участь соціалісти з 20 країн. Конгрес не створив організаційного центру, але поклав початок діяльності **II Інтернаціоналу**, періодичним міжнародним конгресам робітничих організацій, сприяв взаємодії соціалістичних партій і профспілок усіх країн. Певний час керівну роль у II Інтернаціоналі відігравали революційні марксистки, але згодом, на початку XX ст., гору стали брати реформісти, прибічники легальної парламентської діяльності.

У цей період оформлюється і **жіночий рух**. Панівне місце в суспільстві, як і раніше, займали чоловіки. Вважалося, що основне місце жінки – дім, а всі її турботи мають обмежуватись відвідуванням церкви, вихованням дітей і веденням господарства.

Жінки залишалися юридично безправними громадянами своєї країни. Їх права на володіння майном та спадкування значно обмежувалися. Вони отримували нижчу платню, ніж за аналогічну роботу чоловіки. Жінки не могли брати участь у парламентських виборах.

Цікаво, що королева Вікторія теж була переконана в тому, що жінка має сидіти вдома, і протестувала проти надання жінкам політичних прав.

У 30-х роках XIX ст. у Великій Британії сформувалися перші жіночі політичні групи, їхньою метою була боротьба проти рабства в усьому світі.

У 40-х роках з'явилися більш радикальні організації, що вимагали суспільного і юридичного зрівняння чоловічих і жіночих прав. Цей рух отримав назву руху за **емансипацію**.

У 1868 р. було засновано Товариство жіночого виборчого права під керівництвом **Лідії Беккер**. Активістки товариства почали видання «Жіночого суфражистського журналу». Уже через рік товариство нараховувало понад 5 тис. членів. Під тиском руху парламент прийняв новий закон, що надавав право голосу незаміжнім забезпеченим жінкам у місцевих виборах.

У другій половині XIX ст. виникає багато жіночих політичних і соціальних організацій і об'єднань, які висували різні вимоги, де домінуючими були політичні.

Розмаху набув **суфражистський рух** за включення жінок до політичної та управлінської сфери. Їх вимоги частково були задоволені на початку XX ст., але рух не припинився.

Творчо попрацюйте

1. Укладіть порівняльну таблицю реформаторських заходів, що їх здійснювали під впливом модернізаційних процесів у XIX і на початку XX ст. уряди Росії, Австро-Угорщини, Німеччини, Франції, Великої Британії та Італії (за вибором).
2. Підготуйте пояснення, чому впродовж XIX ст. відбулася еволюція європейського соціалістичного руху від радикальних до поміркованих форм і легальної парламентської діяльності.

§14

Третя республіка у Франції

АКТУАЛІЗАЦІЯ
ЗНАНЬ

Пригадайте, що собою являла Друга імперія у Франції, яку внутрішню та зовнішню політику проводив Наполеон III.

1. Франко-німецька війна та її наслідки. Наприкінці 60-х років XIX ст. в імперії Наполеона III дедалі виразніше відчувалося наближення політичної кризи. Буржуазія відверто висловлювала невдоволення режимом, вимагаючи ширших політичних прав та можливості безпосередньо управляти державою. У Франції посилювалося загальне невдоволення владою.

Розуміючи це, Наполеон III і його наближені вирішили вдатися до випробуваного засобу відволікання громадян від внутрішніх проблем – нової війни. Успішні військові дії проти швидко міцніючої Пруссії піднімали б міжнародний авторитет Франції і водночас зміцнили б режим імперії. Проте війни із Францією прагнула і Пруссія. Отто фон Бісмарк, канцлер Північнонімецького союзу, сподівався у ході переможної війни проти Франції не лише захопити її прикордонні території, але й домогтися остаточного об'єднання німецьких держав на чолі з Пруссією.

У Франції не сумнівалися в легкій і швидкій перемозі. Але вже в перші дні з'ясувалося, що французька армія, блискуча зовні, значно поступалася німцям в боєздатності. Французькі війська виявилися розколотими на дві частини. Армію маршала Базена було заблоковано у фортеці Мец, а армію маршала Мак-Магона, при якій перебував і сам Наполеон III, притиснуто до бельгійського кордону й оточено під м. Седан. Тут і відбулася вирішальна битва. Намагаючись прорватися з оточення, французи втратили понад 35 тис. чол. **2 вересня 1870 р.** за наказом імператора над Седаном було піднято білий прапор – французька армія капітулювала.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому у Франції не сумнівалися в легкій і швидкій перемозі у війні з Пруссією?

Як тільки в Парижі отримали повідомлення про Седанську катастрофу, **4 вересня 1870 р.** на вулиці вийшли тисячі городян, вимагаючи повалення імператорської влади. Вони прорвалися до будівлі парламенту, і під тиском збройного натовпу депутати були змушені проголосити Францію **республікою**.

Проте сформований після революції тимчасовий «уряд національної оборони» не поспішав ужити дієвих заходів щодо організації опору загарбникам. Небезпека з боку озброєного народу лякала його більше, ніж поразка у війні.

Тим часом до кінця 1870 р. німцями було окуповано третину території Франції. На зайнятій території було встановлено жорстокий окупаційний режим. Німці систематично грабували населення під виглядом реквізицій і штрафів. Але в країні розгорнувся масовий рух опору. Патріоти об'єднувались у загони «вільних стрільців». Вони нападали на штаби, винищували солдатів супротивника. Непохитно трималося і населення обложеного Парижа, який захищала **Національна гвардія**.

■ «Свобода або смерть». Плакат з нагоди проголошення республіки

■ Облога Парижа. Картина Е. Менссоне

Як художник зображує мужність і героїзм захисників Парижа?

До міста майже не підвозилося продовольство, люди стали страждати від морозів.

У січні 1871 р. тимчасовий уряд підписав принизливе перемир'я з ворогом за умови капітуляції Парижа. На вимогу Бісмарка в лютому 1871 р. у Франції також було проведено вибори до парламенту (Національних зборів), де більшість місць здобули монархісти. Головою виконавчої влади депутати обрали досвідченого політика **Адольфа Тьєра**.

У лютому 1871 р. Тьєр підписав у Версалі попередній мирний договір, умови якого були принизливі для Франції, як великої держави. Вона зобов'язувалася в трирічний термін сплатити Німеччині 5 млрд франків контрибуції і передати дві свої провінції – **Ельзас і Лотарингію**. Остаточні умови миру, які надавали Німеччині додаткові переваги, було підписано у Франкфурті-на-Майні **10 травня 1871 р.**

■ Адольф Тьєр

ПОМІРКУЙТЕ!

Висловіть припущення, чому Бісмарк наполягав на підписанні принизливого для Франції мирного договору саме у Версальському палаці.

Поразка у війні послабила Францію, вплинула на її міжнародний престиж. Скориставшись наслідками війни, Італія в 1870 р. приєднала Папську область до Риму, закінчивши об'єднання країни. Підсумки війни дозволили Росії домогтися скасування заборони на будівництво військового флоту на Чорному морі.

Важкі умови Франкфуртського миру викликали у Франції прагнення до воєнного реваншу. Виникнення протиріч навколо Ельзасу й Лотарингії створило реальну небезпеку початку нової європейської війни.

2. Громадянська війна в Парижі навесні 1871 р. Підписаний Тьєром Версальський мир давав йому можливість навести лад у країні і насамперед підкорити владі республіканськи налаштований «непокірливий» Париж. Частинам регулярної армії було наказано силоміць роззброїти ворожі урядові робітничі батальйони Національної гвардії, однак частина солдатів перейшла на бік повсталих, у місті розпочалися вуличні бої. До вечора **18 березня 1871 р.** гвардійці штурмом захопили міську ратушу, і влада в Парижі перейшла до їхніх рук.

За традиціями Великої французької революції 28 березня керівництво Національної гвардії передало владні повноваження обраній **Паризькій комуні**. У перші ж дні роботи Рада Комуні провела ряд важливих реформ, що охопили всі сторони громадського життя столиці. Було оголошено про розпуск постійної армії і заміну її загальним ополченням народу. Посади чиновників ставали виборними, а їхню зарплату прирівнювали до оплати робітників. Було реформовано судову систему на основі виборності суддів, гласності суду і забезпечення обвинувачуваних

■ *Барикади на вулицях Парижа. Фотографія*

Як ви вважаєте, на фото зображені комунари чи урядові війська? Чому? Аргументуйте.

захистом. Деякі заходи Комуни випередили свій час на десятки років. У їх числі – відокремлення церкви від держави, наділення громадянськими правами жінок, реформи в системі освіти.

Велику увагу **комунари** приділяли поліпшенню умов життя населення. Парижанам було надано відстрочку по виплатах за квартири, безкоштовно поверталися закладені в ломбардах недорогі речі. Робочий день було скорочено до 10 год, заборонено штрафи, на виробництві запроваджувалася охорона праці. Декретом Ради Комуни покинуті власниками підприємства переходили під управління їхніх працівників. Діячі Паризької комуни – **Ежен Варлен, Лео Франкель, Шарль Делеклюз** та інші – вірили, що ціною героїчних зусиль за короткий час у Франції, а потім в усьому світі можна встановити «царство свободи».

Проте нерішучість комунарів, їхнє небажання розпочинати громадянську війну, голова французького уряду Тьер використав для впорядкування своєї деморалізованої армії. Наступ на Париж урядові війська розпочали у квітні 1871 р. Захисники Комуни виявляли справжній героїзм, відбиваючи запеклі атаки ворога. Проте вже 21 травня армія Тьера вдерлася до Парижа, а 28 травня впала остання барикада комунарів, і в місті почалися розправи над переможеними. Упродовж «кривавого» тижня (**21–28 травня 1871 р.**) було вбито понад 30 тис. захисників

■ *Розстріл паризьких комунарів*

Чим, на вашу думку, пояснюється подібна жорстокість урядових військ? Чи можна її виправдати? Чому?

Комуни, 10 тис. чол. кинуто до в'язниць і засуджено до каторжних робіт. Серед заарештованих було 650 дітей.

ПОМІРКУЙТЕ!

У яких творах мистецтва (література, живопис) найяскравіше відображено цей бурхливий період історії Франції?

3. Особливості розвитку економіки країни. Поразка у війні з Німеччиною і громадянська війна в Парижі глибоко вразили все французьке суспільство, завдали сильного удару гідності й патріотичним почуттям французів. Ці події справили також помітний вплив на економічний і політичний розвиток країни.

Господарство	Франція	Велика Британія
<i>Видобування кам'яного вугілля (млн тонн)</i>	3 (1850 р.), 20 (1880 р.)	35 (1850 р.), 160 (1880 р.)
<i>Середній збір зерна з гектара (у центнерах)</i>	12–13	18–20
<i>Кількість молока від однієї корови (у літрах)</i>	1600	4500–4900
<i>Загальна потужність парових машин (кін. сил)</i>	1120 (1860 р.), 3070 (1880 р.)	2450 (1860 р.), 7600 (1880 р.)

До останньої третини XIX ст. за рівнем економічного розвитку Франція поступалася лише Англії. А на початок XX ст. у світовому промисловому виробництві вона посідала вже **4-те місце**, пропустивши вперед молоді капіталістичні держави – США та Німеччину. Величезних збитків економіці завдала невдала війна. Економічний розвиток гальмувала також нестача природних ресурсів. Машини й устаткування, встановлені на підприємствах, були виготовлені здебільшого в першій половині XIX ст. і поступалися новітній техніці німецьких і американських заводів. Реконструкція промисловості вимагала великих коштів, але французька буржуазія воліла вкладати вільні гроші в іноземні позики – це приносило більший прибуток.

У Франції продовжувала переважати легка промисловість з великою питомою вагою дрібних підприємств і ручної, ремісничої праці. Тоді як в інших країнах дрібні і середні підприємства витіснялися великими, у Франції вони зберігалися завдяки традиційній спеціалізації на випуску предметів розкоші (тканин, білизни, косметики, ювелірних виробів).

Франція залишалася **аграрно-індустріальною країною**, 40 % її населення було зайнято в сільському господарстві. Причому 85 % усіх селянських господарств становили дрібні наділи від 1 до 10 гектарів. За такої ситуації селяни не могли купувати сучасну техніку і добрива, а врожайність була однією з найнижчих у Європі.

Франція мала значний грошовий капітал. Проте нагромаджені банками кошти лише частково використовувались для розвитку вітчизняної економіки. Вигіднішим був вивіз капіталу за кордон у формі довго-

строкових державних позик. На початок ХХ ст. Франція щорічно надавала іншим країнам значні кредити, поступово перетворюючись на європейського лихваря. Закордонні інвестиції приносили не тільки прибуток, але й політичних союзників. Держави-боржники, особливо Росія, були змушені зважати на інтереси свого кредитора у світовій політиці.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому французи, на відміну від німців чи англійців, воліли тримати свої гроші в банках або вкладати в іноземні позики?

4. Становлення Третьої республіки. Хоча Францію було проголошено республікою ще 4 вересня 1870 р., питання про визначення її політичного ладу довго не вирішувалося. Більшість у Національних зборах становили монархісти. На французький престол претендували відразу три династії – Бурбони, Орлеани і Бонапарти. «Республікою без республіканців» називали країну в цей час. Лише в 1875 р. республіка здобула нову конституцію.

ДОКУМЕНТИ СВДІЧАТЬ

Із закону про організацію державних властей 25 лютого 1875 р.

Законодавча влада здійснюється двома зборами: палатою депутатів і Сенатом. Президент республіки обирається загальним голосуванням, згідно з умовами, визначеними виборчим законом...

Президент республіки обирається абсолютною більшістю голосів Сенатом і палатою депутатів, об'єднаних в Національні збори. Він обирається на 7 років. Може бути переобраний.

Президент республіки має право ініціативи законів поряд із членами обох палат. Він оприлюднює закони, прийняті обома палатами, стежить за їх виконанням. Має право помилування; амністія може бути дарована тільки законом. Він керує збройними силами. Призначає на всі цивільні і військові посади. Він головує на національних торжествах; представники і послы іноземних держав акредитуються при ньому. Кожний акт президента республіки повинен бути затверджений міністром. Президент республіки може за згодою Сенату розпустити палату депутатів до закінчення законного строку її повноважень. Міністри мають солідарну відповідальність перед палатами за спільну політику уряду й індивідуальну – за їх особисті дії. Президент республіки несе відповідальність тільки у випадку державної зради.

ПОМІРКУЙТЕ!

Яка форма правління була встановлена у Франції за цієї конституцією? І яка реально існувала?

Перші ж парламентські вибори, що проходили на підставі конституції 1875 р., принесли перемогу республіканцям. Новий уряд переніс свою резиденцію з Версаля до Парижа, гімном республіки стала знаменита «Марсельеза», а 14 липня – день здобуття Бастилії – було оголошено національним святом. У 1880 р. було прийнято закон про свободу зборів і друку, тоді ж влада амністувала комунарів, завдяки чому тисячі захисників Паризької комуни змогли повернутися на батьківщину.

Аби запобігти можливості відновлення монархії в країні, у 1884 р. Національні збори прийняли закон, який забороняв розглядати в парламенті питання про перегляд республіканської форми правління. Нащадкам колись правлячих у Франції династій було заборонено обиратися на посади президента і сенаторів.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому закон забороняв нащадкам колись правлячих династій балотуватися на посади президента і сенаторів?

5. Політичні кризи 80–90-х років. Становлення демократичної республіки у Франції відбувалося за непростих умов. У 80–90-х роках XIX ст. країна пережила ряд політичних криз, пов'язаних із корупцією в державному апараті, боротьбою між монархістами і республіканцями, зіткненням сил демократії і реакції.

Перша політична криза пов'язана з ім'ям генерала **Жоржа Буланже**, що мав репутацію військового-демократа. Обійнявши 1886 р. посаду військового міністра, він відразу ж звернув на себе увагу різкими випадками проти монархістів і закликами до нової війни з Німеччиною. Однак насправді він був людиною вкрай честолюбною і неперемінливою в засобах для досягнення поставлених цілей.

Популярність Буланже швидко зростала, генерал став розмірковувати про диктаторські повноваження. Усі очікували, що він здійснить державний переворот, але тим часом уряд почав проти генерала процес за обвинуваченням у змові проти республіки і підбурюванні армії до заколоту. Це призвело до розпаду буланжистського руху, а сам невдалий кандидат у диктатори застрелився.

Через кілька років у Франції вибухнув новий політичний скандал, викликаний хабарництвом у державному апараті. Ще в 1880 р. з ініціативи будівника Суецького каналу **Фердинанда Лессепа** було створено компанію для прориття каналу через Панамський перешийок. Проте будівництво затяглося, і врешті компанія оголосила про своє банкрутство. Численні власники акцій втратили вкладені гроші. Незабаром з'ясувалося, що із зібраних коштів на будівництво каналу було витрачено лише половину; решта грошей була або розтрачена керівництвом компанії, або пішла на підкуп офіційних осіб. В одержанні хабарів було викрито понад 100 депутатів, сенаторів і навіть міністрів. Країна була вражена обсягами скандалу. Підприємці, що керували компанією, опинилися у в'язниці. Уряд був змушений зажадати суду над особливо скомпрометованими депутатами, хоча майже всіх їх було виправдано.

Не встигла Франція забути про генерала Буланже й отямитися після «Панамської афери», як країну струснула нова політична

■ Фердинанд Лессепс

■ *Будівництво Панамського каналу. Фотографія*

Що вам відомо про подальшу долю цього каналу?

■ *Дрейфуса позбавляють військового звання*

криза, пов'язана зі «**справою Дрейфуса**». 1894 р. капітана Альфреда Дрейфуса, єврея за національністю, було обвинувачено в передачі секретної військової інформації німецькій розвідці. Дрейфуса було розжалувано і засуджено трибуналом на довічне ув'язнення. «Справу Дрейфуса» військове командування використало для розпалення шовінізму й антисемітизму в країні.

Минув час, і з'ясувалися нові факти, що свідчили про невинність Дрейфуса. Проте проведений у 1898 р. черговий суд вдруге виніс обвинувальний вирок. Проти цього судового фарсу виступили відомі французькі письменники, учені, прогресивні політичні діячі.

«Справа Дрейфуса» набувала політичного значення. Франція розкололася на два табори – прихильників і противників Дрейфуса.

Найдалекогляднішим політикам країни було зрозуміло, що зі «справою Дрейфуса» треба покінчити якомога швидше. Франція була на межі громадянської війни. У 1899 р. Дрейфуса помилував новий президент Е. Лубе, а через сім років вирок у його справі було остаточно скасовано. Політична криза 1898–1899 рр. закінчилася поразкою сил реакції, після якої вони вже не зважувалися на відкритий виступ проти демократії і республіканського ладу у Франції.

6. Франція на початку ХХ ст. Радикали при владі. До початку ХХ ст. у французькому парламенті переважали помірковані республіканські партії. Лише у 1902 р. перемогу на виборах до Національних зборів здобули ліві сили, об'єднані у щойно утворену Республіканську партію радикалів і радикал-соціалістів. Із цього часу і до початку світової війни радикали відігравали провідну роль в усіх французьких урядах.

Уже перше міністерство радикалів **Е. Комба** розгорнуло наступ на католицьку церкву. Незважаючи на запеклий опір духівництва, правих депутатів, у 1902–1904 рр. у країні було закрито понад 3000 шкіл, що належали релігійним орденам, розпущено 54 церковних об'єднання.

У 1905 р. французький парламент прийняв закон про відокремлення церкви від держави, і Франція першою з великих європейських держав стала світською республікою.

ПОМІРКУЙТЕ!

Яке значення для французького суспільства мав закон про відокремлення церкви від держави?

У 1906 р. уряд очолив один з найяскравіших політиків Франції кінця XIX – початку XX ст. **Жорж Клемансо**. На момент свого призначення 65-літній прем'єр-міністр був значною політичною фігурою і зумів утриматися при владі рекордний для країни термін – 3 роки. Саме він поклав початок давно обіцяним соціальним реформам, провівши закон про щотижневий відпочинок робітників, і заснував нове міністерство – праці й гігієни. У 1910 р. з ініціативи уряду **А. Бріана** Національними зборами було прийнято закон про пенсії для трудящих із 65-літнього віку, на п'ять років раніше, ніж в Англії і Німеччині.

Загроза війни, що наближалася, змусила суперницькі угруповання радикалів і республіканців забути про політичні розбіжності. У 1913 р. за підтримки радикалів Національні збори обрали президентом правого республіканця **Раймона Пуанкаре**. Новий голова держави виправдав сподівання правлячих кіл, розгорнувши військово-технічну і морально-політичну підготовку країни до війни. У 1913 р. у Франції було прийнято закон про трирічну військову службу, що збільшувало чисельність французької армії за мирного часу до 160 тис. чол., форсовано будівництво військово-морського флоту і авіації.

? Перевірте себе

1. Порівняйте плани Франції та Пруссії напередодні війни 1870–1871 рр.
2. Схарактеризуйте революцію 4 вересня 1870 р. в Парижі.
3. Які причини спонукали парижан до повстання 18 березня 1871 р.?
4. Проаналізуйте діяльність Паризької комуни та причини її поразки. Чи могла б влада Комуни існувати довго і поширитися на всю Францію?
5. Назвіть характерні особливості економічного розвитку Франції в останній третині XIX – на початку XX ст. Чому Францію називали «європейським лихварем»?
6. Які основні реформи було здійснено у Франції на початку XX ст. з ініціативи радикалів?

Виконайте завдання

Зробіть у зошитах порівняльну таблицю конституцій Другої і Третьої республік. Визначте, чому політична система Третьої республіки набула вираженого парламентського характеру.

Творчо попрацюйте

1. Уявіть себе мешканцем Парижа восени–взимку 1870–1871 рр. Яку позицію ви б зайняли під час облоги міста: пішли б волонтером до Національної

гвардії, допомагали б захисникам в інший спосіб або намагалися б виїхати з міста?

- 2. Схарактеризуйте «героїв» французьких політичних скандалів 80–90-х років XIX ст. Обговоріть у групі питання: який повчальний досвід може взяти для себе сучасне українське суспільство?

ДАТИ І ПОДІЇ

- 4 вересня 1870 р.** – революція і проголошення Третьої республіки.
- 18 березня 1871 р.** – повстання в Парижі.
- 28 березня – 28 травня 1871 р.** – влада в Парижі належала Раді Комуни.
- 10 травня 1871 р.** – підписання остаточного мирного договору між Францією і Німеччиною.
- 25 лютого 1875 р.** – прийняття конституції Третьої республіки.

§15

Німецька імперія у 1871–1913 рр.

АКТУАЛІЗАЦІЯ
ЗНАНЬ

Пригадайте, яким чином відбулося об'єднання Німеччини і хто відіграв у цьому процесі провідну роль.

- 1. **Утворення Німецької імперії. Конституція 1871 р.** 18 січня 1871 р. німецькі королі, герцоги і князі, зібравшись у Версальському палаці, на території переможеної Франції, проголосили короля Пруссії **Вільгельма I імператором (кайзером)** Німецької імперії. Завершився процес об'єднання країни, і на політичній карті Європи виникла нова держава із 40-мільйонним населенням.

Політичну систему єдиної Німеччини було визначено **імперською конституцією**, прийнятою 16 квітня 1871 р. Історичні традиції наклали відбиток на нове державне утворення. Імперія складалась із **25 держав**: 22 монархій та 3 вільних міст – Гамбурга, Любека і Бремена. Провідне місце в імперії посіла Пруссія – ініціатор і головний рушій об'єднання німецьких земель.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Конституція Німеччини. 16 квітня 1871 р.

Імперське законодавство здійснюється Союзною радою і рейхстагом. Згода більшості в тому й іншому зібранні необхідна для імперського закону і встановлює його.

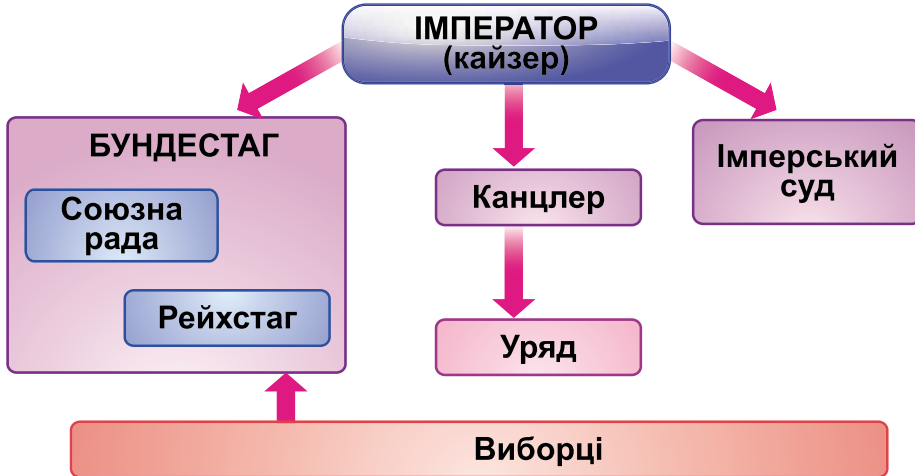
Союзна рада складається з представників держав, що входять до союзу, між якими голоси розподіляються таким чином, що Пруссія одержує 17 голосів із 58.

Президентство в союзі належить королю пруському, який має титул німецького імператора. Імператор є представником імперії в міжнародних зносинах; від імені імперії оголошує війну й укладає мир, вступає в союзи та інші договори з іноземними державами. Імператор скликає, відкладає і закриває Союзну раду і рейхстаг. Голосування в Союзній раді і керівництво її справами належить імперському канцлеру, який призначається імператором.

Імператорові належить розробка і публікація імперських законів і нагляд за виконанням останніх.

ПОМІРКУЙТЕ!

Визначте форму правління німецької держави за конституцією 1871 р.

Вищим законодавчим органом країни став **рейхстаг** (імперський з'їзд), що обирався на підставі загального виборчого права. Проте його законодавчі права були обмежені, тому що будь-який законопроект набирал сил лише за умови схвалення його бундесратом імперії і кайзером. **Бундесрат (Союзна рада)**, по суті, виконував роль верхньої палати парламенту. На відміну від рейхстагу, він не обирався, а формувався з представників від вільних міст та німецьких монархів. Пруссії належало в рейхстазі 17 місць із 58, вона мала право вето у випадку зміни конституції імперії.

На чолі нової держави стояв кайзер (імператор), який водночас був королем Пруссії і головнокомандувачем армії і флоту. Виконавча влада була цілком незалежною від законодавчої. **Канцлер** (керівник уряду імперії) призначався особисто кайзером і ніс відповідальність тільки перед ним.

Конституція 1871 р. зберегла в Німеччині багато рис пруської поліцейської держави. Але вона мала і прогресивні аспекти. Хоча формально станові привілеї дворянства не було скасовано, конституція гарантувала всім німцям, незалежно від походження, рівне право на посідання державних посад, володіння власністю і підприємницьку діяльність.

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте конституції Третьої республіки у Франції і конституцію Німеччини. Яка з них і чому більше відповідає інтересам народу?

Правлячі кола країни не могли не враховувати швидко зростаючий вплив промисловців і фінансистів. Тому нова держава будувалася з урахуванням інтересів як поміщиків-юнкерів, так і буржуазії. Дворяни

продовжували посідати ключові пости в державному апараті, але буржуазії було забезпечено повну свободу дій і державну підтримку всередині країни і за її межами.

2. Економічне піднесення країни. В останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. німецька економіка зробила потужний крок уперед, поступаючись за темпами розвитку лише США. Уже в 70-х роках за промисловим розвитком Німеччина обігнала Францію, а на початок ХХ ст., залишивши позаду Англію, вона вийшла на **перше місце в Європі** і стала другою (після США) індустріальною державою світу.

Економічному піднесенню Німеччини сприяли такі чинники. Після об'єднання в країні утворився єдиний внутрішній ринок. Були знищені митні кордони, запроваджено єдину валюту, систему мір і ваги, торговельне і банківське законодавство. Загарбання у Франції Ельзасу й Лотарингії і 5 млрд контрибуції також сприяли індустріальному зростанню країни. Поєднуючи лотаринзьку руду з вугіллям Рурського і Саарського басейнів, німецькі промисловці створили власну паливно-металургійну базу, а французькі мільярди було використано для фінансування розвитку індустрії та транспорту.

Німецькі підприємці успішно використовували досвід інших країн, упроваджували новітні досягнення науки і техніки, передові технології. Заводи і фабрики країни оснащувалися сучасним устаткуванням і працювали ефективніше за підприємства Англії і Франції. Зростання німецької промисловості стимулювали великі державні замовлення на виробництво озброєнь, будівництво фортець, залізниць і морських портів. Держава заохочувала розвиток важкої індустрії й захищала її інтереси від іноземної конкуренції на внутрішньому ринку.

Економічний прогрес Німеччини був обумовлений також традиційними рисами характеру німецького народу – працьовитістю, дисциплінованістю й ощадливістю. Швидке зростання населення сприяло збільшенню ємності внутрішнього ринку.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які з означених причин швидкого економічного зростання Німеччини мають вирішальне значення, а які – другорядне? Можливо, усі вони однаково важливі?

Індустріальне піднесення в країні супроводжувалося концентрацією виробництва на великих заводах і створенням потужних промислових об'єднань, багато з яких монополізували випуск окремих видів продукції. У **1887 р.** в імперії було зареєстровано **70** картельних угод, а в **1913 р.** тут уже нараховувалося до **600** картелів, які об'єднували цілі галузі виробництва. Монопольне становище у вугільній промисловості країни посів **Рейнсько-Вестфальський вугільний синдикат** (95 % вуглевидобутку Рурського басейну). В електротехнічній промисловості панували фірми **АЕГ**, **«Сіменс-Шуккерт»** і **«Сіменс-Гальське»**. Безумовне лідерство на ринку озброєнь Німеччини на початку ХХ ст. захопив концерн відомого «гарматного короля» **А. Круппа**.

Економічну потужність Німеччини було зосереджено в руках її некоронованих володарів – фінансово-промислових магнатів, таких як

Крупп, Тіссен, Кірдорф, Стіссен, Ганзема та ін. Захопивши провідні позиції в економіці, ця фінансова олігархія справляла помітний вплив і на політичне життя країни.

3. Внутрішня політика Німеччини.
О. фон Бісмарк. Перший канцлер Німецької імперії, її «хрещений батько», князь Отто фон Бісмарк користувався повною довірою Вільгельма I і фактично сам керував країною впродовж 20 років, з 1871 по 1890 р. Завдяки розуму, енергії, величезній волі цей видатний політичний діяч заслужив у сучасників прізвисько «залізний канцлер».

З утворенням єдиної німецької держави перше своє завдання Бісмарк вважав виконаним. Тепер його зусилля були спрямовані на централізацію влади в імперії, зміцнення її економічної та військово-політичної могутності, забезпечення першості Німеччини в Європі. Канцлер, зокрема, прекрасно розумів значення економічного піднесення країни. Хоча він був типовим представником дворянської військової касты, він всебічно сприяв промислому зростанню Німеччини, прагнув рахуватися з інтересами великої німецької буржуазії, хоча в такій політиці канцлера юнкери вбачали обмеження своїх інтересів. Але важка індустрія була основою військово-промислового комплексу, і, піклуючись про її розвиток, Бісмарк думав насамперед про технічне оснащення німецької армії.

Зміцнення військової могутності імперії стало одним з провідних напрямків внутрішньої політики Бісмарка. Канцлер прагнув створити найсильнішу в Європі армію, за допомогою якої міг би диктувати умови іншим країнам. Тому питання військового будівництва неодноразово ставали предметом гострого обговорення в німецькому парламенті. У 1874 р. канцлер зумів домогтися від рейхстагу згоди на затвердження військових витрат на 7 років уперед. Після цього військове відомство було фактично звільнене від парламентського контролю.

■ *Август Тіссен*

■ *Канцлер Німеччини
Отто фон Бісмарк*

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому Бісмарк так настійливо піклувався про зміцнення німецької армії?

Бісмарк першим з європейських політиків відмовився від застарілого принципу свободи торгівлі й державного невтручання в економіку. З огляду на зростання конкуренції на світовому ринку, в **1879 р.** він провів через рейхстаг закон, який захищав німецьку промисловість і сільське господарство протекційними митами.

Проводячи політику централізації імперії та нарощування її військової міці, Бісмарк рішуче придушував будь-які спроби опору своєму курсові. Так, на початку 70-х років він розпочав наступ на католицьку церкву, навколо якої згуртувалися всі сепаратистські сили країни. Формально антиклерикальні заходи Бісмарка були спрямовані проти засилля духівництва у сфері культури, тому вони й дістали назву «**культуркампф**» (боротьба за культуру). Однак фактично удару зазнавало автономне становище церкви в державі, її вплив на політичне життя країни.

У **1872 р.** католицьке духівництво було позбавлено права нагляду за школами, а діяльність єзуїтів – заборонено. Потім, на вимогу Бісмарка, рейхстаг прийняв закон про обов'язковий цивільний шлюб і скасував статтю конституції про автономію католицької церкви. Держава контролювала підготовку і призначення на посади духовних осіб, а «непримиренні» священники зазнали репресій. Поступово гоніння на церкву послабшали, але католицька опозиція більше не загрожувала центральній владі. Так чи інакше, але бісмарківський «культуркампф» сприяв перетворенню Німеччини на світську державу.

Серйозну загрозу своїй політиці Бісмарк вбачав також у зростанні впливу німецької соціал-демократії. У **1878 р.**, скориставшись із невдалого замаху на імператора, він провів через рейхстаг «**винятковий закон проти соціалістів**», який фактично поставив партію поза законом. Дванадцять років соціал-демократи перебували на напівзаконному становищі.

Але, розправившись із лівою опозицією, Бісмарк виявив неабияку гнучкість і схильність до **соціального реформізму**. З його ініціативи рейхстаг прийняв закони про страхування на випадок хвороби (1883), виробничого травматизму (1884) і втрати працездатності (1889). У 1889 р. було також запроваджено пенсії для робітників із 70-річного віку. Таким чином, Німеччина стала першою країною, де було прийняте розгорнуте соціальне законодавство.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які напрямки у внутрішній політиці Бісмарк вважав головними?

4. Вільгельм II. Перехід Німеччини до «світової політики». Після смерті Вільгельма I трон незабаром перейшов до його онука – **Вільгельма II**. Воцаріння нового кайзера із захватом вітали військові та пруські консерватори. 28-річний імператор був типовим юнкером, що понад усе пишався воєнними перемогами пруської зброї. Його погляди сформувалися під впливом військово-аристократичного середовища і відрізнялися крайнім консерватизмом. Кайзер відразу ж висловився за необхідність боротьби з «руйнівними елементами», маючи на увазі, що «воля імператора – вищий закон».

Терпіти біля себе Бісмарка і бути його тінню імператор не міг і не хотів (хоча вважався його другом). Незважаючи на суперечливість характеру, кайзер був досить амбітним і енергійним політиком. Між ним і старим канцлером відразу ж виникли розбіжності щодо внутрішньої та зовнішньої політики. Кайзера не влаштовував «перестраховальний» курс Бісмарка, його прагнення будь-якою ціною уникнути війни з Росією. Вільгельм II і його оточення припускали можливість війни на два фронти (проти Франції і Росії) і були готові до боротьби за переділ колоніального світу.

Розбіжності виявилися також у ставленні до робітничого руху. На відміну від Бісмарка, кайзер вважав небезпечним продовження політики репресій і певний час був схильний до соціального маневрування. На початку 1890 р. за згоди імператора рейхстаг відхилив пропозицію Бісмарка перетворити «винятковий закон проти соціалістів» на постійний, і незабаром після цього «залізний канцлер» був змушений піти у відставку. Його замінив ставленик імператора генерал Лео Капріві.

■ *Германський імператор і пруський король Вільгельм II*

ПОМІРКУЙТЕ!

Яку роль відіграв Отто фон Бісмарк в історії Німеччини в останній третині XIX ст.?

Зміна режиму влади в Німеччині супроводжувалася численними заявами кайзера про намір здійснювати «**новий курс**» у внутрішній політиці. Після цього рейхстаг прийняв ряд законів, які частково обмежували сваволу підприємців. У 1891 р. в Німеччині було запроваджено 11-годинний робочий день для жінок і заборонено працю дітей до 13 років.

Утім, ліберальний «новий курс» кайзера виявився недовговічним. У 1894 р. Капріві було відправлено у відставку, а на зміну йому прийшов князь фон Гогенлоє. У внутрішній політиці ця кадрова перестановка знаменувала поворот від **соціального реформізму** до **реакції**, нових репресій проти лівої опозиції. Протягом п'яти років оточення Вільгельма II подавало до рейхстагу один за одним законопроекти, які повинні були обмежити і без того урізані права і свободи німців. Однак усі законопроекти було провалено в парламенті ліберальними партіями.

Бурхливий розвиток промисловості, яка переросла можливості внутрішнього ринку, змушував правлячі кола країни підтримувати німецьку торговельну експансію в Європі, шукати «нових вільних місць» для збуту товарів. Ставши на шлях колоніальних загарбань пізніше за інші країни, Німеччина значно поступалася їм у розмірах захоплених територій. Імперське керівництво гостро потерпало від такої «несправедливості» і, активізуючи колоніальну політику, уперше порушило питання про переділ уже поділеного європейськими країнами світу. «Минули вже ті

часи, – заявляв у рейхстазі майбутній канцлер Бернгард фон Бюлов, – коли інші народи ділили між собою землі і води. Ми вимагаємо і для себе **місця під сонцем**».

На відміну від Бісмарка, який вважав, що інтереси Німеччини зосереджено в Європі і колоніальні загарбання лише розпорошують її сили, Вільгельм II оголосив про перехід до «світової політики». Це, зокрема, відбилося на бажанні закріпитися на Близькому, Середньому і Далекому Сході, прагненні до переділу сфер впливу в Африці. Головним напрямком німецької експансії став Близький Схід. У **1899 р.** кайзер домігся від турецького султана згоди на будівництво трансконтинентальної залізниці, яка мала з'єднати Берлін, Басру і Багдад (її ще називали 3 Б), після чого розпочалося активне проникнення німецького капіталу на Балкани, до Анатолії і Месопотамії.

Просування німців на Схід і неприховані територіальні претензії Німеччини призвели до різкого загострення її відносин з найбільшою колоніальною державою світу – Англією. Економічне, політичне і колоніальне суперництво двох країн доповнилося гонкою військово-морських озброєнь. Розгорнувши в 1898 р. будівництво потужного військового флоту, Німеччина кинула виклик «володарці морів», загрожуючи її посередницькій торгівлі та зв'язкам з колоніями.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому саме з Великою Британією у Німеччини виникли найгостріші протиріччя на початку ХХ ст.?

5. «Політика згуртування». Німеччина на початку ХХ ст. Плекаючи загарбницькі плани і готуючись до війни за переділ світу, правлячі кола імперії вжили заходів для консолідації своїх сил напередодні майбутньої сутички. Ініціатором «політики згуртування» двох найвпливовіших сил суспільства – юнкерів і великої буржуазії – виступили військові, магнати важкої індустрії, а практично її втілив у життя новий канцлер **Б. фон Бюлов (1900–1909)**.

Державна підтримка промисловців і зниження в інтересах експортерів увізних мит у 90-ті роки ХІХ ст. викликали сильне незадоволення землевласників – юнкерів, тому що ринок країни було знову відкрито для дешевої російської пшениці. Намагаючись заручитися підтримкою юнкерів, фон Бюлов провів у **1902 р.** через рейхстаг **новий митний тариф**, який майже вдвічі підвищив мита на ввезене зерно. Після запровадження тарифу в 1904 р. чистий прибуток поміщиків тільки за рік склав 1,5 млрд марок.

У 1906 р. Німеччина пережила сильну урядову кризу, пов'язану з появою в пресі інформації про звірства німецьких колонізаторів у Південно-Західній Африці. Обурення громадськості підтримали преса та парламентська опозиція, і рейхстаг відхилив затвердження асигнувань на придушення повсталих африканських племен гереро і готтентотів. Однак на виборах 1907 р., роздувши націоналістичну пропаганду, фон Бюлов спромігся згуртувати в єдиний блок консервативні і ліберальні партії країни та забезпечити своїм прихильникам більшість депутат-

ських мандатів. Голосами цього «**бюловського**» блоку було виділено кошти на завершення колоніальної війни, нові асигнування на будівництво флоту. У **1908 р.** рейхстаг прийняв закон «Про молодь і збори», який забороняв молодим людям до 18 років брати участь у політичній діяльності.

ПОМІРКУЙТЕ!

З якою метою проводилася «політика згуртування»?

У **1909 р.** фон Бюлова на посту рейхсканцлера замінив **Т. фон Бетман-Гольвег**. Спираючись на «чорно-блакитний» блок пруських консерваторів і клерикалів, канцлер цілком підтримував курс Вільгельма II на підготовку війни і перешкоджав будь-яким спробам реформ у країні.

За п'ять років перед війною (1909–1914) військові витрати Німеччини збільшилися на **33 %** і становили половину всього державного бюджету. У **1913 р.** її армія нараховувала **666 тис. чол.** Завдяки зусиллям Вільгельма II імперський флот став другим за чисельністю після британського. На початок **1914 р.** Німеччина мала **232** нових військових кораблі.

? Перевірте себе

1. Які повноваження за конституцією 1871 р. мав канцлер Німеччини?
2. Поясніть суть і значення політики «культуркампф».
3. Проаналізуйте соціальне законодавство Німеччини.
4. Як змінилася внутрішня політика Німеччини за Вільгельма II?
5. Що стало причиною різкої активізації і зміни спрямованості зовнішньої політики Німеччини на зламі XIX–XX ст.?
6. Розкажіть про підготовку Німеччини до світової війни.

Виконайте завдання

1. Зробіть схему державного устрою Німеччини за конституцією 1871 р.
2. Використовуючи карту, прослідкуйте напрями колоніальної політики Німецької імперії. Позначте, які міста мала з'єднати трансконтинентальна залізниця.

Творчо попрацюйте

1. Використовуючи додаткові джерела, зробіть історичний портрет Вільгельма II. Дізнайтесь, чи мав він родинні зв'язки з російським імператором Миколою II. Як це могло вплинути на політику Німеччини?
2. Обговоріть у групі питання про прагнення Німеччини «мати своє місце під сонцем». До яких наслідків це могло призвести?

ДАТИ І ПОДІЇ

16 квітня 1871 р. – прийняття конституції Німеччини.
1871–1890 рр. – канцлерство О. фон Бісмарка.

§16

Велика Британія в останній третині XIX – на початку XX ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Поясніть, які з нижченаведених висловлювань стосуються становища Британії у світі в середині XIX ст.: «володарка морів», «майстерня світу», «найпоследовніша демократія», «найбагатша метрополія», «світовий банкір».

1. Втрата Британією промислової першості. Кінець XIX – початок XX ст. – період швидкого економічного піднесення США і Німеччини – для Англії обернувся втратою монопольних позицій у світовій промисловості й торгівлі. На початок XX ст. англійська індустрія посідала вже не перше, а **третє місце у світі**. Частка Великої Британії у світовій торгівлі скоротилася з 22 % у 1870 р. до 15 % у 1900 р.

Головна причина відставання країни полягала в **застарілій технічній базі** промисловості. Англійська індустрія, яка склалася ще наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., була не в змозі конкурувати з передовими підприємствами США й Німеччини. Для заміни устаткування були потрібні чималі кошти, але далеко не кожний підприємець був готовий здійснити дорогі технічні нововведення, й у цьому не вбачалося особливої потреби. Наявність колоніальних володінь з неосяжними ринками збуту товарів, дешевою робочою силою і сировиною дозволяла одержувати високі прибутки.

Становище ускладнювалося тим, що британський уряд продовжував дотримуватися політики вільної (безмитної) торгівлі. Адже у свідомості багатьох англійців з принципом свободи торгівлі пов'язувалися колишні економічні успіхи країни, її перетворення на «майстерню світу». Але часи індустріальної переваги Англії минали, і безмитне надходження до країни закордонної продукції ставило британських підприємців у невідгідні умови.

Складна ринкова ситуація, у якій опинилася країна, спонукала частину промисловців уже в 1880-ті роки розпочати рух за протекціонізм. Проте провідні кола англійської буржуазії зробили ставку на розширення колоніальних володінь. З кінця XIX ст. англійський капітал у дедалі більших розмірах вивозиться до колоній, вкладається в експлуатацію їх сировинних і аграрних ресурсів, будівництво залізниць, розвиток колоніальної торгівлі.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому в останні десятиліття XIX ст. англійський капітал у дедалі більших розмірах вивозиться до колоній?

Деякі галузі англійської індустрії були лише почасти зачеплені іноземною конкуренцією. Так, кораблі, побудовані на верф'ях країни, не мали собі рівних за морехідними якостями. Британські верстати охоче купували за кордоном, і навіть США відставали від Англії за обсягом експорту машин. Велика Британія зберігала провідну роль у світовій посередницькій торгівлі, а Лондон, як і раніше, вважався міжнародним

■ *Англійська буржуазія – верхівка суспільства*

фінансовим центром. Англійська буржуазія аж ніяк не почувала себе бідною родичкою поруч зі своїми молодими конкурентами. Вона й надолі керувала найбагатшою країною світу.

Наприкінці XIX ст. в Англії з'являються перші великі об'єднання підприємців, що досить швидко встановили монопольний контроль над колоніальною торгівлею, суднобудівною і військовою промисловістю. Однак у традиційних галузях британської індустрії (вугільній і текстильній) монополізувати виробництво було складніше. Значну роль тут продовжували відігравати незалежні, часто сімейні фірми.

2. Внутрішня політика лібералів і консерваторів. Гладстон і Дізраелі. Політичне життя Англії визначалося суперництвом двох партій – ліберальної і консервативної, що виникли на основі колишніх парламентських угруповань вігів і торі.

До середини 80-х років XIX ст. перевагу в парламенті мали ліберали, але потім, у зв'язку з кризою ідеології партії та її розколом, вони надовго поступаються своїми позиціями консерваторам.

Ліберальну партію підтримували широкі кола промислової і торговельної буржуазії, кваліфіковані робітники. Визнаним її лідером у 70–80-х роках був **Вільям Гладстон**. Його величезний авторитет у ліберальних колах, багаторічна успішна парламентська кар'єра, слава «миротворця», ораторський талант робили цього політика справжнім кумиром англійської буржуазії.

Довгий час **консервативна партія**, спираючись в основному на земельну аристократію, великих фермерів і англіканську церкву, поступалася лібералам за своєю силою і впливовістю. Однак гнучкий політичний курс залучив згодом на її бік представників фінансово-промислових кіл і навіть частину робітників. Лідер консерваторів – **Бенджамін Дізраелі** – зажив слави одного з найспритніших політиків країни. Незважаючи на великі заслуги Дізраелі перед країною, чванливі торі-аристократи довго не визнавали його, вважаючи вископчем (Дізраелі походив із

еврейської родини, що прийняла християнство). Але в міру зміцнення партії авторитет Дізраелі зростав, у 1876 р. він одержав титул графа Біконсфілда, а по смерті лідера в лавах консерваторів виник його справжній культ.

Ліберали загалом продовжували реформаторський курс, якого партія дотримувалася з 30-х років XIX ст. Вони скоротили термін служби в армії, поклали край практиці купівлі офіцерських звань, уперше виділили асигнування на освіту. У 1872 р. уряд Гладстона запровадив таємне голосування на виборах, а в 1884 р. в Англії було проведено **третю парламентську реформу**. Внаслідок скорочення майнового цензу чисельність виборців у країні збільшилася до 58 % (чоловіки).

Поступаючись вимогам профспілок, у 1871 р. з ініціативи лібералів англійський парламент узаконив і визнав за ними права юридичних осіб. У 1880 р. було прийнято закон про відповідальність підприємців за виробничий травматизм, але загалом Гладстон і все керівництво ліберальної партії вважали неприпустимим державне втручання у трудові відносини. Подальші соціальні реформи було припинено.

Із цієї обставини вмilo скористався Дізраелі. Прийшовши до влади в 1874 р., консерватори зняли заборону на пікетування під час страйків, скасували реакційний закон про панів і слуг, прийняли акти про заборону дитячої праці до 10-річного віку і запровадження 57-годинного робочого тижня. У 1888 р. вони провели реформу місцевого самоврядування, а в 1891 р. в Англії було прийнято закон про безкоштовну початкову освіту.

Гнучкий соціальний курс і агресивна зовнішня політика торі залучали на їхній бік дедалі більше виборців. Водночас позиції лібералів слабшали. У партії назривала криза, що незабаром призвела до її розколу в зв'язку з новим загостренням ірландської проблеми.

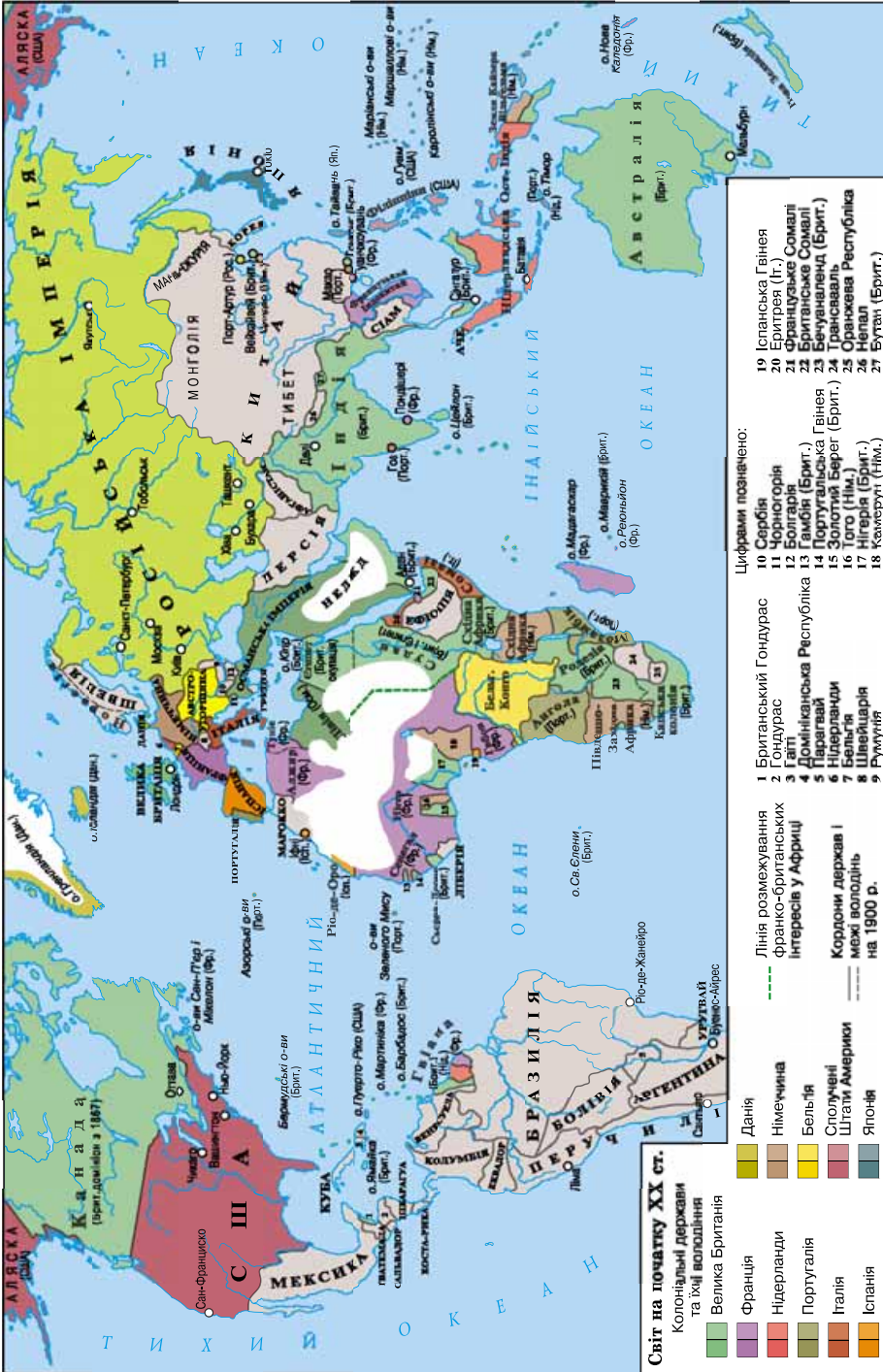
ПОМІРКУЙТЕ!

У чому ви бачите причини кризи політики ліберальної партії?

3. *«Ірландське питання» і розкол ліберальної партії.* Після унії 1801 р. Ірландія вважалася складовою частиною Сполученого королівства, але фактично залишалася на становищі її напівколонії. За роки британського панування ірландці не втратили своєї самобутньої культури і продовжували обстоювати право на незалежність. Національні суперечності на острові перепліталися із соціальними, тому що велика частина ірландських земель належала англійським лендлордам.

Падіння цін на продукцію сільського господарства і конкуренція дешевого заокеанського зерна зробили ірландських селян ще біднішими; багато з них втратили землю. Унаслідок голоду на острові почастишали «аграрні злочини» – самовільні захоплення земель, підпали, псування майна. Успішно застосовували селяни і тактику бойкотування лендлордів і їхніх управителів.

Створення 1879 р. ірландської *«Земельної ліги»* надало стихійним виступам селян організованого характеру. Небачений раніше розмах «аграрних злочинів» змусив уряд Гладстона здійснити в Ірландії в 1881 р. **земельну реформу**.

Країни світу на початку ХХ ст.

На зламі 70–80-х років в Ірландії активізується також національний рух, що набув форми боротьби за **гомруль** (самоврядування) країни. Ірландці, обрані до англійського парламенту, співробітничали з лібералами, сподіваючись на їхню підтримку в цьому питанні. У 1886 р. кабінет Гладстона був змушений внести до парламенту законопроект про гомруль, який передбачав відновлення в Ірландії парламенту з обмеженими повноваженнями. Цей проект не лише викликав лютий опір консерваторів, але й призвів до розколу ліберальної партії. Частина лібералів на чолі з **Джозефом Чемберленом** разом з консерваторами зірвала прийняття закону про гомруль.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому, на вашу думку, англійський парламент не прийняв закон про гомруль?

Розкол послабив ліберальну партію, і провідні позиції в політичному житті країни надовго перейшли до консерваторів. З 1886 по 1905 р. останні перебували при владі 17 років, спираючись на підтримку всієї земельної аристократії, промислової і фінансової буржуазії, державних чиновників і навіть частини кваліфікованих робітників. Упродовж 1895–1905 рр. торі беззмінно формували уряди, які очолювали лорд **Солсбері** і його небіж лорд **Бальфур**.

4. Ліберальні реформи в Англії на початку ХХ ст. Д. Ллойд Джордж. У 1901 р. померла королева Вікторія. Три покоління британців народилися, а багато хто з них і помер за її царювання. Королева стала символом цілої доби, її образ асоціювався з величчю і могутністю імперії. Вона уособлювала для англійців міцність і сталість Великої Британії, вірність її традиціям.

Англія вступила в ХХ ст. у стані війни з бурами. Війна і світова економічна криза, що саме почалася, поставили торі перед серйозними проблемами у внутрішній політиці. Знову підняте питання про протекціонізм – необхідність захисту англійського ринку від іноземної конкуренції – викликало серйозні розбіжності в партії і ледь не спричинило її розкол. У 1905 р. уряд лорда Бальфура подав у відставку, а на виборах **1906 р.** консерватори зазнали повної поразки – до влади знову повернулися ліберали на чолі з **Г. Кемпбелл-Баннерманом**.

Проте із часів В. Гладстона ліберальна партія зазнала серйозних змін. Від колишньої доктрини державного невтручання в економіку і трудові відносини ліберали зберегли лише відданість фрітреду. До того ж у ході виборчої кампанії на перший план у партії висунулося радикальне крило прихильників реформ, яке незабаром очолив один з найталановитіших політиків тогочасної Англії **Девід Ллойд Джордж**. Саме він, очоливши міністерство торгівлі і промисловості, став ідеологом і провідником ліберальних реформ, проведених у країні на початку ХХ ст.

Ллойд Джордж зажив слави бунтаря. Однак, пропонуючи йому місце в уряді, керівництво лібералів знало, що робить: партія потребувала ораторської майстерності Ллойд Джорджа, його незрівнянної здатності до соціального маневрування.

Обійнявши посаду міністра торгівлі й промисловості, Ллойд Джордж зумів запобігти кільком великим страйкам, виступивши посередником на переговорах між підприємцями і робітниками. За його ініціативою в 1906 р. парламент заборонив промисловцям висувати **тред-юніонам** (профспілкам) позови щодо збитків від страйків, а згодом було створено королівську (державну) комісію для посередництва у трудових конфліктах на виробництві. Головного значення Ллойд Джордж надавав проведенню **соціальних реформ**, адже від голосів робітників-виборців тепер залежало майбутнє його партії.

У 1907 р. ліберали провели через парламент новий закон про компенсацію при нещасливих випадках на виробництві. У **1908 р.** було запроваджено 8-годинний робочий день для гірників і встановлено пенсії для робітників з 70-літнього віку. У **1909 р.** в Англії було законодавчо встановлено мінімум заробітної плати, а в **1911 р.** запроваджено державне соціальне страхування за хворобою, інвалідністю і безробіттям.

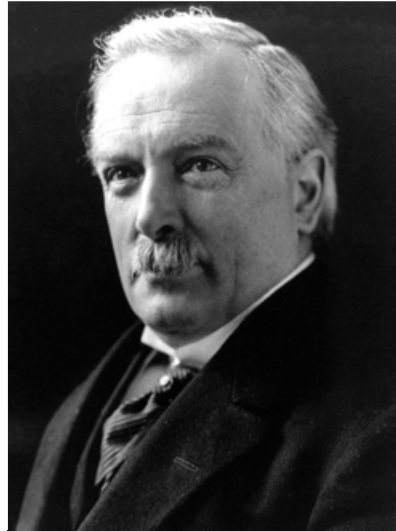
Пост міністра фінансів, зайнятий у 1908 р. в уряді **Г. Асквіта**, дозволив Ллойд Джорджеві активніше впливати на політику уряду. Але перший же **проект бюджету**, поданий ним до парламенту, зіткнувся з лютим опором консерваторів. Проект передбачав значне збільшення податків із заможних верств населення для фінансування зростаючих військових видатків та нових соціальних програм і зачіпав насамперед інтереси великих землевласників.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому, на вашу думку, соціальні реформи викликали опір консерваторів та членів палати лордів?

Боротьба навколо бюджету втягнула уряд лібералів у затяжний конфлікт з палатою лордів, який закінчився **1911 р.** прийняттям нового **закону про парламент**. Повноваження верхньої палати було значно обмежено, вона взагалі позбавилася права втручатися в бюджетні питання. Інші законопроекти вона могла затримувати лише двічі; якщо ж палата громад приймала їх утретє, вони ставали законами і без санкції лордів.

Піднесення визвольного руху в Ірландії і залежність від голосів ірландських депутатів змусили уряд лібералів внести в **1912 р.** на розгляд парламенту **новий білл про гомруль**. Однак і цього разу консерватори зустріли законопроект у багнети. Хоча закон про гомруль було прийнято 1914 р., світова війна, що саме розпочалася, дала урядові привід відкласти його здійснення.

■ Д. Ллойд Джордж

5. **Фабіанське товариство. Утворення лейбористської партії.** У 70–80-х роках ХІХ ст. в Англії, як і в інших країнах, зростає інтерес до соціалістичних ідей. Набули поширення ідеї **реформістського соціалізму**, центром якого наприкінці ХІХ ст. стало **Фабіанське товариство**.

Товариство виникло в **1884 р.** і дістало назву на честь римського полководця Квінта Фабія Максима Кунктатора, який у війні проти Ганнібала вдався до стратегії очікування й виснаження. Серед творців товариства були визначні представники англійської інтелігенції – Сідней і Беатриса Веббі, драматург **Бернард Шоу**, письменник-фантаст **Герберт Уеллс** та ін.

Система поглядів фабіанців дістала назву «**муніципального соціалізму**», тому що вони вважали, що міське самоврядування, використовуючи такі важелі, як водо- і газопостачання, транспорт, зв'язок, зможе згодом установити контроль над житловим будівництвом і промисловістю. Відповідно, приватні підприємці, не витримавши конкуренції з містом, розоряться, а податки й добровільні пожертви нададуть міській мерії можливість викупити землю.

Таким чином промисловість і земля всього міста мали перейти у власність міської громади.

Юридичне визнання у 1871 р. англійських **тред-юніонів** дозволило фабіанцям ефективніше обстоювати інтереси робітників, боротися за поліпшення умов праці та матеріального становища. До кінця ХІХ ст. члени тред-юніонів, що обиралися до парламенту, проходили за підтримкою або за списками лібералів. У 1900 р. Лондонський конгрес тред-юніоністів утворив Комітет робітничого представництва, що став прообразом **лейбористської партії**.

Комітет створювався на основі колективного членства профспілок і вже в 1904 р. об'єднував понад 1 млн осіб. У **1906 р.** його було перейменовано на лейбористську (робітничу) **партію**, яка на перших же виборах завоювала 29 парламентських місць. Таким чином, в Англії з'явилася нова впливова політична організація, якій згодом судилося посісти місце лібералів у двопартійній системі країни. З моменту свого створення лейбористська партія стояла на реформістських позиціях.

■ *«Кожний – так, кожному буде краще за лейбористів».*
Агітаційний плакат партії лейбористів

? Перевірте себе

1. Проаналізуйте причини втрати Великою Британією світової економічної першості.
2. Які причини змусили уряд Гладстона провести в Ірландії аграрну реформу?
3. Схарактеризуйте суть і спрямованість соціальних реформ, здійснених англійськими лібералами з ініціативи Д. Ллойд Джорджа.
4. Які зміни відбулися в профспілковому русі Великої Британії в останній третині XIX ст.?
5. Поясніть теорію «муніципального соціалізму». Чому її сповідували визначні представники англійської інтелігенції?

Виконайте завдання

Складіть історичні портрети Гладстона і Дізраелі, порівняйте їхні політичні погляди та діяльність. Хто з них вам більше імпонує і чому?

Творчо попрацюйте

Обговоріть у класі питання про двопартійну політичну систему, яка існує у Великій Британії. У чому, на ваш погляд, її переваги, а в чому – недоліки?

ДАТИ І ПОДІЇ

1871 р. – легалізація тред-юніонів.

1879 р. – створення ірландської «Земельної ліги».

1906 р. – утворення лейбористської партії.

1906 – 1911 рр. – соціальні реформи Д. Ллойд Джорджа.

1911 р. – Акт про парламент. Обмеження повноважень палати лордів.

§17**Особливості розвитку об'єднаної Італії.
«Ліберальна ера» Дж. Джолітті****АКТУАЛІЗАЦІЯ****ЗНАНЬ**

Пригадайте, коли і за яких обставин відбулось об'єднання італійських земель у єдину державу. Хто очолив італійський уряд: демократи-модерністи чи ліберали К. Кавура?

1. Економіка Італії. Виникнення «проблеми Півдня». Об'єднання Італії, здійснене в середині XIX ст., стало могутнім стимулом формування італійської нації, утворення єдиного національного ринку та єдиної системи економіки. Воно прискорило розвиток ринкової економіки, сприяло перетворенню Італії з аграрної в аграрно-індустріальну державу з розвинутою фабрично-заводською промисловістю і банківською системою.

Характерною особливістю економічного розвитку в Італії стало одночасне здійснення первісного нагромадження капіталу, промислового перевороту та корпоратизація промисловості. Італійські підприємці прагнули надолужити згаяний час, активно створюючи акціонерні това-

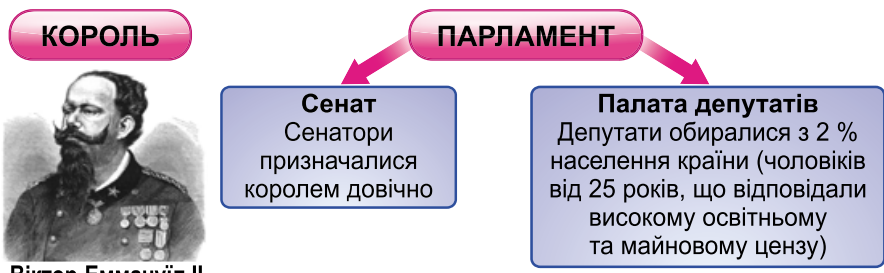

риства в металургії, металообробці, хімічній і машинобудівній промисловості. А на початку ХХ ст. за активного державного сприяння Італія пережила справжнє промислове піднесення. Лише в 1901–1913 рр. кількість промислових підприємств подвоїлась, а обсяг промислового виробництва в країні збільшився на 80 %.

Проте більша частина фабрично-заводських підприємств країни зосереджувались у її розвинутих північних провінціях – Ломбардії, Лігурії і П'ємонті. Південь, як і раніше, залишався сільськогосподарським регіоном. Саме це і призвело до виникнення «проблеми Півдня» – хронічного відставання південних провінцій Італії від промислово розвинутої Півночі.

2. *Політичний розвиток країни. «Парламентська революція» 1876 р.* Державно-політичний лад італійського королівства було визначено конституцією 1861 р., якою став Статут Сардинського королівства, дарований королем Карлом Альбертом ще в час революції 1848 р.

ІТАЛІЙСЬКА КОНСТИТУЦІЙНА МОНАРХІЯ

Конституція проголошувала всі демократичні права

Панівною була католицька релігія

У 1871 р. король проголосив папу римського особою священною і недоторканною, але його територіальні володіння відтепер були обмежені виключно Ватиканом

У перші півтора десятиліття існування Італійської держави при владі перебували ліберали – однодумці Кавура, об'єднані в парламенті в так звану «праву» фракцію. Її діяльність спрямовувалась на розбудову держави, армії, флоту, будівництво нових залізниць. Проте витрати на це фінансувались переважно за рахунок збільшення податків і державного боргу країни, розпродажу державних і конфіскованих церковних земель.

Зростаюче невдоволення політикою «правої» привело до так званої «парламентської революції» 1876 р., у ході якої урядова влада перейшла до іншого політичного угруповання – «лівої» фракції на чолі з А. Депретісом. На відміну від «правої», парламентська «ліва» включала не лише лібералів-кавуристів, а й колишніх членів мадзіністської «Партії дії», учасників походів Гарібальді. У 1870–1880-х роках уряд Депретіса провів низку реформ, спрямованих на прискорення економічного розвитку

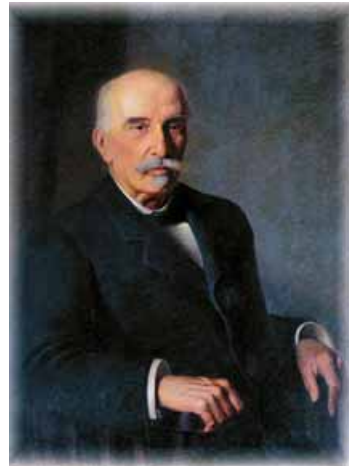
країни, дещо зменшив оподаткування селян і провів через парламент у **1882 р. новий виборчий закон**. Цензові обмеження було зменшено, коло виборців розширилось, і в парламенті збільшилась кількість представників підприємців та інших верств міського населення.

ПОМІРКУЙТЕ!

В інтересах яких верств населення була проведена «парламентська революція» 1876 р.?

3. Італія на початку ХХ ст. «Ліберальна ера» Дж. Джолітті. Наприкінці ХІХ ст. Італія пережила складну внутрішньополітичну кризу, зумовлену політикою і репресіями консервативних урядів Кріспі, Рудіні і Пеллу. У 1897–1898 рр. дорожняча і гострий брак продовольства внаслідок неврожаю викликали голодні бунти у великих містах країни. Страйкували робітники, домагаючись підвищення зарплати і поліпшення умов праці. Народні виступи було придушено з допомогою поліції та військ, у Мілані, Флоренції і Неаполі введено надзвичайний стан.

Проте кривава політика не зупинила наростання опозиції репресивному режиму. Ліберальним партіям вдалося не лише зберегти, а й зміцнити свої позиції в країні й здобути перемогу на парламентських виборах 1900 р. У 1900 р. анархістами було вбито короля Умберто І, з яким пов'язували репресії 90-х років. Новий король, **Віктор-Еммануїл ІІІ**, заявив про намір зберегти історичні здобутки національно-визвольної боротьби народу (єдність країни і політичні свободи) та доручив сформувати уряд лідерам конституційної опозиції Дзанарделлі і Джолітті.

Джованні Джолітті

Створений у 1901 р. новий уряд перейшов від авторитарних методів і репресій до **ліберального курсу реформ** і соціально-політичних поступок. Ідеологом і рішучим поборником цього курсу виступив яскравий представник італійського лібералізму **Джованні Джолітті** (прем'єр-міністр у 1903–1904 і 1906–1909 рр.).

Виходець із чиновницького середовища П'ємонті Джолітті зробив блискучу політичну кар'єру, беззмінно обираючись до парламенту із 1882 по 1928 р. і займаючи вищі урядові посади в державі. Він не приховував, що є прихильником конституційної монархії, проте вважав, що соціальну базу влади треба розширити за рахунок трудящих верств населення країни. Із цією метою насамперед слід було забезпечити соціальний мир в Італії – визнати права робітників на страйки і створення професійних об'єднань, здійснити прогресивне соціальне законодавство та провести реформи у сфері освіти і охорони здоров'я.

Проте справжньою метою політики діяльного прем'єра було прискорення темпів економічного розвитку Італії, подолання її відставання від

провідних європейських держав. Соціальне примирення в країні розглядалося лише як засіб забезпечення єдності нації заради досягнення спільних цілей.

Скасувавши надзвичайний стан у країні, уряд відновив свободу друку, зборів і маніфестацій, діяльності економічних, політичних і релігійних організацій. Держава стала арбітром у трудових суперечках між підприємцями і страйкуючими робітниками. У 1903–1904 рр. італійський парламент прийняв закони про обмеження дитячої і жіночої праці та забезпечення державними замовленнями трудових кооперативів.

Трохи згодом було вжито заходів для захисту національної економіки протекціоністськими митами та залучення іноземних, переважно німецьких, інвестицій. Уряд Джолітті проводив відверту політику форсованої (прискореної) індустріалізації країни, заохочуючи податковими пільгами, державними субсидіями і замовленнями розвиток металургії, машинобудування, автомобілебудування і хімічної промисловості. В Італії прискорила централізація виробництва і концентрація капіталу, виникли великі промислові монополістичні об'єднання, зросла роль вітчизняних і зарубіжних банків. Проте розрив між промисловою Північчю і сільськогосподарським Півднем так і не було подолано.

Політика Джолітті неодноразово викликала опір з боку як консерваторів і клерикалів, так і лівої, соціалістичної, опозиції. Особливі нарікання викликали націоналізація залізниць і закони, що обмежували право на страйк залізничників та інших категорій державних службовців. Проте це не заважало прем'єр-міністру знову і знову очолювати уряд та продовжувати свій курс.

? Перевірте себе

1. У чому полягала «проблема Півдня»?
2. Схарактеризуйте зміни у внутрішній політиці Італії на початку ХХ ст.
3. Визначте суть і спрямованість ліберального курсу Дж. Джолітті. У чому, на вашу думку, полягала справжня мета його внутрішньої політики?
4. Яких заходів уряд Джолітті вживав для прискорення індустріалізації країни?

Виконайте завдання

У зошитах зробіть схему державного устрою Італії.

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, зробіть історичний портрет Дж. Джолітті. Порівняйте його політичний курс з політикою лідерів інших країн: що в ньому є спільного, а що відрізняє Італію від інших європейських країн.

ДАТИ І ПОДІЇ

1876 р. – «парламентська революція».

1901 р. – прихід до влади в Італії лібералів. Початок «Ліберальної ери».

1906–1909 рр. – «велике міністерство» Дж. Джолітті.

§18

США в останній третині XIX – на початку XX ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Які переваги в порівнянні з європейськими країнами мали США?

1. **Економічне піднесення країни, зростання впливу великих корпорацій.** Кінець XIX – початок XX ст. характеризувалися небувалим зростанням американської економіки. У 1871–1913 рр. національний дохід США збільшився в 5 разів, а національне багатство країни – у 7. Особливо швидкими темпами зростало промислове виробництво: за цей період воно збільшилося в 9 разів. У 1913 р. США виробляли понад третину світової промислової продукції, залишивши далеко позаду інші індустріальні країни.

Перемога промислової Півночі у громадянській війні, ліквідація рабовласницьких латифундій і прийнятий 1862 р. гомстед-акт відкрили шлях для ринкового освоєння південних штатів і земель Заходу. У США було створено такі сприятливі умови для підприємництва, яких не знала жодна західноєвропейська країна.

Важливу роль в індустріалізації відіграв потік емігрантів. Лише за останні 30 років XIX ст. до США прибуло **14 млн** переселенців, в основному з Італії і східноєвропейських країн. Здебільшого це були сміливі, енергійні люди, серед яких було чимало кваліфікованих робітників. Нестачу робочої сили підприємці прагнули компенсувати механізацією виробництва і не шкодували коштів на наукові дослідження. За кількістю винаходів, розробкою нових видів техніки і технологій США посідали перше місце у світі. Заводи і фабрики країни оснащувалися найсучаснішим устаткуванням.

Економічне зростання забезпечувалося також сприятливою економічною політикою держави. Промисловість США було добре захищено від

149

■ **Рестрація емігрантів з Європи в США**

Як ви вважаєте, люди якого достатку їхали до США? Що приваблювало їх там? Своєю думку аргументуйте.

конкуренції імпортованих товарів високими ввізними митами. Для американської економіки була вигідна та обставина, що країна була віддалена від своїх європейських конкурентів та межувала зі слаборозвиненими латиноамериканськими державами.

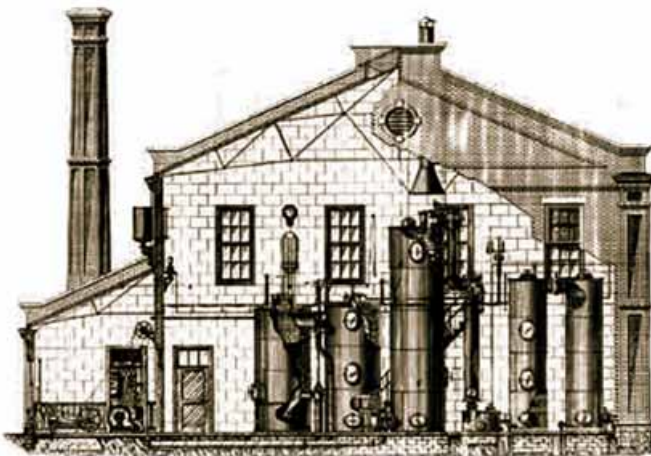
ПОМІРКУЙТЕ!

Визначте чинники бурхливого економічного зростання США в останній третині XIX ст.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. США перетворилися на потужну **індустріально-аграрну державу**. В економіці країни відбулися глибокі структурні зміни, з'явилися нові галузі промисловості: нафтовидобувна і нафтопереробна, хімічна, автомобільна, електроенергетика. У країні почалася електрифікація промисловості, транспорту і побуту.

Індустріалізація Сполучених Штатів супроводжувалась удосконалюванням організації виробництва і праці. Галузі легкої промисловості вперше у світі переходять до масового випуску стандартизованого взуття, одягу, продуктів харчування, ліків. На великих заводах упроваджувалися поточкові методи виробництва з конвеєрним складанням вузлів, агрегатів і готової продукції. Завдяки цим нововведенням компанія **Г. Форда**, що стала символом масового виробництва в Америці, зуміла знизити вартість автомобіля з 950 до 290 доларів і зробити його доступним масовому покупцеві.

Особливо швидко йшло будівництво залізниць, що заохочувалося федеральними кредитами і наданням землі залізничним компаніям. У 1900 р. залізниці з'єднали всі штати, а чотири магістралі – тихоокеанське й атлантичне узбережжя. Загальна довжина залізниць сягнула 190 тис. миль, що становило половину світової мережі. Швидко розвивалися засоби зв'язку – телефон і телеграф. У Нью-Йорку і Бостоні відкрилися перші лінії метро.

■ Перша теплова електростанція та Г. Форд на своєму першому автомобілі

Період бурхливого розвитку переживало й сільське господарство. Праця вільних фермерів на вільній землі приносила свої результати. США перетворилися на провідного виробника та експортера харчових продуктів. Цьому багато в чому сприяло застосування нових сільсько-господарських машин і штучних добрив.

ПОМІРКУЙТЕ!

Як індустріалізація США впливала на життя звичайної людини?

Розвиток ринкової економіки США відбувався в умовах безжалісної конкурентної боротьби. Великі корпорації (акціонерні товариства) поглинали розорених конкурентів, створювали монополістичні об'єднання – **трести**, встановлюючи фінансовий контроль над цілими галузями промисловості й транспорту.

Серед могутніх монополістів особливо виділялися нафтовий трест **Дж. Рокфеллера**, сталева компанія **Е. Карнегі**, мідна – Гугенгейма, електротехнічна фірма «Дженерал Електрик», залізничні «імперії» Вандербільта і Хантінгтона. Якщо в 1861–1890 рр. у США було створено 24 трести, то тільки в 1899–1902 рр. з'явилося 82 нові великі компанії із загальним капіталом 3,2 млрд доларів.

Концентрація охопила й банківську справу. Банки Рокфеллера, Моргана, Меллона та інші фінансували найбільші комерційні проекти в країні. Так, у 1901 р. один з найвпливовіших фінансистів США **Дж. Морган**, придбавши в **Е. Карнегі** за 490 млн доларів належні тому акції металургійних підприємств, створив могутню «Сталеву корпорацію», яка контролювала 44 % національної виплавки чавуну і 66 % сталі.

Розвиток зв'язків банків і промислових компаній обумовив появу на початку ХХ ст. у США перших **фінансово-промислових груп**. Найбільші з них – банкірський «Дім Дж. Моргана», групи Рокфеллера, Пенсільванська, Доджа, Вандербільта і Гарімана – контролювали більшу частину промисловості країни. Домінуючи в американському бізнесі, вони, так чи інакше, впливали на добробут мільйонів людей.

ПОМІРКУЙТЕ!

Наскільки процес монополізації характерний для індустріального суспільства?

2. Політичне життя. Становлення антимонопольного законодавства. Глибокі зміни, що відбувалися в економіці країни, справили помітний вплив на розвиток політичного життя США та внутрішню політику держави. Непримиренна ворожнеча республіканців і демократів залишилася в минулому, тепер обидві партії відрізнялися рідкісною однаковістю в підтримці інтересів великих корпорацій, стримуванні соціальних рухів у країні і фактичному схваленні расизму й сегрегації на Півдні.

Примирення між партіями відбулося в **1877 р.** внаслідок досягнутого **політичного компромісу**. Демократи погодилися визнати явно сфальсифіковані результати президентських виборів 1876 р. в обмін на обіцянку припинити реконструкцію південних штатів і надати їм фінансову допомогу.

■ Карикатура
«Боси сенату».
Над дверима
праворуч
напис:
«Вхід для
монополістів»

Яким
увялялось
значення членів
сенату авторіві
карикатури?

Характерною особливістю політичного життя США в останній чверті XIX ст. стало обрання на президентський пост маловідомих, нічим не примітних політиків, які слухняно виконували волю партійних лідерів і керівників фінансово-промислових кіл країни – **босів**.

Тривалий час у США існувала негідна практика роздачі державних посад за партійною приналежністю. Кожний новий президент, вступаючи на посаду, міг звільнити всіх федеральних чиновників і призначити на їхнє місце членів своєї партії. Але робив він це не зі своєї волі, а за вказівкою босів. Міністерські портфелі нерідко служили платою за фінансову підтримку, надану під час виборчої кампанії. Ця система стала джерелом корупції в державному апараті, спричинила жахаючу некомпетентність посадових осіб. Лише після прийнятого **1883 р.** закону про **громадянську службу** частина федеральних посад стала заміщуватися на підставі конкурсних іспитів.

Головними проблемами внутрішньополітичного життя США в кінці XIX ст. були питання митних тарифів і монополії. Під тиском промисловців Сходу в **1890 р.** республіканський конгрес прийняв **тариф Мак-кінлі**, який встановив в'їзні мита в розмірі **49,5 %** від вартості товарів. У **1897 р.** тариф було піднято до **57 %**.

З моменту появи перших великих корпорацій федеральний уряд і адміністрація окремих штатів прагнули забезпечити їм максимально сприятливі умови для діяльності. Однак засилля трестів в економіці країни викликало невдоволення широких верств населення.

У **1890 р.** Конгрес США прийняв **антитрестівський закон Шермана**, за яким будь-яке об'єднання на зразок тресту чи в іншій формі, а також угода з метою обмежити торгівлю оголошувалися незаконними і підлягали судовому переслідуванню. Однак закон було складено таким чином, що створювалася можливість для різного його тлумачення. У боротьбі проти зловживань «**великих корпорацій**» (так відтепер стали називатися трести) він виявився малоефективним, проте з успіхом використовувався владою проти страйкового руху. Страйкуючі робітники звинувачувалися в обмеженні «свободи торгівлі» робочою силою, а профспілка, що організувала страйк, порівнювалася до тресту.

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬАкт для захисту торгівлі і комерції
від протизаконних обмежень і монополії
(закон Шермана)

Будь-яка угода у вигляді тресту або в іншій подібній формі, яка перешкоджає торгівлі між окремими штатами або з іноземними державами, оголошується незаконною. Всякий, хто укладе таку угоду або буде втягнутий в подібну змову, розглядатиметься, як винний у проступку, що карається судом, і за рішенням суду буде засуджений до штрафу до 5 тис. доларів, або до тюремного ув'язнення до одного року, або за розсудом суду.

Всякий, хто зазнає шкоди у своєму ділі або майні від будь-якої іншої особи або об'єднання дією, забороненою або оголошеною цим актом незаконною, може шукати захисту в будь-якому судовому окрузі Сполучених Штатів, у якому проживає або буде виявлений відповідач, незалежно від суми завданої шкоди, одержить потрібне відшкодування завданої втрати, а також судові витрати, включаючи звичайну платню адвокату.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які обмеження накладав цей закон на підприємців щодо створення монополій?

3. Расова політика, юридичне оформлення сегрегації на Півдні. Хоча 14-та і 15-та поправки до конституції США надавали темношкірому населенню країни громадянські права, повної рівноправності колишні раби так і не домоглися. Прийняті в багатьох південних штатах «чорні кодекси» узаконили режим **расової сегрегації** – окремого користування правами афроамериканців і білих громадян. У лікарнях створювалися різні палати для чорношкірих і білих, у поїздах, ресторанах, театрах – окремі місця. У деяких штатах було навіть заборонено змішані шлюби.

Дискримінації піддавалися також корінні мешканці Америки – індіанці. Уцілілим індіанським племенам було відведено спеціальні території в окремих районах – **резервації**. Але незабаром і ці землі знадобилися федеральній владі. У **1887 р.** було прийнято **закон Дауеса**, внаслідок якого індіанців позбавили кращих земель, що залишалися в них.

ПОМІРКУЙТЕ!

У чиїх інтересах проводилася політика сегрегації і до яких наслідків вона могла привести?

4. «Справедливий курс» Т. Рузвельта. Наприкінці XIX – на початку XX ст. значного впливу в США набув рух за реформи і соціальний прогрес, що об'єднав інтелігенцію, службовців, дрібних підприємців і частину робітників. Прибічники реформ – **«прогресисти»** – вимагали демократизації виборчої системи, контролю за діяльністю великих корпорацій, проведення реформи оподаткування і запровадження соціального страхування. Їхні гасла стали програмою дій опозиції в лавах республіканської і демократичної партій. Необхідність змін стали усвідомлювати й правлячі кола США, про що свідчила реформаторська діяльність президентів Т. Рузвельта і В. Вільсона.

■ Теодор Рузвельт

Теодор Рузвельт (1858–1919) став президентом США в 1901 р. після убивства свого попередника **Мак-Кінлі** (доти він виконував обов'язки віце-президента). Уперше за довгі роки президентську посаду обійняв освічений, здібний, далекоглядний і розумний політик. Саме він поклав початок реформаторській діяльності американської адміністрації, завдяки чому початок ХХ ст. увійшов до історії країни під назвою **«Прогресивна ера»**.

Перетворення Рузвельта на господаря Білого дому консервативна верхівка республіканської партії зустріла з тривогою: 42-річний президент відрізнявся незалежністю і вважався прихильником реформ. Наступні події підтвердили побоювання

босів. У 1901–1908 рр. уряд організував понад 20 судових процесів проти великих корпорацій, висунувши їм обвинувачення у порушенні закону Шермана.

Частину компаній-монополістів за рішенням суду було розпущено або розділено на дві-три корпорації, а Рузвельт зажив слави «руйнівника трестів».

«Справедливий курс» (реформи Т. Рузвельта):

- ▶ Здійснено кроки, спрямовані на обмеження діяльності трестів.
- ▶ Уряд виступав у ролі третейського судді у конфліктах робітників з підприємцями (часом стаючи на бік страйкарів).
- ▶ Прийнято ряд екологічних законів (про охорону лісів, про меліорацію посушливих земель), збільшено площі державного земельного фонду, створено природні заповідники.

Однак президент аж ніяк не прагнув знищити корпорації, прекрасно розуміючи їхнє значення в економіці країни. Його ідея полягала в **державному регулюванні** великих компаній, контролі за їх діяльністю, обмеженні спроб монополізувати ринок.

Проводячи цей курс, Рузвельт усіляко намагався розширити повноваження федерального уряду, підвести під регулятивну діяльність держави законодавчу базу.

Переконуючи американських олігархів у доцільності державного нагляду і контролю за діяльністю великих корпорацій, президент неодноразово попереджав їх про небезпеку народного невдоволення монополіями. У ділових колах повторювали його слова: «Ми повинні розвиватися шляхом еволюції, а не революції».

Справжнім лихом для американських фермерів було свавілля монополістів – залізничних компаній. Під час збирання врожаю вони значно підвищували тарифи на перевезення, змушуючи фермерів платити втри-

дорога за доставку зерна на ринки. У **1903 р.** конгрес США заборонив залізничним компаніям змінювати оголошені раніше тарифи, а в **1906 р. акт (закон) Хепберна** дозволив урядові встановлювати граничну межу підвищення тарифних ставок на залізницях.

Популярність президенту принесли також закони про контроль над виготовленням харчових продуктів і ліків, над умовами праці робітників на м'ясобойнях. Особливо ефективною виявилася діяльність Рузвельта з охорони природних багатств країни. Своім президентським указом він у чотири рази збільшив невідчужуваний фонд громадських земель, ужив заходів для охорони й раціонального використання водних, лісових і сировинних ресурсів.

Рузвельт неодноразово заявляв про необхідність справедливого ставлення не тільки до підприємців, але й до робітників, готовність проводити в робітничому питанні **«чесний курс»**. Уряд неодноразово втручався в трудові конфлікти між профспілками і підприємцями.

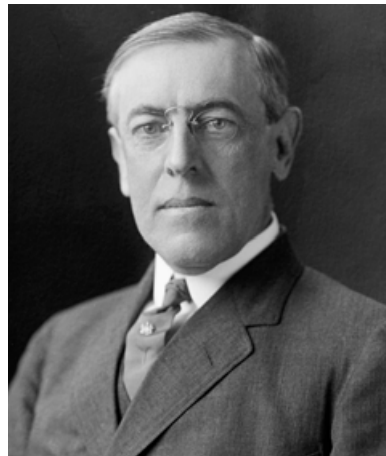
ПОМІРКУЙТЕ!

Чому початок ХХ ст. увійшов в історію США як «прогресивна ера»?

В. Тафт, який змінив Рузвельта на посту президента в **1909 р.**, не мав ані здібностей, ані гнучкості свого попередника. Хоча його уряд продовжив політику державного регулювання корпорацій, зближення Тафта з консервативною верхівкою республіканців викликало невдоволення і кризу в партії.

5. «Нова демократія» В. Вільсона. Розкол у лавах республіканців дозволив здобути перемогу на президентських виборах 1912 р. кандидатуві від демократичної партії Вудро Вільсону, за якого проголосувало 42 % американців. У минулому професор історії й права Принстонського університету, Вільсон завоював довіру виборців, перебуваючи на посту губернатора штату Нью-Джерсі. Свою передвиборчу програму він назвав «ною свободою», або «ною демократією». Схематично вона вкладалася у три пункти: індивідуалізм, свобода особи і свобода конкуренції, які, на думку нової адміністрації, і мала захищати держава. Уряд В. Вільсона не прагнув жорстко контролювати діяльність великих корпорацій, а лише намагався боротися проти «нечесної конкуренції» і її наслідку – монополізації ринку.

Програма демократів містила всі вимоги прогресистів, і новий президент продовжив курс реформ, розпочатий Рузвельтом. В інтересах споживачів уряд зменшив до 27 % мита на ввезені до країни товари, причому ряд продуктів харчування звільнявся від них цілком. У **1913 р.** згідно з прийнятою **16-ю поправкою** до конституції в країні було запроваджено систему

■ Вудро Вільсон

прогресивного оподаткування та створено **Федеральну резервну систему**, покликану забезпечити контроль над грошовим обігом та кредитно-фінансовими установами країни. **Закон Клейтона**, прийнятий у 1914 р., заборонив використовувати антимонопольне законодавство проти профспілок і страйкуючих робітників.

? Перевірте себе

1. Яким чином промисловці США компенсували нестачу робочої сили?
2. Схарактеризуйте процес монополізації американської промисловості і банківської сфери.
3. У чому виявився вплив монополій на діяльність уряду США? Наведіть конкретні приклади.
4. Проаналізуйте причини та наслідки прийняття закону Шермана.
5. Схарактеризуйте політику американських урядів щодо афроамериканців та індіанців.

Виконайте завдання

У зошитах зробіть порівняльну таблицю «Справедливого курсу» Т. Рузвельта та «Нової демократії» В. Вільсона за схемою: мета, заходи, наслідки.

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, напишіть повідомлення про українську еміграцію до США в кінці XIX ст.

ДАТИ І ПОДІЇ

- 1890 р. – прийняття антитрестівського закону Шермана.
- 1901–1909 рр. – адміністрація Т. Рузвельта. Політика «Справедливого курсу».
- 1913–1921 рр. – адміністрація В. Вільсона. Політика «Нових свобод».

§19

Російська імперія у другій половині XIX – на початку XX ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАТЬ

Складіть логічні пари: декабристи, «Конституція», Пестель, революціонери-демократи, Муравйов, Сенатська площа, «Руська правда», Чернишевський.

1. Початок модернізації Російської імперії. На середину XIX ст. у Росії загострилася криза віджилих феодально-кріпосницьких відносин, яку наочно засвідчила поразка Росії у Кримській війні. Військово-технологічна відсталість російської армії відбивала загальне відставання імперії від передових країн Європи.

Нагальні потреби модернізації країни диктували необхідність докорінних перетворень у всіх сферах суспільного життя. В умовах занепаду кріпосницької системи і зростання виступів селян новий імператор **Олександр II**, розуміючи необхідність перетворень, у промові перед мос-

ковськими дворянами заявив: «Краще скасувати кріпосне право зверху, ніж очікувати того часу, коли воно само собою почне скасовуватися знизу». Розпочалася докорінна перебудова суспільного життя, «доба великих реформ».

19 лютого 1861 р. було підписано **Маніфест про ліквідацію кріпацтва**. Селяни стали особисто вільними, здобули право розпоряджатися своїм майном, займатися торгівлею, підприємництвом і переходити в інші стани. Положення про звільнення зобов'язувало поміщиків надати селянам землю, а селян – прийняти цю землю. Але колишні кріпаки наділялись землею не за ринковою ціною, а мали сплатити за неї вартість суми капіталізованого щорічного оброку. Кращі й родючіші землі поміщики намагалися залишити в себе і тому домоглися встановлення максимального розміру наділу, який селяни могли в них викупити. І як результат, поміщики залишили в себе майже п'яту частину землі, якою раніше в їхніх маєтках користувалися кріпаки.

Реформа 1861 р. стала важливим етапом в історії Росії, звільнивши шлях для швидкого розвитку капіталізму та створивши у країні ринок робочої сили. Разом з тим, реформа мала половинчастий характер. Здобувши свободу, селяни залишились безправним, неповноцінним станом. У країні збереглося селянське малоземелля, що стало причиною нового загострення протиріч між селянами і поміщиками.

■ *Олександр II*

ПОМІРКУЙТЕ!

Коли кріпосницькі відносини були ліквідовані в Австрійській імперії?

Після скасування кріпосного права знадобилося проведення й інших перетворень. **Земська реформа 1864 р.** вводила в губерніях і повітах нові установи – земства як органи місцевого самоврядування. Вони не розв'язували державних питань, їх діяльність обмежувалася господарськими і просвітницькими функціями.

У **1864 р.** розпочалася **судова реформа**. Було проголошено незалежність суду від влади: призначений урядом суддя міг бути звільнений з посади лише за судовою постановою. Вводилася рівна відповідальність усіх станів перед законом, проголошувалася гласність суду, тобто на судових засіданнях могли бути присутні публіка і представники преси. Створювався суд присяжних та вводилося змагання прокурорів і адвокатів. Судова реформа була однією з найпоспідовніших, вона сприяла формуванню правової держави та уявлень про права людини в суспільстві.

За зразком земських установ у **1870 р.** було реорганізовано **міське самоврядування**. Реформа скасовувала принцип становості міської думи

■ *Земства обідають.*
Картина
Г. Мясоедова.
1872 р.

Які враження викликає у вас картина? Чому?

і вводила обрання до неї на основі майнового цензу. Для управління містом дума обирала управу і міського голову. У віданні виборних органів перебували питання благоустрою міста, освіти і охорони здоров'я.

Напружена міжнародна обстановка, посилення мілітаризму і зростання армій у сусідніх країнах спонукали Олександра II здійснити **реформу у військовій сфері**. У Росії було введено загальновійськову повинність для чоловіків з 21 року, причому скорочувалися терміни служби для осіб із середньою та вищою освітою.

Досить прогресивною для свого часу була проведена в Росії **освітня реформа**. Керівництво і професура вищих навчальних закладів стали обиратися радами університетів. Середню освіту було зосереджено в семирічних гімназіях, де головна увага приділялася вивченню гуманітарних наук, і реальних училищах, орієнтованих на природничі й точні дисципліни. У той же час виникли і вищі жіночі курси.

Незважаючи на обмеженість, реформи 60–70-х років XIX ст. мали значний вплив на подальше просування Росії по капіталістичному шляху, відіграли важливу роль у перетворенні феодальної монархії на буржуазну. У Росії почався процес поступового оновлення, проте він був перерваний після вбивства царя Олександра II членами терористичної організації «Народна воля».

ПОМІРКУЙТЕ!

Висловіть своє ставлення до дій терористів у минулому і зараз. Чи існують обставини, які можуть виправдати вбивство людини?

Із вступом на престол його сина і наступника, **Олександра III**, ліберальним перетворенням було покладено край. У Росії почалися **контрреформи**, що продовжувалися до 1892 р. Новий імператор вбачав свою опору лише в дворянах-поміщиках. Його уряд відхилив проект конституції, розробленої ще за життя Олександра II, а оприлюднений у 1881 р. імператорський маніфест проголосив непорушність самодержавства. В освіті реакційна політика царизму виявилась у фактичному знищенні університетської автономії і обмеженні доступу до навчання в гімназіях дітей нижчих станів.

2. Економічний розвиток країни. Зміни в соціальній структурі. Друга половина XIX – початок XX ст. стали періодом бурхливого економічного розвитку Російської імперії, який супроводжувався суттєвими змінами і в структурі суспільства. Господарський розвиток країни мав низку особливостей, зумовлених історичними традиціями Росії, її етнічно-національним складом і характером проведених реформ.

Розвиток вільної ринкової економіки в Росії розпочався пізніше, ніж у розвинутих країнах Західної Європи. Він затримувався і ускладнювався залишками феодально-кріпосницьких відносин, проте здійснювався в межах світової еволюції капіталізму і підпорядковувався загальним закономірностям. За темпами зростання промисловості в пореформені 40-річчя Росія випереджала Англію і Францію, а в окремі періоди – навіть Німеччину і США. За рівнем концентрації виробництва Росія вийшла на перше місце у світі.

Швидка індустріалізація Росії змінила географічне розташування промисловості. Тривалий час головним центром важкої індустрії імперії був Урал. У пореформений період в імперії формуються нові індустріальні центри, зокрема в Петербурзі, Москві, Прибалтиці та Польщі. На великий промисловий район перетворилися Донбас і Придніпров'я. Швидкого розвитку набула нафтова промисловість Баку.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які галузі виробництва розвивалися швидкими темпами на Донбасі та Придніпров'ї?

На початку XX ст. в імперії виникають могутні монополістичні союзи. Створені лише за одне десятиріччя (1902–1913 рр.) російські монополії охопили виробництво і збут 80 видів продукції, контролювали цілі галузі промисловості й повністю визначали їх розвиток. До 1914 р. в Росії було зареєстровано близько 100 синдикатських і картельних угод, які охоплювали 65–90 % промислового виробництва.

Протягом 1861–1913 рр. обсяг промислового виробництва в Російській імперії збільшився у 12 разів. Проте рівня передових країн світу вона так і не змогла досягти. Випереджаючи їх за відносними темпами промислового розвитку, вона продовжувала відставати від них за абсолютними розмірами приросту продукції і тому серйозно поліпшити своє становище у світовому господарстві не змогла.

Займаючи традиційне п'яте місце у світі, Росія в 1913 р. випустила промислової продукції в 2,5 рази менше, ніж Франція, у 4,5 – ніж Англія, у 5,9 – ніж Німеччина і у 8 разів менше, ніж США. Економічний рівень Російської імперії перед Першою світовою війною був близький до рівня США у 1860 р., тобто вона відставала від найрозвинутішої країни світу на півстоліття.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому, незважаючи на швидкі темпи розвитку промисловості, Росія продовжувала відставати від провідних країн світу?

Закономірним наслідком економічного відставання імперії стала зростаюча технічна залежність від передових країн. У 1913 р. майже полови-

на (43,6 %) нових машин, що встановлювалися на заводах імперії, була іноземного виробництва. Індустріалізація Росії спиралась переважно на фінансові ресурси західних країн. Головними об'єктами іноземних інвестицій були видобувна, паливна і металургійна промисловість.

Росія залишалася переважно аграрною країною. У 1913 р. продукція сільського господарства становила 60 % у загальному обсязі виробництва, а в самій індустрії переважала продукція легкої і харчової промисловості (67 %). Зерно і сировина становили 50 % російського експорту, а в імпорті переважали машини й технологічне устаткування.

Сільське господарство країни еволюціонувало на ринкових рейках. У 1905 р. вихідці з купців і селян становили вже дві третини всіх великих земельних власників. Перебудовували свої маєтки на капіталістичний лад і чимало поміщиків-дворян. Проте більшість селян залишалися малоземельними і безземельними та змушені були вдаватися до кабальної оренди землі.

Промисловий переворот і наступна індустріалізація в Росії привели до глибоких зрушень соціального порядку. Стрімке зростання промислового виробництва зумовило швидкі темпи формування робітничого класу і високий рівень його концентрації. Ряди промислового пролетаріату поповнювалися за рахунок розорених селян і ремісників. Проте умови праці й побуту робітників Росії залишались важкими. Робочий день та заробітна плата не регламентувалися державою, їх визначали підприємці. Середня тривалість робочого дня становила 13–14 годин. Техніка безпеки на підприємствах не дотримувалась, а штрафи на виробництві сягали 30–40 % заробітку.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому, на вашу думку, рівень життя переважної більшості робітників країни був значно нижчим, ніж у тогочасних США, Англії, Франції, Німеччині?

3. Опозиційний рух у країні. Народники і марксистки. Виникнення більшовизму. На початку буржуазних реформ представники різноманітних політичних течій у російському суспільстві були однаково зацікавлені у проведенні соціально-економічних перетворень. Але обмеженість аграрної реформи і брутальний грабунок селян зумовили нове піднесення опозиційного абсолютизму руху та його розмежування на ліберальний і революційний напрямки.

Революційний напрямок представляло дві течії – народництво і марксизм. **Народники** орієнтувалися на перехід Росії до соціалізму через сільську громаду, обминаючи капіталістичний шлях розвитку. Проте ні «ходіння в народ» з метою агітації селян на революційні виступи, ні терористичні акти не привели до народної революції і знищення самодержавного ладу.

Соціальна незахищеність і нестерпні умови праці робітників сприяли поширенню в їхньому середовищі марксистських ідей. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у російському соціал-демократичному русі формується радикальний напрям, прибічники якого дотримувалися революційних поглядів. Лідером цього напрямку на початку ХХ ст. стає

■ Лідер партії
більшовиків –
РСДРП(б) –
Володимир
Ленін

Володимир Ульянов (Ленін). На II з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) у **1903 р.** вже ставилося завдання здійснення соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату. Партію орієнтували також на боротьбу за повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня для робітників, проведення аграрної реформи тощо.

Під час виборів на з'їзді керівних органів партії В.І. Ленін та його прихильники здобули більшість голосів, після чого за ними закріпилася назва **більшовиків**, а їхніх супротивників-реформістів стали називати **меншовиками**.

4. Зовнішня політика імперії. Російсько-японська війна 1904–1905 рр. В останній третині XIX – на початку XX ст. Росія захопила території Середньої Азії і Далекого Сходу. У 1864 р. російські війська увійшли до Кокандського ханства і оволоділи Ташкентом. У 1868 р. вони зайняли Бухару, у 1873 р. – Хіву, таким чином взявши під свій контроль ці території.

Прагнення імперії до поширення свого впливу на Балканах призвело до **російсько-турецької війни 1877–1878 рр.** Війна закінчилась перемогою Росії, і лише жорстка протидія великих держав Європи на чолі з Англією перешкодила їй захопити Стамбул, чорноморські протоки і встановити гегемонію на Балканському півострові.

На початку XX ст. одним із напрямків зовнішньополітичної експансії Російської імперії став **Далекий Схід**. У 1896 р. Росія здобула дозвіл Китаю на будівництво через територію Маньчжурії Китайсько-Східної залізниці, а в 1898 р. отримала в оренду Ляодунський півострів з **Порт-Артуром**.

Економічна і військова експансія Росії в регіоні загострила відносини імперії з Японією, яка, спираючись на підтримку Англії, у січні 1904 р. раптово атакувала російську ескадру в Порт-Артурі, завдавши їй серйозних втрат. Здобута перевага на морі дозволила японцям вільно перекидати війська до Кореї, Маньчжурії і під Порт-Артур. Почалась його облога, що завершилась капітуляцією фортеці у грудні 1904 р. Спроби російської армії під командуванням генерала **О. Куропаткіна** перейти в контрнаступ у Маньчжурії успіху не мали, а у вирішальній битві під **Мукденом** у лютому 1905 р. російська армія зазнала повної поразки.

■ Порт-Артур, флагманський корабель ескадри – броненосець «Петропавловськ», адмірали та солдати – учасники боїв

Сподівання царського уряду на вдале закінчення війни були остаточно поховані після розгрому японцями під Цусімою у травні 1905 р. надісланої з Балтики ескадри адмірала З. Рожественського. Для Росії війну було програно. За умовами мирного договору вона була змушена поступитися Японії Порт-Артуром і південною половиною острова Сахалін, визнати її контроль над Кореєю. Ганебна поразка у війні сприяла наростанню революційної кризи в Російській імперії.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому величезна Російська імперія програла війну маленькій Японії, яка лише в 60-х роках XIX ст. відмовилася від політики самоізоляції?

5. **Революція 1905–1907 рр.** Незважаючи на швидке промислове зростання, Російська імперія й надалі залишалася порівняно відсталою країною. Капіталістичні відносини в країні переплітались із численними феодальними пережитками, найбільш кричущими з яких були збереження самодержавства і великого поміщицького господарства. У країні були відсутні демократичні свободи. Самодержавство жорстоко переслідувало опозиційний суспільно-політичний рух. Російська імперія залишалася «в'язницею народів». Пригноблені нації були позбавлені можливості навчатися рідною мовою, і царат всіляко намагався їх русифікувати. Наростання в Росії революційної кризи прискорила поразка Росії у війні з Японією, що виявила економічну і військову відсталість імперії та гнилість режиму самодержавства.

Початок революції поклали події **9 січня 1905 р.** в Петербурзі, коли біля царського палацу була розстріляна мирна демонстрація робітників. Кривава розправа викликала всенародне обурення. Страйки, мітинги, демонстрації охопили всі промислові центри Росії. На боротьбу піднялися й селяни. У січні–лютому 1905 р. влада зареєструвала 120 селянських виступів.

■ Розстріл демонстрантів на Двірцевій площі

Заворушення охопили й армію і флот. У червні 1905 р. вибухнуло повстання на броненосці «Потьомкін». Розправившись із найненависнішими офіцерами, матроси підняли червоний прапор. З великими труднощами повстання вдалося придушити, проте сам факт виступу на бойовому кораблі серйозно стривожив правлячі кола імперії.

У жовтні 1905 р. Росію охопив загальний політичний страйк, у якому взяло участь понад 2 млн осіб. Ділове життя в країні було паралізоване. Натомість різко активізувалися різноманітні політичні сили.

Спільний тиск ліберальної і радикальної опозиції змусив урядовий табір піти на поступки. **17 жовтня 1905 р.** цар **Микола II** підписав **маніфест**, яким «дарував» своїм підданам основні громадянські права і свободи. Було оголошено про скликання Державної думи – представницького органу імперії із законодавчими повноваженнями. Росія здобула можливість перетворення на конституційну монархію.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Маніфест «Про вдосконалення державного порядку» 17 жовтня 1905 р.

«...На обов'язок Уряду покладаємо Ми виконання непохитної Нашої волі:

1) Дарувати населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і союзів.

2) Не зупиняючи призначених виборів у Державну думу, залучити тепер же до участі в Думі, в міру можливості, відповідної стислості терміну, що лишився до скликання Думи, ті класи населення, які нині зовсім позбавлені виборчих прав, представивши потому подальший розвиток початку загального виборчого права знову встановленому законодавчому порядку.

3) Установити як непорушне правило, щоб жодний закон не міг мати силу без схвалення Державною думою і щоб виборним від народу забезпечена була можливість справжньої участі в нагляді за законовідповідністю дій поставленої від Нас влади».

ПОМІРКУЙТЕ!

Які обіцянки Микола II був змушений дати народу під час революції? Чи можна вважати маніфест 17 жовтня конституцією країни?

Поступками царату були в основному задоволені ліберали, що вважали своє завдання виконаним і були готові до співробітництва з владою з метою її поступової демократизації. Ліберальні кола об'єдналися у дві легальні політичні партії: «Союз 17 жовтня» («**октябристи**»), лідерами якого стали впливові підприємці **А. Гучков** і **М. Родзянко**, та конституційно-демократичну («**кадети**») на чолі з **П. Мілюковим**.

Праві націоналістичні сили об'єдналися у цей час у «чорносотенні» організації, найбільшими з яких були «Союз російського народу» та «Союз Михаїла Архангела». Вони вважали, що маніфест 17 жовтня суперечить традиціям російського народу і підписаний царем під тиском «внутрішніх ворогів» Росії. Відразу ж після оприлюднення маніфесту **чорносотенці** організували в багатьох місцях країни жорстокі погроми, жертвами яких найчастіше були євреї, представники прогресивної інтелігенції і студентства.

Маніфест 17 жовтня не прийняла і ліва опозиція, що прагнула не модернізувати, а знищити існуючий лад. У **грудні 1905 р.** більшовики підняли в Москві збройне повстання, жорстко придушене царськими військами.

У 1906 р. революція в Росії пішла на спад. Царський уряд вдався до репресій. Проте боротьба не минулася марно. У країні було створено парламент – Державну думу, наділену законодавчими правами, виникли легальні політичні партії, зароджувалися демократичні традиції.

Проте перенесення політичної боротьби в стіни парламенту аж ніяк не влаштовувало радикальні партії. Вони розгорнули масований політичний терор проти влади. У 1906–1907 рр. терористами, переважно соціалістами-революціонерами («**есерами**»), було вбито і поранено 4,5 тис. посадовців імперії. Випадковими жертвами замахів, скоєних терористами, стали і невинні люди.

Лівий терор викликав посилення урядових репресій. **3 червня 1907 р.** II Державну думу було розпущено. По суті, це був державний переворот, оскільки одночасно, без згоди парламенту, цар вніс зміни у виборчу систему країни. Новий виборчий закон забезпечував безумовну перевагу заможних верств населення, суттєво обмежуючи виборчі права робітників і селян. Провідну роль у III Державній думі відігравали фракції монархістів, октябристів і кадетів.

Після придушення революції політична реакція поширилася по всій імперії. На вимогу нового прем'єра – **П.А. Столипіна** – суди не скупилися на смертні вироки «терористам». У 1906–1909 рр. царські суди винесли понад 5 тис. смертних вироків, а мотузку шибениці в Росії недарма стали називати «**стопіліпінською краваткою**».

6. Століпінські реформи. Росія напередодні світової війни. Розпочавши свою діяльність з придушення революційних виступів, П.А. Століпін добре розумів, що революційний рух викликали об'єктивні причини, які можна усунути тільки шляхом реформ. Він розробив план

реформи управління Російською імперією на 1910–1920 рр., який передбачав надання автономії національним окраїнам.

Ядро столипінських реформ становили аграрні перетворення. Відповідно до царського указу від **9 листопада 1906 р.** та прийнятого III Думою закону (**14 червня 1910 р.**) селяни здобули право виходити з общини і закріплювати за собою свій наділ у приватну власність. У 1906–1916 рр. цим правом скористалося близько 2,5 млн селянських дворів.

Залежно від місцевих умов і побажань селяни після виходу з общини могли залишатись на селі або ж, об'єднавши всі свої земельні ділянки в одну – так званій відруб, оселитися разом з родиною на хуторі. На думку Столипіна, на селі важливо було створити численну верству багатих селян-фермерів, які разом з поміщиками стали б соціальною опорою конституційного самодержавства. Водночас уряд організував переселення безземельних і малоземельних селян у малообжиті райони країни – Поволжя, Західний Сибір і Казахстан. У 1906–1908 рр. число переселенців перевищило 1 млн осіб. Проте, не облаштувавшись на нових місцях, переселенці сотнями тисяч поверталися назад.

Загалом столипінська аграрна політика не виправдала сподівань уряду і не дістала очікуваної підтримки в суспільстві. Основної своєї мети – модернізації аграрного устрою країни і пом'якшення соціальної напруги на селі – реформи Столипіна не досягли, а сам він був убитий у Києві в 1911 р. терористом-есером.

■ Угорі: Петро Столипін і члени його родини; унизу, ліворуч: його вбивця, Богров; наслідки одного із замахів на життя прем'єра; могила Столипіна

Що вам відомо про життя і діяльність Петра Столипіна? Дізнайтеся з додаткових джерел обставини спрямованого проти нього бомбового замаху в Санкт-Петербурзі. Де був убитий і похований цей діяч?

В останні роки напередодні світової війни Росія переживала економічне піднесення, що позитивно позначилося на рівні життя і добробуті її мешканців. Проте соціальні й національні протиріччя у країні не було подолано, а політичний компроміс між правлячими колами імперії і опозицією був неможливий. Будь-яка чергова економічна чи політична криза могла призвести до нової революції.

? Перевірте себе

1. Визначте причини скасування кріпосного права в Росії.
2. Проаналізуйте зміст Маніфесту 19 лютого 1861 р. та механізм його реалізації.
3. Схарактеризуйте інші буржуазні реформи 60–70-х років у Росії.
4. Які нові соціальні верстви сформувалися в пореформеній Росії?
5. Схарактеризуйте основні течії опозиційного руху в Росії наприкінці XIX ст. Чому за ліворадикальним крилом РСДРП закріпилася назва «більшовиків»?
6. Визначте основні напрямки зовнішньої політики Російської імперії в останній третині XIX ст.
7. Проаналізуйте здійснення Столипінської аграрної реформи.

Виконайте завдання

1. На карті прослідкуйте хід бойових дій під час російсько-японської війни. На контурній карті позначте місця найбільших битв.
2. Зробіть у зошитах таблицю «Революція 1905–1907 рр.».

Причини	Учасники	Основні події

3. Використовуючи додаткові джерела, зробіть політичний портрет П.А. Столипіна.

Творчо попрацюйте

Обговоріть у групах питання стосовно російських політичних партій, які сформувалися на початку ХХ ст. Прихід до влади якої з них міг бути більш перспективним і потрібним народним масам?

ДАТИ І ПОДІЇ

- 19 лютого 1861 р. – маніфест про скасування кріпосного права.
- 1904–1905 рр. – російсько-японська війна.
- 1905–1907 рр. – перша російська революція.
- 17 жовтня 1905 р. – оприлюднення маніфесту Миколи II.
- 1906 р. – скликання I Державної думи.

§20

Австро-Угорщина – дуалістична монархія. Нові незалежні держави на Балканах

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Які наслідки мала революція 1848–1849 рр. в угорській імперії?

1. Дуалістична монархія. Втративши після поразки у війні з Пруссією становище великої держави, переживаючи нове піднесення національно-визвольної боротьби пригноблених народів, Австрія змушена була піти на компроміс з найбільш розвинутою нацією імперії – угорцями. У результаті **унітарну державу** було перетворено на **дуалістичну (двоєдину) монархію – Австро-Угорщину**, що складалася формально з двох незалежних частин – Австрійської імперії та Угорського королівства під владою одного монарха. 8 червня **1867 р. Франц Йосиф Габсбург** коронувався як угорський король, залишаючи одночасно і титул імператора Австрії.

Кожна з двох частин Австро-Угорської імперії мала власний двопалатний парламент, зберігала адміністративну самостійність, а загальні питання виносились на засідання імперського парламенту. І Австрія, і Угорщина мали власні уряди, за винятком трьох спільних міністерств – військового, закордонних справ і фінансів.

Конституція 1867 р. зберігала в Австро-Угорщині напівабсолютистську форму правління і становий порядок формування верхніх палат парламентів (австрійського рейхсрату і угорського сейму). Виконуючи функції голови держави, імператор, водночас, контролював усю повноту виконавчої влади і зберігав за собою право видавати укази, що мали силу законів.

Укладена в **1867 р.** між Австрією та Угорщиною **особлива економічна угода** визначала розмір участі обох частин імперії у покритті спільних державних витрат. Відмова угорців продовжити дію угоди на черговий десятилітній термін наприкінці XIX ст. зумовила тривалу політичну кризу в країні, що ледве не закінчилася розвалом імперії.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому угорці, на вашу думку, відмовлялися продовжувати особливу економічну угоду на наступний термін?

2. «Клаптикова імперія». Об'єднана Австро-Угорщина була однією з найбільших держав Європи. За розмірами території й чисельністю населення вона перевершувала Велику Британію, Францію та Італію. До складу двоєдиної імперії входили території Австрії, Угорщини, Чехії, Словаччини, Словенії, Хорватії, Боснії та Герцеговини, а також частина території сучасних Італії, Румунії, Польщі й України.

На відміну від більшості держав Західної Європи, Австро-Угорщина була багатонаціональною державою, яку часто називали «клаптиковою імперією». На її території проживало понад десяток різних національ-

ностей, жодна з яких не становила й чверті від загальної чисельності населення. Найбільш компактно і велику групу становили німці – австрійці (23,5 %). Наступними за ними були угорці (19,5 %), чехи і словаки (16,5 %), серби і хорвати (16,5 %), поляки (10 %), українці (8 %), румуни (6,5 %), словенці, італійці та інші. До національних розходжень додавалися релігійні: австрійці, італійці і поляки сповідували католицизм, чехи – протестантизм, хорвати – католицизм, боснійці – мусульманство, а українці – православ'я або уніатство.

За такої кількості різних національностей імперський уряд силою підтримував встановлений порядок, всіляко протидіяв прагненню окремих народів до незалежності. Для цього він не гребував використовувати політику національного розбрату і підбурювання одного народу проти іншого. В імперії проводилось насильницьке поніменчення.

У той же час, враховуючи зростання впливу окремих націй (чехів, поляків тощо), правлячі кола імперії були змушені надавати їм обмежене самоврядування. У районах компактного проживання окремих національностей, зокрема Хорватії, Чехії і польській Галичині, діяли власні конституції, існували місцеві парламенти й органи самоврядування. У цих місцевостях, відповідно до закону, викладання в початкових школах і діловодство в місцевих органах влади мало вестися національними мовами, але закон цей часто порушувався. До того ж місцеві національні конституції мали скоріше декларативний характер – усе вирішувалося австрійською та угорською адміністрацією.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому місцеві національні конституції мали характер скоріше декларативний?

Різноманіття національного й релігійного складу, нерівноправне становище націй і народностей імперії викликало до життя різні національні рухи, інтереси яких, однак, не завжди збігалися. Серйозні протиріччя існували навіть між двома панівними націями – австрійцями і угорцями. Частина правлячих кіл Угорщини виступала за ліквідацію

Окє на старости лѣтъ за иглу
пришлось взяться, а те пожелуй и
совсем развалится.

■ Клаптикова імперія

Що, на вашу думку, хотів цим сказати автор карикатури? Свою точку зору аргументуйте.

угоди 1867 р., відокремлення Угорщини від Австрії і проголошення незалежності країни. Ще більш складними були взаємини між іншими національностями. Народи, що не мали своєї державності, ворогували з австрійцями і угорцями, але в той же час нерідко перебували в неприязних відносинах один з одним.

Імперський уряд всіляко намагався придушити прагнення пригноблених народів імперії до незалежності. Він неодноразово розпускав місцеві парламенти і органи самоврядування, але не міг остаточно покінчити з визвольним рухом. В Австро-Угорщині продовжували діяти численні легальні і нелегальні націоналістичні організації, що боролись за незалежність, за політичну, або, принаймні, культурно-національну автономію.

3. Особливості соціально-економічного розвитку Австро-Угорщини. Соціально-економічне становище імперії характеризувалося нерівномірністю розвитку земель, що входили до її складу. Найбільш розвинутими у промисловому відношенні були Австрія і Чехія. Саме тут було зосереджено основні промислові підприємства, до яких, зокрема, відносились і знамениті заводи «Шкода». Металургійний концерн «Шкода» був одним з найбільших об'єднань європейської військової промисловості. Загалом на частку Чехії припадало 86 % виплавки металу і понад 50 % випуску текстилю в австрійській частині імперії. Проте в інших районах країни переважала дрібна і середня промисловість. Угорщина, Хорватія, Галичина і Трансільванія залишались аграрними районами з великим поміщицьким господарством.

Індустрію імперії було створено за значної участі іноземних компаній і банків. Провідні галузі австро-угорської промисловості – металургія, машинобудування, нафтова, електротехнічна – фінансувались німецьким капіталом або були його власністю. Французам належали заводи «Шкода», частина залізниць, шахти і чавуноливарні заводи.

Робітничий клас Австро-Угорщини був нечисленним. Наймані робітники концентрувались переважно у великих містах Австрії і Чехії та, частково, в угорському Будапешті. Дві третини населення імперії проживало на селі, займаючись сільським господарством і дрібними промислами. В Угорщині було сильним земельне дворянство, представники якого служили в армії і державному апараті.

У багатьох провінціях імперії національний гніт переплітався із соціальною нерівністю, що найбільш було характерним для Західної України, Румунії і деяких інших частин країни. Хорватські, сербські і румунські селяни часто працювали на угорських, а українські селяни – на польських поміщиків. Ця обставина ще більше ускладнювала національні відносини в імперії і посилювала національну ворожнечу.

4. Австро-Угорщина на початку ХХ ст. Криза двоєдиної монархії. На початку ХХ ст. Австро-Угорська імперія переживала глибоку внутрішню кризу, пов'язану з наростанням визвольної боротьби пригноблених народів і загальним рухом за розширення громадянських прав і демократизацію політичного життя. Значний вплив на активізацію суспільно-політичного руху в країні справила перша російська революція.

■ *Музики в австро-угорській армії*

Яку роль в армії виконували такі підрозділи? Наведіть конкретні приклади.

Після публікації в Росії царського маніфесту 17 жовтня 1905 р., що проголошував демократичні свободи і обіцяв скликання Державної думи, керівництво австрійських соціал-демократів закликала трудящих до масових дій з вимогою введення в країні загального виборчого права. На початку листопада 1905 р. у Відні і Празі почалися масові хвилювання, страйкуючі робітники вийшли на демонстрацію, мешканці міст почали будувати барикади і вступати у зіткнення із поліцією. Уряд Австрії був змушений піти на поступки, і в лютому 1907 р. в австрійській частині імперії було введено загальне виборче право для чоловіків віком з 24 років.

Інакше розгорталися події в Угорщині. Законопроект про реформу виборчої системи було внесено в угорський сейм у 1908 р., але він передбачав збереження освітнього цензу для виборців. Лише в 1910 р. уряд Угорщини пообіцяв запровадити загальне виборче право, але до початку війни цю обіцянку так і не було виконано.

Вихід з напруженого внутрішнього становища правлячі кола країни шукали на шляху активної зовнішньої політики. Так звана «військова партія» на чолі з наступником престолу ерцгерцогом Францом-Фердинандом прагнула до подальшої експансії на Балканах. Франц-Фердинанд та його оточення виношували також ідею перетворення дуалістичної монархії на триєдину (триалістичну), надання слов'янам рівних із німцями та угорцями прав, щоб запобігти розвалу багатонаціональної держави. У триєдиній державі слов'яни мали зайняти подібне угорцям місце, тим самим розширивши національну базу режиму. Проте дії Австро-Угорщини серйозно ускладнили її відносини з Росією та сусідньою Сербією, яка сама прагнула об'єднати балканських слов'ян у єдину державу під своєю гегемонією.

ПОМІРКУЙТЕ!

До чого могло привести перетворення Австро-Угорщини на триєдину державу?

Прагнучи зупинити наростання національно-визвольного руху народів, що населяли Австро-Угорщину напередодні світової війни, австрій-

■ Представників якого з народів, що входили до складу Австро-Угорщини, зображено на малюнку?

ський уряд вдався до відвертих репресій. У 1912 р. був розпущений парламент Хорватії і припинено дію його конституції. Через рік така ж доля спіткала і чеський парламент, а в 1914 р. влада розпустила і загальноавстрійський рейхсрат. Проте національні і соціальні протиріччя в імперії ще більше загострились.

5. *Утворення нових незалежних держав на Балканах.* Історичний розвиток народів Балканського півострова відбувався на тлі складних процесів, пов'язаних з їхнім споконвічним прагненням до національної незалежності. Більшість балканських народів входили до складу Османської і Австро-Угорської імперій, причому становище їх було неоднаковим. Серби, хорвати, чорногорці і македонці, перебуваючи під владою турецьких султанів, відчули на собі тягар східної деспотії. Хорвати і словенці, як піддані Австро-Угорщини, перебували у кращих умовах для розвитку – їм надавалась культурно-національна і релігійна автономія.

Новому піднесенню національно-визвольного руху на Балканах сприяли повстання проти турецького панування в Боснії і Герцеговині (1875–1876) та російсько-турецька війна 1877–1878 рр. Переможна для Росії війна завершилася підписанням Сан-Стефанського мирного договору, за яким Туреччина визнавала незалежність Румунії, Сербії, Чорногорії і Болгарії, а Боснія і Герцеговина діставали політичну автономію.

Проте сприятливі для Росії умови миру ледве не призвели до її військового зіткнення з Англією і Австро-Угорщиною, невдоволеними посиленням російських позицій на Балканах. До того ж Англія небезпідставно вважала, що Росія використає звільнену від турецького панування Болгарію для проникнення у район Східного Середземномор'я. Тому і зажадала перегляду укладеного договору. На Берлінському конгресі в червні 1878 р. військові здобутки Росії було суттєво обмежено, як і кордони утворених після війни нових незалежних держав на Балканах. Болгарія стала лише автономним князівством у складі Туреччини, а її південна частина, так звана Східна Румелія, залишилася турецькою

провінцією. Боснія і Герцеговина були передані на правах безстрокової окупації Австро-Угорщині. Проте здобуту в ході війни повну незалежність від Туреччини Сербії та Румунії було визнано і юридично підтверджено.

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте умови Сан-Стефанського мирного договору та рішення Берлінського конгресу. Чому військові здобутки Росії було суттєво обмежено?

Державний лад автономного **Болгарського князівства** було визначено в **Тирновській конституції 1879 р.** За формою правління країна стала конституційною монархією, а князем Болгарії парламент країни – Великі народні збори – у 1887 р. обрав німецького принца **Фердинанда Кобурга**. У 1908 р., користуючись послабленням Туреччини після початку в ній революції, Болгарія проголосила повну державну незалежність, а князь Фердинанд прийняв титул царя.

■ Карл Гогенцоллерн

Тривалий час Дунайські князівства – **Молдова і Волощина** перебували під владою Османської імперії, хоча і мали певну автономію. У 1862 р. князівства було об'єднано в єдину державу – **Румунію** (Румунське князівство), яка після початку російсько-турецької війни у травні 1877 р. проголосила свою незалежність. У 1881 р. румунський князь **Кароль (Карл) Гогенцоллерн** прийняв королівський титул. У зовнішній політиці Румунія спочатку орієнтувалась на Німеччину і Австро-Угорщину. Проте на початку ХХ ст. вона зближується з Англією і Францією, на боці яких і вступила у світову війну.

У 1882 р. королівством була проголошена і православна **Сербія**. Після здобуття державної незалежності у країні точилася гостра боротьба між двома політичними угрупованнями, одне з яких орієнтувалось на Австро-Угорщину, а друге – на Росію. У 1903 р. в Сербії відбувся державний переворот, унаслідок до влади прийшов проросійськи налаштований король **Петро Карагеоргієвич**. Від цього часу політика Сербії була повністю прив'язана до зовнішньополітичних інтересів Російської імперії. Подібної ж орієнтації у зовнішній політиці дотримувалась і **Чорногорія**, проголошена королівством у 1910 р.

Трагічна доля спіткала народи **Боснії і Герцеговини**, чії землі у 1878 р. були окуповані Австро-Угорщиною. У 1908 р., використавши сприятливу для себе міжнародну ситуацію, імперія Габсбургів повністю **анексувала** (насилено приєднала) ці провінції, включила їх до складу своєї території.

Ставши на шлях незалежності, балканські країни не позбавились традиційних соціальних, етнічних і релігійних проблем. До того ж Балканський півострів став ареною гострого протистояння, боротьби за вплив між великими європейськими державами. Сучасники називали Балкани «пороховою бочкою» Європи.

? Перевірте себе

1. Розкажіть про особливості політичної системи Австро-Угорщини. Що означає поняття «дуалістична монархія»?
2. Що визначала окрема економічна угода, укладена між двома частинами Австро-Угорської імперії у 1867 р.?
3. Що змушувало австрійський уряд надавати обмежені самоврядні права окремим національностям, що входили до складу імперії?
4. Яку політику імперська влада проводила щодо пригноблених народів?
5. Схарактеризуйте особливості господарського розвитку двоєдиної держави на початку ХХ ст. Які відмінності мала економіка австрійської й угорської частин імперії?
6. Розкажіть про політичну кризу в Австро-Угорщині на початку ХХ ст. Що змушувало імперський уряд шукати вихід з неї на шляху активізації зовнішньої загарбницької політики?

Виконайте завдання

1. У зошитах зробіть схему державного устрою Австро-Угорщини.
2. Заповніть у зошиті таблицю «Клаптикова імперія»:

Народи	Частка кожного народу в загальній кількості населення	Релігія	Економічний розвиток	Місцеві органи влади

3. Використовуючи карту, визначте місце розташування і територіальні межі балканських країн.

Творчо попрацюйте

1. Український народ на початку ХХ ст. був розділений між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською. Порівняйте ці дві держави, що в них було спільного, а що – відмінного.
2. Обговоріть у групі питання: чи може український народ вважати культурну спадщину Австро-Угорщини своєю?

ДАТИ І ПОДІЇ

1967 р. – утворення Австро-Угорської імперії.

1907 р. – запровадження в Австрії загального виборчого права.

1908 р. – анексія Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини.

§21

Японія в другій половині XIX – на початку XX ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Які асоціації у вас викликає слово «Японія»? Що ви знаєте про історію цієї країни з курсів всесвітньої історії 7–8-х класів?

1. **«Доба Мейдзі» в Японії.** Протягом декількох століть Японія була «закритою» країною. Це означало, що японський народ практично не мав контактів з іноземцями, за винятком відвідань голландцями порту Нагасакі один раз на рік. Ізоляція консервувала феодальні відносини в японському суспільстві і заважала розвитку капіталізму. У країні панував режим, встановлений родом Токугава, який обмежив до мінімуму роль імператора.

Незважаючи на заборону, в Японії все-таки склалися паростки ринкових відносин. Першість в економічному розвитку мали південно-західні князівства. Князі прибережних районів почали встановлювати контрабандні зв'язки з європейськими торговцями. Зростала кількість японців, які знали голландську мову та цікавились європейською культурою. Згодом японська влада звернулася до голландців з проханням надати моделі машин, зразки книжок та газет, поінформувати про новітні досягнення науки і техніки.

Провідні європейські держави, які в середині XIX ст. вже проводили активну колоніальну політику, особливо Велика Британія, цікавились Японією. Проте більш привабливими для них були країни з численним населенням, містким внутрішнім ринком, багатими природними ресурсами, такі як Індія та Китай. Розташована на багатьох островах, бідна на сировину, з порівняно нечисленним населенням, Японія не була «ласим шматком» для європейців. Колоніальні шляхи проходили повз неї.

Головну роль у «відкритті» країни відіграли Сполучені Штати. У 1845 р. американський Конгрес уповноважив президента встановити торговельну співпрацю з Японією. Однак спроба встановлення дипломатичних відносин завершилася провалом. Тоді в липні 1853 р. американський уряд направив до японського узбережжя військову ескадру комодора Перрі, який вручив офіційного листа від президента США з вимогою відкрити країну для торгівлі. За відповіддю американці обіцяли повернутися навесні наступного року.

Прибуття американців вкрай злякало японських посадовців, які звернулися за порадою до князів та імператорського двору. Американці повернулися за відповіддю в супроводі 9 військових кораблів. Цього разу США відкрито погрожували війною. Уряд сегуна був вимушений підписати перший японсько-американський договір, за яким Японія відкривала порти Сімода та Хокадате і дозволяла створення американського консульства. Незабаром аналогічні договори були підписані з Великою Британією, Францією та Голландією.

У наступні роки тиск великих держав на Японію посилювався, що призвело до втрати провідних позицій сегуном та його прибічниками і зростання масового невдоволення населення країни. Цим скористалися найбільш розвинені південно-західні князівства, які заявили про необхідність повернення влади імператора.

ПОМІРКУЙТЕ!

Як вплинуло «відкриття» Японії на внутрішньополітичну ситуацію в країні?

У 1863 р. сегун був змушений зустрітися з імператором у Кіото і погодитися санкціонувати його указ «про вигнання варварів», тобто європейців. Проте уряд сегуна не бажав розгорнути боротьбу проти іноземців, які дедалі частіше у відносинах з Японією застосовували військову силу. Вбачаючи в сегунському уряді свого союзника, англійці та французи надавали йому фінансову допомогу, постачали зброю та направляли офіцерів для підготовки японських військ. Це дозволило сегуну розпочати воєнні дії в 1862–1864 рр. з опозиційним центром – князівством Тесю – та одержати перемогу. Проте це була короткочасна перемога. Народне невдоволення зростало, і передові князівства очолили антисегунський рух.

У 1867 р. на імператорський престол вступив п'ятнадцятирічний **Муцухіто**, від імені якого фактично діяли опозиційні князівства. У кінці року представники опозиції вручили сегуну меморандум з вимогою повернути імператору владу, незаконно захоплену родом Токугава. Враховуючи співвідношення сил, сегун був змушений прийняти цю вимогу, але став готуватися до збройної боротьби, яка розпочалася невдовзі.

Однак уже в січні 1868 р. війська сегуна були розбиті поблизу Кіото. У лютому капітулювала сегунська столиця Едо. Боротьба тривала ще декілька місяців, після чого Сегунат остаточно припинив своє існування. Антисегунська коаліція перемогла завдяки підтримці селян та ремісників.

■ *Муцухіто*

2. Реформи «Мейдзі». Період перебування при владі імператора Муцухіто було названо «Мейдзі» – «освічене правління». Починаючи з 60-х років XIX ст. у країні проводиться низка реформ. Насамперед було ліквідовано поділ країни на окремі князівства. У 1871 р. було видано указ про новий адміністративно-територіальний устрій: скасовувався поділ на князівства, територія Японії поділялася на префектури.

Самурайське ополчення перетворювалося на регулярну армію. У 1872 р. було видано декрет про створення збройних сил на основі загальної військової повинності. Також було видано закон про скасу-

■ *Військові періоду Сегунату. Кольорова ксилографія. ХІХ ст.*

■ *Самурай. Фотографія. 1877 р.*

вання станових привілеїв і формальне зрівняння в правах усіх громадян. Пізніше було ліквідовано внутрішні мита, проголошено свободу торгівлі, пересування і перевезення товарів.

Переглядалися старі закони, вводилися нові, єдині для всієї держави і всіх груп населення. У наступні роки було проведено судову реформу: створювалися суди європейського типу.

З метою створення сприятливих умов для розвитку торгівлі й промисловості була проведена грошова реформа, вводилася єдина грошова одиниця – ена. Оскільки довгий час політичним центром Японії було місто Едо (столиця сегуна Токугава), сюди були переведені з Кіото імператорський двір та уряд. Місто отримало назву Токіо.

Була також здійснена реформа освіти. Створювалися нові середні школи, відкрився Токійський університет. Уряд заохочував відправку японців за кордон для отримання освіти.

У 1872–1873 рр. проведено аграрну реформу. Скасовувалася власність князів і феодалів на землю, офіційно дозволялася купівля-продаж землі. Власність на землю була визнана за тими, хто фактично нею розпоряджався. Це узаконило права «нових» поміщиків і заможних селян. У результаті реформи третя частина оброблюваної землі в Японії була вилучена із власності селянських громад. Аграрна реформа поклала початок розвитку капіталістичних відносин в японському селі, не ліквідувавши при цьому поміщицького землеволодіння.

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте процеси реформування суспільно-економічного життя в Японії та Росії, які відбувалися практично в один і той же період.

Крім соціально-економічних реформ, в Японії були проведені й політичні зміни. У 1889 р. прийнято конституцію, яка залишалася чинною до 1946 р. і була однією з найконсервативніших. Зразком для неї слугувала конституція Пруссії, прийнята ще до об'єднання Німеччини. Особа імператора була священною та недоторканною. За ним закріплювалися права оголошення війни і миру, призначення і звільнення всіх цивільних

та військових посадовців, скликання і розпуску парламенту. Імператор був верховним головнокомандувачем збройних сил Японії.

Конституція законодавчо закріплювала існування парламенту, що складався з двох палат – палати перів та палати представників. Більшість палати перів складали члени імператорської династії, вища титулована знать та особи, призначені імператором. Частина палати перів обиралася терміном на сім років найзаможнішими платниками податків.

Палата представників обиралася кожні чотири роки. Виборчим правом користувалися чоловіки віком від 25 років, що проживали у своєму виборчому окрузі не менше 1,5 року і сплачували високий податок (таких у країні була незначна частина). Парламент мав законодавчі права і затверджував бюджет. Проте кабінет міністрів звітувався не перед парламентом, а перед імператором.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Конституція Японії

11 лютого 1889 р.

Японія управляється постійною на вічні часи імператорською династією. Особа імператора священна і недоторкана.

Імператор – голова держави, він володіє верховною владою і здійснює її відповідно до статей цієї конституції.

Імператор здійснює законодавчу владу в згоді з імперським парламентом.

Імператор може у випадку нагальної необхідності підтримати громадську безпеку або усунути громадське бідуння, у проміжках між сесіями парламенту видавати імператорські укази, що мають чинність законів. Ці імператорські укази мають бути подані до імперського парламенту в найближчу сесію і, якщо імперський парламент їх не схвалить, мають бути оголошені урядом недійсними на майбутнє.

Імператор видає або наказує видати укази, необхідні для виконання законів, підтримки громадської безпеки та порядку і сприяння добробуту підданих. Такі укази ні в якому випадку не повинні вносити змін до чинних законів.

Імператор встановлює організацію різних галузей державного управління, призначає і звільняє всіх цивільних і військових посадових осіб і визначає їх жалування, якщо в цій конституції або в інших законах не передбачено особливих винятків.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому Японія взяла за зразок саме конституцію Пруссії? Що схожого було в цих двох країнах?

Велику роль в управлінні державою відігравала таємна рада – консультативний орган при імператорові, до якого входили вищі посадові особи. Жодне з важливих рішень не приймалося без санкції ради.

Конституція 1889 р. була новим кроком на шляху перетворення японської монархії з напівфеодальної в буржуазну.

3. Економічне зростання країни. Завдяки економічним реформам темпи розвитку країни в останній третині XIX ст. значно зросли. Збільшилися товарність сільськогосподарського виробництва, посівні площі, експорт шовку та чаю.

Торговельна вулиця в Едо.
Кольорова ксилографія. 1856 р.

У 70–80-х роках XIX ст. розгорнулось інтенсивне промислове будівництво. Наприклад, у 1868–1877 рр. було створено 489 нових промислових підприємств, а в 1878–1885 рр. – 800. Проте капітал для створення фабрично-заводських підприємств мали лише багаті купецькі родини, що виникли ще у феодальну епоху і мали тісні зв'язки із владою. Їх називали **дзайбацу**. Найбільшими серед них були Міцуюї, Мітсубісі, Фурукава, Ясуда. На початку дзайбацу воліли займатися кредитною та торговельно-лихварською діяльністю, що приносила найбільші прибутки. За цих умов важливу роль в індустріалізації Японії відіграла держава. Значні кошти, зібрані з платників податків, уряд вкладав у будівництво промислових об'єктів. Особливо це стосувалося підприємств військово-промислового комплексу, оскільки влада прагнула створити сучасну армію і військово-морський флот. Уряд будував військові заводи й арсенали, великі суднобудівні верфі, металургійні підприємства. В інших галузях створювалися так звані «зразкові підприємства»: великі текстильні та сірникові фабрики, заводи з виготовлення скла, цементу, пива та ін. У 80-х роках XIX ст. більшість цих «зразкових підприємств» за дуже низькою ціною було продано в приватні руки, у першу чергу – дзайбацу. Це призвело до скорочення бюрократичного апарату при управлінні ними, більш раціонального їх використання, збільшення продуктивності.

ПОМІРКУЙТЕ!

Проаналізуйте причини швидкого економічного зростання Японії в останній третині XIX ст., визначте роль держави в цьому процесі.

Як і в інших передових країнах, в Японії відбувається процес концентрації промисловості та капіталу, створюються перші монополістичні об'єднання – концерни. Характерним було те, що перші концерни дзайбацу – фінансово-промислові угруповання.

Незважаючи на досить швидкі темпи розвитку економіки в порівнянні із західними державами, рівень та обсяг промислового виробництва Японії був нижчим. Розвиток промисловості стримувався феодальними пережитками на селі, нерівноправним становищем Японії на міжнародній арені та слабким використанням новітніх технічних досягнень. Витримати конкуренцію японські товари могли лише завдяки низькій собівартості, що створювалася за рахунок дешевої робочої сили. Нещадна експлуатація робітників призвела до розгортання робітничого руху, який поступово набував організованого характеру.

Наслідком проведення реформ «Мейдзі» та швидкого економічного зростання було перетворення Японії на передову державу Азії, змінилося також її міжнародне становище. Японія поступово позбулася залежності від європейських країн, які на початку ХХ ст. скасували нерівноправні договори. Поступово Японія стала на шлях колоніального загарбання сусідніх держав.

4. Початок японської територіальної експансії. Першими жертвами японської агресії стали Китай і Корея. Японо-китайська війна тривала з 1894 по 1895 р. Причиною цієї війни було селянське повстання в Кореї і запрошення урядом китайських військ для допомоги щодо придушення цього повстання. Це дуже не сподобалося японським правлячим колам, які претендували на верховенство в Кореї і ще в 70-х роках підписали з нею нерівноправні договори.

Японія без оголошення війни Китаю розпочала воєнні дії, які проводилися успішно і завершилися менше ніж за рік перемогою. За підписаним у квітні 1895 р. мирним договором китайські території – півострів Ляодун, острів Тайвань та острови Пенхуледао передавалися Японії. Китай зобов'язувався виплатити велику контрибуцію, відкрити для Японії чотири порти в басейні річки Янцзи, дозволити плавання японських кораблів у внутрішніх китайських водах.

Війна Японії проти Китаю загострила японо-російські протиріччя на Корейському півострові й у Південній Маньчжурії. Готуючись до війни, Японія в 1902 р. уклала англо-японську угоду, що була спрямована не тільки проти Росії, але й проти Сполучених Штатів Америки. Таким чином, на Далекому Сході зав'язувався складний вузол міждержавних протиріч.

Перемога у війні з Китаєм дозволила Японії посилити свої позиції на Далекому Сході та, після відповідної підготовки, розпочати воєнні дії проти Росії – головного конкурента на Далекому Сході. Російсько-японська війна 1904–1905 рр. велася як колоніальна, на території Китаю, Кореї та на морі. Воюючі країни не переносили бойових дій на землю одна одної, що полегшило в майбутньому мирні переговори. Програвши дві головні битви під Ляояном і Мукденом (відповідно в серпні 1904 р. і березні 1905 р.), царська Росія прийшла до висновку про необхідність підписання мирного договору. **5 вересня 1905 р. у Портсмуті (США)** був підписаний мирний договір, відповідно до якого контроль над Порт-Артуром, залізниця в Південній Маньчжурії, а також південна частина острова Сахалін переходили до Японії.

■ **Тогочасна карикатура**

Як ви розумієте підпис під малюнком: «Японський імператор і його лукаві доброзичливці»? Свою точку зору аргументуйте.

■ Підписання Портсмутського договору

Дізнайтеся з додаткових джерел, хто саме брав участь у підписанні договору. Спробуйте знайти їх на фотографії

У 1907 р. між Японією й Росією, за посередництва Великої Британії, була укладена угода про розподіл сфер впливу в Китаї. Росія визнала сферою японських інтересів Південну Маньчжурію й Корею. У 1910 р. Японія захопила Корею і перетворила її на свою колонію.

Японія зобов'язалася поважати інтереси Росії в Північній Маньчжурії. Російсько-японські договори 1910–1912 рр. остаточно нормалізували відносини між двома країнами.

Таким чином, Японія утвердила себе як велика держава, частково задовольнила свої колоніальні амбіції.

? Перевірте себе

1. Чому Японія не могла продовжувати курс самоізоляції в середині XIX ст.?
2. Хто і за яких умов «відкрив» Японію? Які це мало наслідки?
3. Чому революцію 1867–1868 рр. та період реформ після неї називають добою «Мейдзі»?
4. Чому Японія стала єдиною країною Сходу, яка не потрапила в колоніальну залежність від великих держав? Які внутрішні та міжнародні фактори сприяли цьому?

Виконайте завдання

Використовуючи карту, визначте напрями японської агресії в кінці XIX – на початку XX ст. Покажіть місця найбільших битв та територіальні здобутки, отримані Японією.

Творчо попрацюйте

Використовуючи інші джерела, напишіть повідомлення про ментальність або культуру японського народу в означений період, можливо, це допоможе вам краще зрозуміти історію і сьогодення цієї унікальної країни.

ДАТИ І ПОДІЇ

- 1867 р. – імператором Японії стає Муцухіто.
 1868 р. – початок доби «Мейдзі».
 1889 р. – прийняття конституції Японії.

§22

Китай у другій половині XIX – на початку XX ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Спираючись на знання, отримані з курсу всесвітньої історії за 8-й клас, поясніть, чому і яким чином Китай перетворився на «закриту» країну.

1. Китай під владою маньчжурів. З 1644 р. в Китаї правила маньчжурська династія Цін. На знак покірності Ціни примусили всіх чоловіків поголити голову спереду, а волосся, що залишилося на потилиці, заплітати в косу, як це було заведено в маньчжурів. У наступні десятиріччя маньчжури здійснювали всю повноту влади в Китаї, хоча в основному зберегли китайські закони, звичаї, порядки. Імператор (у Китаї його називали **богдихан**) вважався «сином неба», найвпливовіші посади займали маньчжури, вони ж були найбагатшими феодалами.

У XVIII ст. Цінська династія вела безперервні завойовницькі війни зі своїми сусідами, що стояли на нижчому етапі розвитку. Завойовані народи змушені були платити Цінам данину, це ще більше підносило їхню велич у власних очах. Маньчжурські імператори, як і їхні попередники, вважали Китай «піднебесною» імперією, що відіграє провідну роль у світі, а всі інші народи – «варварами».

Під деспотичною владою Цінів Китай дедалі більше відставав у своєму розвитку від країн Європи та Америки. Хоча наприкінці XVIII – на початку XIX ст. з'являються перші паростки капіталізму: майстерні з найманими працівниками, мануфактури тощо.

2. Опіумні війни. Прогресивному розвитку Китаю заважала закритість у відносинах з іншими державами. Проте, незважаючи на заборону, англійці контрабандно ввозили до Китаю свої товари, і головним з них був наркотик – опіум, який постачали з Індії. Китайці охоче купували його, приносячи тим самим величезні прибутки англійським торговцям.

На початку 40-х років XIX ст. китайська влада заборонила ввезення опіуму до єдиного відкритого порту країни Гуанчжоу (який іноземці називали Кантон), а ті партії товару, що вже були ввезені, вилучила і знищила. Це викликало величезне обурення англійських торговців, які змусили уряд Великої Британії оголосити Китаю війну. Протягом 1840–1842 рр. тривала перша «опіумна» війна. Вона закінчилася поразкою Китаю, який зобов'язався сплатити англійцям контрибуцію і відкрити п'ять портів для безмитної торгівлі. Англійці також отримали в оренду острів Сянган (Гонконг).

У наступні роки Китай змушений був укласти такі ж нерівноправні договори із США та Францією. Остання разом з Великою Британією розпочала в Китаї другу «опіумну» війну, у ході якої було захоплено Пекін і отримано нові значні поступки від уряду Цінів. У Китаї навіть дозволили відкриту торгівлю опіумом. Почалося перетворення Китаю на залежну від капіталістичних держав країну.

■ *«Опіумна» війна Китаю з великими державами*

Прокоментуйте зображене на ілюстрації. Наскільки відрізнялися можливості воюючих сторін?

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому саме Велика Британія найактивніше прагнула зламати ізоляцію Китаю і якими методами вона цього досягла?

3. *Рух тайпів.* У середині XIX ст. у Китаї загострилася соціальна напруга. Ремісники та перші китайські підприємці не витримували конкуренції і розорювалися від потоку дешевих фабричних товарів, що ринули до Китаю за договорами про безмитну торгівлю. Селяни потерпали від збільшення податків, які уряд увів, бажаючи перекласти виплату контрибуції на плечі народу. Мільйони людей ставали жебраками. Закабалення Китаю іноземними державами прискорило початок селянської війни.

У 1850 р. у Південному Китаї розпочалося повстання селян, яке мало релігійне забарвлення. Керівник та ідеолог повстання Хун Сюцюань ще на початку 40-х років XIX ст. розробив релігійне вчення, у якому пропагував ідею рівності. Хоча християнські місіонери не визнали цього вчення і не охрестили Хун Сюцюаня, сам себе він назвав молодшим братом Ісуса Христа.

■ *Хун Сюцюань*

До створеного Хун Сюцюаньом у 1850 р. Товариства поклоніння богу масово почали вступати селяни. А коли в провінції Гуансі розпочався голод, Хун Сюцюань закликав своїх прибічників продавати майно і разом із сім'ями вступати до повстанських загонів. На цей заклик відгукнулося більше 10 тис. селян, і їхня кількість дуже швидко зростала.

У грудні 1850 р. повстанці одержали першу велику перемогу над урядовими військами, а в січні 1851 р. проголосили про початок загального повстання з метою скинення маньчжурської династії та створення «тайпін тяньго» – Небесної держа-

ви великого благоденства. З того часу їх почали називати тайпінами. Столицею тайпінів стало м. Нанкін.

У тайпінському русі, крім селян, брали участь міська біднота, ремісники, гірники тощо. До них навіть приєдналися дрібні поміщики, незадоволені правлінням маньчжурів. Тайпіни відрізали коси, що символізували покірність, і надівали на голови червоні пов'язки. Поступово рух набрав широкого розмаху селянської війни, спрямованої проти феодального гніту і влади маньчжурів. Він охопив значні території Південно-Східного, Східного та навіть Північного Китаю.

На своїй території тайпіни створили державу, де проголосили ідею рівності. Захопивши якесь місто, вони вбивали маньчжурських чиновників, конфіскували майно багатіїв, прилюдно спалювали дорогі меблі та товкли в ступках перли. Проте реальна політика тайпінів відрізнялася від їхньої програми.

Тайпінська держава була монархією, інших форм державного устрою повсталі не знали. Хун Сюцюань став імператором, а інші керівники руху отримали князівські титули. Незважаючи на проголошені ідеї рівності, вони оточили себе розкішшю і слугами, як маньчжурські феодали. Невдовзі виникли криваві чвари за першість при особі імператора. Ці суперечки ослабили найбільше надбання тайпінів – боездатну і слухняну армію.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому, незважаючи на ідеологію рівності, тайпінські вожді жили, як маньчжурські феодали?

Ватажки тайпінів наївно сподівалися на допомогу західних «братів-християн» у боротьбі з маньчжурськими «дияволами». Велика Британія, Франція і США, домігшись поступок від уряду богдыхана, допомогли йому придушити повстання тайпінів. Інтервенти піддали захоплені тайпінами міста артилерійському обстрілу і відкинули загони повстанців від Шанхая. У 1864 р. маньчжурські війська, підтримані іноземцями, захопили Нанкін і вчинили там страхітливу різанину.

4. Економічне проникнення в Китай західних держав. Повстання Іхетуань. Після придушення селянської війни західні держави посилили свій тиск на Китай. Вони почали ділити країну на зони впливу. Зона впливу британців охоплювала середню течію річки Янцзи (10 провінцій), а французів – південні райони, прилеглі до Індокитаю, який в останній третині XIX ст. перетворюється на французьку колонію.

Росія також не відставала у процесі економічного проникнення в Китай. Російський уряд отримав концесію на будівництво Східно-Китайської залізниці, що мала поєднати Владивосток із Сибірською магістраллю через китайську Маньчжурію.

Наприкінці XIX ст. Німеччина теж включилася в боротьбу за вплив на Китай і отримала в «оренду» на 99 років півострів Шандунь з портом Циндао. Японія посилила свої позиції в південно-східній провінції Фуцзянь. Таким чином майже всі великі держави отримали зони впливу в Китаї. Вони безсоромно використовували багатства Китаю, експлуатува-

■ Великі держави ділять Китай ■ Учасники повстання іхетуанів

Як ви розумієте карикатуру, де кілька іноземних держав ріжуть Китай на шматки? Що вам відомо про рух іхетуанів? З якою метою і проти кого його було створено? Чому? Свою думку аргументуйте.

ли народ, який дедалі більше бідував. У відповідь відбувались повстання, бунти, терористичні акти.

Прикладом такої стихійної боротьби має було повстання під проводом таємного товариства **Іхетуань**, що в перекладі означає «загони справедливості й миру». Повстання розпочалося наприкінці 1899 р. у провінції Шандунь. Спроба німецьких військ придушити повстання не вдалася, тож воно поширилося на сусідні провінції, а навесні 1900 р. охопило й Пекінську провінцію. Головною метою повсталих було скинення маньчжурів, які допустили проникнення іноземців у Китай.

ДОКУМЕНТИ СВДІЧАТЬ

3 брошури китайської прогресивної організації «Об'єднаної ліги», 1906 р.

Скажіть, панове, який тепер у нас уряд? Китайський? Маньчжурський? Ні, він уже став урядом – слугою всіх держав. Він обіруч підніс іноземцям як дарунок владу над фінансами, владу над залізницями, право використовувати наших людей...

Скажіть, яка із справ, здійснених останнім часом... урядом, здійснена не за вказівкою німців? Ми ясно й виразно говоримо: «Геть іноземців!». А монархія розглядає нас не як ворогів іноземців, а як ворогів існуючої монархії і має намір стратити як бунтівників, що намислили зраду.

ПОМІРКУЙТЕ!

Яку мету ставила перед собою «Об'єднана ліга» в 1906 р.?

Правлячі кола злякалися розмаху боротьби і пішли на маневр, розраховуючи підкорити антиіноземний рух. У червні 1900 р. імператриця Ци Сі оголосила війну іноземцям. Тоді їхетуані підтримали уряд. Повстанці стали просуватися до найбільших міст Північного Китаю, знищуючи іноземні представництва, підприємства, концесії. Вони бачили в європейцях «заморських дияволів» і надавали особливого значення мистецтву кулачного бою, тому іноземці назвали повстання – «боксерським». У серпні 1900 р. розпочалася широка іноземна інтервенція, у якій взяли участь війська 8 держав – Англії, США, Росії, Японії, Франції, Італії, Німеччини й Австро-Угорщини.

Інтервенти грабували національні цінності країни, була навіть знищена безцінна палацова бібліотека. Після придушення повстання Китай був змушений протягом багатьох років виплачувати контрибуцію державам, що брали участь в інтервенції.

5. Початок революційної діяльності Сунь Ятсена. На початку ХХ ст. у Китаї активізувався інший напрям у національно-визвольному русі, пов'язаний з діяльністю революційного демократа Сунь Ятсена. Він народився в заможній родині в селі неподалік від Кантона, закінчив у Гонконгу медичний інститут і почав займатися медичною практикою в Аоминеві (Макао). Однак незабаром він усвідомив, що існуючий режим маньчжурської династії завдає китайському народу лише страждань. Сунь Ятсен створив на Гавайських островах з китайських емігрантів свою першу революційну організацію «Союз відродження Китаю».

Улітку 1905 р. в Токіо, де мешкало багато китайських емігрантів, майбутній лідер національно-визвольного руху Сунь Ятсен об'єднав кілька революційних організацій, зокрема й «Союз відродження Китаю», в «Об'єднану революційну лігу Китаю» (Тунмінхой). У програмі «Об'єднаної ліги» Сунь Ятсен сформулював так звані «три народні принципи»: **націоналізм, народовладдя, народний добробут.**

«Націоналізм» розшифровувався як вимога скинення чужоземної, маньчжурської династії й відновлення суто китайського правління; «народовладдя» розглядалося як ліквідація монархічного ладу й установа республіки; «народний добробут» передбачав зрівняння прав на землю, тобто проведення поступової націоналізації землі й установа прогресивного податку на землю.

Таким чином, програма «**трьох народних принципів**» визначала мету китайської революції, хоча не всі члени «Об'єднаної ліги» повністю їх підтримували. Зокрема, буржуазно-поміщицькі кола виступали проти принципу «народного добробуту». У 1907 р. «Об'єднана ліга» організувала низку повстань у Китаї, які закінчилися поразкою. Сунь Ятсен змушений був емігрувати до США.

■ Сунь Ятсен

6. Сінхайська революція 1911–1912 рр. Повстання, що почастишали, спонукали ліберальне крило китайської буржуазії зажадати від уряду введення конституції, щоб призупинити наростаючу загрозу революції. Імператриця Ци Сі пішла на поступки вимогам лібералів, пообіцяла встановити конституційне правління й розпочала проведення нагальних реформ.

В економічній сфері було проведено фінансову реформу, створювалися національні банки, було уніфіковано грошовий обіг. Великі зміни відбулися в галузі освіти. До 1908 р. число учнів у китайських школах перевищило 1 млн чоловік. У країні утворилося чимало ліберально-буржуазних партій і організацій. Проте після майже одночасної смерті імператриці Ци Сі в листопаді 1908 р. і колишнього імператора Гуансюя процес реформ був припинений. Провал реформ штовхнув лібералів у табір назріваючої революції, яка почалася в Ухані (загальна назва трьох міст – Учан, Ханькоу, Ханьян). 10 жовтня 1911 р. в Учані поліція натрапила на слід революційної організації. Розпочалися арешти, і, щоб запобігти розгрому, члени організації виступили зі зброєю в руках. До повсталих приєднався гарнізон Учана, згодом студенти та робітники-металісти. Найближчими днями влада цинського уряду була повалена в Ханькоу і Ханьяні, в листопаді – у Шанхаї. 2 грудня повсталі захопили Нанкін – південну столицю Китаю. Практично Південь країни відокремився від Півночі.

На батьківщину з еміграції повернувся Сунь Ятсен. 29 грудня делегати провінцій, які зібралися в Нанкіні на конференцію, проголосили утворення Китайської республіки. Сунь Ятсена обрали її тимчасовим президентом. 1 січня 1912 р. він склав присягу.

У Північному Китаї до влади прийшов Юань Шикай. Спочатку правляча династія запропонувала йому стати головнокомандуючим військовими силами, а потім – прем'єр-міністром. Фактично він перетворився на повновладного диктатора краю. 12 лютого Юань Шикай змушує регента від імені 6-річного імператора Пу I підписати акт про зречення престолу.

Наступного дня Сунь Ятсен оголосив про відставку на користь Юань Шикая. Нанкінські національні збори обрали його президентом. У березні була прийнята тимчасова конституція Китайської республіки, підготовлена ще Сунь Ятсеном. У ній закріплювалися буржуазно-демократичні свободи. Це було великим кроком на шляху до цивілізованого суспільства. Китай пережив бурхливий рік, що за місячним календарем називався «сінхай». Тому революцію в Китаї назвали Сінхайською.

Перевірте себе

1. Схарактеризуйте Цінську монархію в Китаї. Чому політика самоізоляції не могла відвернути проникнення іноземців до Китаю?
2. Проаналізуйте ідеологію тайпінів. Чому, на вашу думку, вони вважали європейців-християн своїми «братами»?
3. Які причини призвели до перетворення Китаю на напівколонію великих держав?

- Чому повстання іхетуанів у Європі назвали «боксерським»?
- Яких головних результатів досягла Сінхайська революція і чи співпали вони з програмою Сунь Ятсена?

Виконайте завдання

- Використовуючи карту, визначте зони впливу європейських держав у Китаї.
- У зошитах заповніть таблицю «три принципи» Сунь Ятсена. Висловіть свою думку стосовно реалістичності цієї програми дій.
- Покажіть на карті місця, де розпочалась Сінхайська революція.

Творчо попрацюйте

Використовуючи додаткові джерела, зробіть історичний портрет Сунь Ятсена.

ДАТИ І ПОДІЇ

1850–1864 рр. – тайпінський рух.

1899–1900 рр. – повстання іхетуань.

1905 р. – створення «Об'єднаної революційної ліги Китаю».

1911–1912 рр. – буржуазна революція в Китаї.

§23

Османська імперія та Іран у кінці XIX – на початку XX ст.

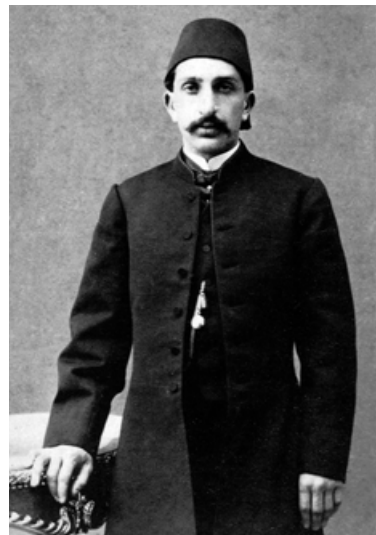
АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте, що вам відомо про Османську імперію та Іран з курсу всесвітньої історії 8-го класу.

1. Спроби модернізації Османської імперії. У другій половині XIX ст. Османська імперія переживала занепад, викликаний поразками у війнах з європейськими країнами, проникненням іноземного капіталу, який поступово став контролювати найважливіші галузі економіки держави: залізниці, копальні, комунальні підприємства, банки тощо. Переважання на турецькому ринку іноземних товарів, зокрема тканин, що ввозились без мита, підривало власне виробництво. Це, як і інші нерозв'язані питання розвитку країни, викликало незадоволення молодого турецької буржуазії, яка почала тиснути на владу з метою прийняття конституції.

Новий султан **Абдул-Хамід II**, який прийшов до влади у 1876 р., пообіцяв ввести конституцію. Її було прийнято в кінці того ж року. Конституція передбачала скликання двопалатного парламенту. Депутати нижньої палати обиралися на основі

■ Султан Абдул-Хамід

високого майнового цензу, а членів сенату султан призначав пожиттєво. Усі жителі держави, навіть християнське населення Балкан, оголошувалися османами і вважалися рівними перед законом. Конституція зберігала за султаном майже всю повноту влади.

Деякий час конституція формально діяла. На її основі був скликаний парламент. Серед депутатів більшість складали великі поміщики, чиновники, духовенство. Були представники буржуазії. Проте навіть такий лояльний і «беззубий» парламент не подобався султану, оскільки інколи піднімав питання казнокрадства, корупції та зловживання владою з боку вищих чиновників. Через 20 засідань султан його розпустив.

Вибори до другого парламенту були проведені під час війни з Росією, яка розпочалась у квітні 1877 р., а в лютому 1878 р., скориставшись ситуацією, султан розпустив парламент. Конституція була здана в архів, частина депутатів заарештована, султан заявив, що відтепер буде правити сам. У наступні роки він встановив режим середньовічної деспотії, який турки називали «зулюм» (гніт, насильство).

Однією з важливих складових цього режиму була ідеологія пантюркізму. Вона передбачала поступову ісламізацію – перехід у мусульманську віру та османізацію – втрату національної ідентичності не турецьких народів, що проживали в імперії. Статистика між тим засвідчувала, що турки складали менше третини населення держави. В Османській імперії проживали десятки народів та етносів, значна частина з яких не були мусульманами. У минулі століття османська еліта складалася з представників різних народів, зокрема греків, албанців, хорватів, слов'ян, черкесів та інших. Віротерпимість по відношенню до іновірців з боку мусульман в Османській імперії теж мала досить тривалу історію.

У кінці XIX – на початку XX ст. ситуація кардинально змінилася. Серед турецької буржуазії майже половину складали греки за національністю, а далі йшли вірмени – майже четверта частина. Більшість робітників та ремісників теж були представниками національних меншин. Ще менше турків було серед інтелігенції: інженери, лікарі, адвокати, як правило, за походженням були греками та вірменами, що отримали освіту на Заході. Така ситуація привела до розпалювання ненависті з боку турецької верхівки до окремих народів Османської імперії. Розпочався розбрат, погроми та терористичні акти. Національне питання вимагало свого негайного вирішення.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому ситуація з віротерпимістю і лояльністю до інших народів в Османській імперії змінилася на початку XX ст.?

2. Молодотурецька революція 1908 р. Початок організаційного оформлення турецького революційного руху припадає на 1889 р., коли в Стамбулі група курсантів військово-медичного училища створила таємну політичну організацію «Єднання і прогрес», що в майбутньому спиралася в основному на молоде офіцерство. У 1891 р. було сформовано закордонний центр цієї організації. Її метою було відновлення конституції 1876 р., проведення поміркованих буржуазних реформ, модернізація суспільства за європейським зразком.

■ *Проголошення відновлення конституції*

У Європі членів цієї організації називали **молодотурками**. Наприкінці 1907 р. у Парижі вони провели з'їзд представників різних організацій, на якому було прийнято рішення про підготовку збройного повстання проти султана.

Єдине, що викликало розбіжності серед учасників руху, – національне питання. Група **Ахмеда Рези** обстоювала ідею «османізму» – збереження імперії. Інша група наполягала на децентралізації імперії та визнанні автономії за нетурецькими народами.

У 1907 р. в Парижі відбувся з'їзд різних молодотурецьких груп, на якому було досягнуто тимчасового примирення та ухвалено рішення про підготовку повстання. Воно почалося 3 липня 1908 р. виступом армійських підрозділів у Македонії.

Султан поспішив оприлюднити своє рішення про відновлення конституції. Повсталі війська вступили у Стамбул. Молодотурки сформували новий уряд. Султана залишили на троні. Молодотурки, які доступилися до влади, проводили свою політику непослідовно і занадто обережно. Це дало змогу султанові, який заручився підтримкою духовництва, 13 квітня 1909 р. вчинити заколот із вимогами відродити шариат, скасувати конституцію, відновити султанську владу. Заколот було придушено. **Абдул-Хамід II** втратив трон, який дістався **Мехмедові II**.

Молодотурки залишалися при владі до 1918 р. За час свого правління вони так і не виконали обіцянок провести модернізацію країни і звільнитися від європейського економічного засилля та політичної залежності.

Отже, революція 1908 р. не виконала свого основного завдання – модернізації Османської імперії. Це пояснюється особливістю структури турецького суспільства, у якому турки були панівною нацією, а будь-яка модернізація призвела б до втрати ними цієї ролі та до розпаду імперії, що згодом і сталося.

3. Іран наприкінці XIX – на початку XX ст. Упродовж XIX ст. Іран втрачав свою незалежність і наприкінці століття став напівколонією, передусім Великої Британії та Росії. Під впливом Російської імперії перебувала північна частина країни разом із столицею Тегераном. Велика Британія панувала в районі Перської затоки, тримаючи там свій

військово-морський флот. У 1901 р. Лондон змусив іранського шаха надати британському підданому д'Арсі концесію на монопольну експлуатацію нафтоносних районів усєї Персії, за винятком 5-ти північних провінцій. На її основі пізніше була організована Англо-іранська нафтова компанія – головне зняряддя колоніального загарбання країни.

Наприкінці XIX ст. у суперництво за вплив в Ірані втрутилася й Німеччина, а на початку XX ст. – США. Процес перетворення Ірану в напівколонію супроводжувався руйнацією традиційних структур і посиленням визискування населення. Рівень життя іранців знижувався. На зламі XIX–XX ст. у країні різко загострилася продовольча проблема. Це спричинило голодні бунти (1900, 1901, 1903 рр.).

4. Революція 1905–1911 рр. У 1905 р. в Ірані розпочалася революція. До її причин слід віднести панування деспотичного режиму Каджарської династії, гноблення з боку іноземного капіталу – насамперед англійського та російського. Значним був також вплив російської революції 1905 р.

Революційні події розпочалися у грудні 1905 р. масовими демонстраціями в Тегерані, Ширазі, Мешхеді та інших містах. Висувалися вимоги проведення радикальних реформ, зокрема скликання меджлісу (парламенту) і прийняття конституції. Особливого піднесення революційні виступи набули в червні–липні 1906 р. 5 серпня 1906 р. наляканий шах видав указ про запровадження конституційного режиму. 7 жовтня відкрився перший іранський меджліс. Він прийняв Основний закон (першу частину іранської конституції). Влада шаха обмежувалася, парламент закріпив за собою право затверджувати всі закони та бюджет, концесії, іноземні позики, угоди з іншими державами. Через рік, 7 жовтня 1907 р., шах затвердив доповнення до Основного закону, де проголошувалися рівність громадян перед законом, недоторканність особи та власності, свобода слова, друку тощо. Запроваджувався принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки. Врешті-решт, іранський шах залишився лише головою виконавчої влади.

Водночас відбувалися революційні зміни по всій країні. В іранських містах з'явилися революційні організації – енджумени, які виконували

■ Іранські повстанці

З яких верств населення походили, на вашу думку, ці люди?

різні функції. На півночі Ірану виникло «Товариство моджахедів» (борців за віру і справедливість), яке вимагало радикальної демократизації політичного ладу, конфіскації шахських і викупу через банк поміщицьких земель, справедливої податкової реформи та ін. З ініціативи «Товариства» у Тебризі й інших містах почалося формування революційної гвардії – загонів федаїв.

Проти поглиблення іранської революції виступили спільно Росія та Англія, які в серпні 1907 р. уклали угоду про розмежування сфер впливу в Ірані. У червні 1908 р., скориставшись зі спаду революції, Мохаммед Алі-шах, спираючись на іранську козацьку бригаду під командуванням російського полковника Ляхова, вчинив переворот і розігнав меджліс.

Однак революція тривала, центр революційної боротьби перемістився на північ країни. У 1908–1909 рр. вибухнуло повстання в Іранському Азербайджані (Тебризьке повстання). У 1909 р. спалахнуло антишахське повстання в Бахтіарії та Гіляні. Збройні загони повстанців – федаїв, підтримані бахтіарськими ханами, в липні 1909 р. вступили до Тегерана. Шаха було скинуто і оголошено про відновлення конституції.

Новий шах Ахмед скликав новий меджліс, який продовжив революційні перетворення. Зробити це було нелегко. Фінансова система країни, як і вся економіка, за роки революції розвалилася. Не бажаючи звертатися за допомогою до Росії та Англії, Іран запросив американського фінансового радника М. Шустера. Успішна діяльність радника занепокоїла Росію та Англію, які боялись укріплення режиму, встановленого революцією. Після невдалих спроб усунути Шустера дипломатичними методами Росія та Англія перейшли до відкритого збройного втручання. Зусиллями інших держав Іранську революцію було придушено. Меджліс розігнано, загони федаїв ліквідовано. Іран визнав англо-російську угоду. Проте частина революційних завоювань збереглася, зокрема конституція. Іран почав перетворюватись у конституційну монархію.

Перевірте себе

1. Чому повернення до конституції 1876 р., яка діяла дуже мало часу, стало однією з провідних вимог молодотурків на початку ХХ ст.?
2. Проаналізуйте процес перетворення Османської імперії на напівколонію провідних держав.
3. Які головні питання стояли перед членами організації «Єднання і прогрес» напередодні революції 1908 р.?
4. Які причини гальмували процес модернізації в Туреччині?
5. Які країни на початку ХХ ст. мали найбільший вплив у Персії (Ірані)? Як це впливало на становище країни?
6. Поясніть терміни «меджліс», «енджумени», «моджахеди».

Виконайте завдання

1. Використовуючи карту, визначте, які народи входили до складу Османської імперії в середині ХІХ ст. та які з них отримали незалежність до початку ХХ ст.
2. На карті покажіть центри революційного руху Ірану під час революції 1905–1911 рр.

Творчо попрацюйте

Об'єднайтеся у пари. Одна, по можливості використовуючи додатковий матеріал, підготує розповідь про Османську імперію, а інша – про Персію (Іран) початку ХХ ст. Визначте, що в них було спільного, а що – відмінного.

ДАТИ І ПОДІЇ

1876 р. – прийняття конституції Османської імперії.

1905 – 1911 рр. – революція в Ірані.

1908 – 1909 рр. – молодотурецька революція.

Матеріали до практичних та творчих завдань

Перед початком роботи учні класу діляться на дві групи. Одна – вивчає матеріали параграфу про британське володарювання в Індії, друга – про життя народів Африки під владою європейських колонізаторів. Кожна група читає текст, знайомиться з документами, відповідає на питання, працює з картою або атласом.

Бажано залучити додаткову наочність, зокрема портрети героїв сипайського повстання та лідерів національно-визвольного руху в Індії, керівників збройної боротьби народів Африки за свою незалежність тощо.

По можливості використовуйте художні картини, фоторграфії та відео-матеріали з художніх альбомів та Інтернету або уривки зі спогадів учасників тих подій, художніх або документальних фільмів, присвячених історії того періоду.

Після опрацювання матеріалу обрані групами спікери готують доповіді, з якими знайомлять своїх товаришів з іншої команди. Якщо в ході презентації результатів роботи групи в іншій команді виникнуть питання, давати відповіді можуть усі члени групи.

Можливі й інші варіанти проведення практичного заняття, зокрема «занурення» в атмосферу тогочасної Індії та Африки, коли окремі учні «приміряють» на себе ролі європейських колонізаторів, вождів повстань та національно-визвольних рухів, їхніх радників тощо. Тоді урок перетворюється на ділову гру з театральними елементами. Він має більш яскраве емоційне забарвлення, проте потребує більш ретельної й тривалої підготовки.

БРИТАНСЬКЕ ВОЛОДАРЮВАННЯ В ІНДІЇ

Процес британського завоювання Індії, яка мала величезну територію і складалася з багатьох князівств, розтягнувся на багато десятиріч починаючи з другої половини ХVІІІ ст. і практично завершився лише в 50-х роках ХІХ ст. Щоб захопити родючі землі, багаті торгові і ремісничі міста, підкорити працелюбний індійський народ, англійці використовували різні засоби: військову силу, дипломатичні маневри, хитрощі, підкупи знаті тощо. Паралельно із завоюванням територій ішло вироблення і вдосконалення колоніальної системи експлуатації природних і людських ресурсів Індії.

Якщо на першому етапі захоплення індійської території у ХVІІІ ст. англійські купці вивозили звідти золото, коштовне каміння, прянощі і перетворювали їх на

■ Так виглядало індійське суспільство на початку XX ст.

капітал для будівництва фабрик і заводів у самій Англії, то в наступні десятиріччя дедалі більший інтерес для них становили природні ресурси Індії. Уже в першій половині XIX ст. англійці створюють плантації, де вирощують бавовну, тютюн, чай та інші культури, а на переробку їх відправляють до Британії. Таким чином, Індія перетворилася на джерело сировини для англійської промисловості, що швидко зростала. Завдяки індійській бавовні працювали численні текстильні фабрики в Ліверпулі, Манчестері та інших англійських містах. Індія стає ринком збуту для англійської промисловості.

Така політика призводить до розорення селян, у яких відбирають землю під плантації, і до зубожіння ремісників, які, працюючи на ручних верстатах, були не в змозі конкурувати з продукцією, виготовленою машинним способом. Зростає маса людей, незадоволених політикою британців. Колоніальна влада починає шукати опору в суспільстві. По-перше, створюються військові сили. Солдати-сипаї отримують непогану зарплатню, продовольчий пайок, уніформу. По-друге, англійці не втручаються у справи феодальної аристократії, князів, раджив, яких у період завоювання навіть заохочували різними способами. По-третє, частина буржуазії, торговців, що погоджувалася співробітничати з англійцями, стала провідником англійських інтересів в Індії. Англійці стимулювали їх тим, що давали змогу ставати оптовиками при закупівлі сировини і експорті її до Британії.

ПОМІРКУЙТЕ!

Якими методами англійці здійснювали колоніальну експлуатацію індійського народу в першій половині XIX ст.?

■ Повстання сипаїв

Отримайте з додаткових джерел інформацію про сипаїв. Чи існують наймані солдати в наші дні? Якщо так, то де саме? Наведіть конкретні приклади.

Така ситуація існувала до середини XIX ст., коли з'ясувалося, що Британії, яка перетворилася на «майстерню світу», не вистачає сировини і продуктів харчування. У 1850-х роках Індія була змушена вдвічі збільшити вивіз бавовни і втричі – вивіз зерна, а загальний експорт з Індії до Англії за декілька років зріс на 80 %. Досягти такого показника вдалося за рахунок збільшення плантаційних господарств, землю для яких відібрали у феодалної аристократії, з якою перестали рахуватися, і вищого духовництва.

Така політика викликала незадоволення родової аристократії, і вона швидко з опори англійців перетворилася на їхніх супротивників. Те саме сталося і з місцевими найманими солдатами – сипаями. Причина полягала в тому, що після завоювання Індії англійці почали скорочувати сипаям зарплатню та пенсії, зменшувати привілеї, якими ті традиційно користувалися. Сипайські полки почали відправляти на завоювання інших країн.

Незадоволення сипаїв переросло в повстання. Воно почалося в м. Мірут **10 травня 1857 р.** після того, як англійці закували в кайдани і кинули до в'язниці групу сипаїв, звинувативши їх у ворожості до влади. Дізнавшись про цей випадок, сипаї трьох полків разом з міськими жителями взяли до зброї. Їх підтримало населення навколишніх сіл. Наступного дня повсталі рушили до м. Делі. Міська біднота відкрила їм ворота міста. Нечисленний англійський гарнізон був не в змозі протистояти сипаям. Таким чином давня столиця Індії перейшла до рук повсталих.

Сипаї оточили палац останнього представника династії Великих Моголів **Бахадур-шаха II** і змусили його приєднатися до повстання. Його проголосили верховним правителем Індії, що народ сприйняв як повернення імперії Великих Моголів і відновлення незалежності.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Основні вимоги повстанців Індії

Усі мусульмани й індуїсти знають, що для кожної людини мають значення чотири речі. Перша – релігія, друга – честь, третя – життя, четверта – власність. Усі ці чотири речі знаходяться в безпеці при місцевому правлінні... Англійці ж стали ворогами всіх чотирьох вищезазначених речей.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому життя людей повсталі ставили лише на третє місце?

У наступні місяці повстання поширилося на інші райони Центральної Індії. Зокрема, відомим центром стало м. Канпур. Важливим осередком повстання було

також князівство Ауд. На відміну від інших місць, виступ в Ауді розпочали селяни. Сипайські полки, що були відправлені для придушення повстання, перейшли на бік селян, перебили англійських офіцерів і звільнили столицю князівства м. Лакхнау. За словами англійського історика, «протягом 10 днів англійська адміністрація в Ауді зникла як марево».

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Звернення делійських повстанців до мешканців Індії

Хай буде відомо всім індусам і мусульманам, мешканцям Індії, що керівництво власною державою є одним з найвеличніших благ, подарованих небом. Не гнітючим тиранам англійцям керувати нами... Об'єднаймося ж для спільного захисту життя, майна, релігії та виженімо англійців.

Хай всі мусульмани й індуси нададуть посильну допомогу... Ми ведемо боротьбу не за матеріальні земні цінності, а за вашу віру. Великий та малий – усі рівні в священній війні.

ПОМІРКУЙТЕ!

До чого закликали жителів Індії делійські повстанці?

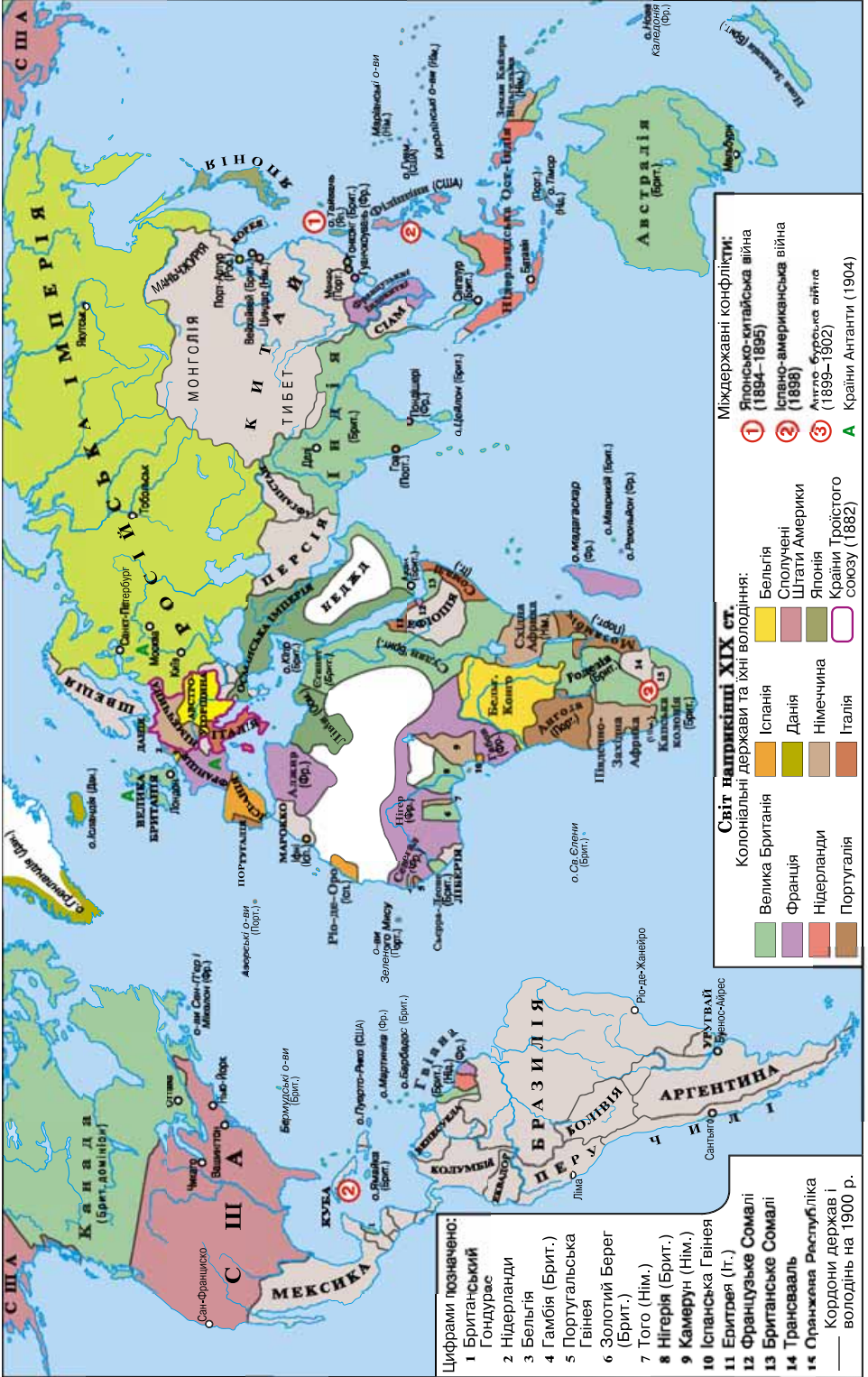
Повстання було повною несподіванкою для англійців. Вони не чекали, що в єдиному пориві можуть об'єднатися індуси і мусульмани, солдати і представники різних соціальних верств. Проте дуже скоро вони зрозуміли, що лави союзників можна розколоти, оскільки справжні інтереси в них різні. Феодална аристократія прагнула повернути собі владу, сипаї намагалися відновити привілеї, а народні маси, крім звільнення від англійського панування, хотіли зменшити феодалний гніт.

Англійці вдало використали існуючі протиріччя. У **червні 1857 р.** вони перекинули значні військові формування з Пенджабу і розпочали облогу столиці. Повсталі трималися стійко, та із часом феодална верхівка, і навіть Бахадур-шах, почали схилитися до припинення боротьби. У **вересні 1858 р.** до Делі прибули нові підкріплення з Пенджабу, які мали артилерію. Після шестиденних боїв англійцям вдалося оволодіти містом. Частина захисників заздалегідь відійшла, інші потрапили в полон і були піддані жорстоким тортурам.

Захисники Канпуру та Ауду трималися довше. В Ауді боротьбу проти англійців очолював проповідник Ахмад-шах, який користувався великою популярністю у народу. У князівстві Джхансі, одному із центрів повстання в Центральній Індії,

■ *Штурм
Кашмірських воріт
у Делі під час
придушення
повстання сипаїв.
Літографія
Р. де Морена.
1857 р.*

героїчну оборону очолила молода княгиня Лакшмі Бай, яка стала символом непокори для індійського народу. Обидва герої загинули: Лакшмі Бай у бою, а Ахмад-шах був зраджений одним зі своїх приборчників-аристократів. За 50 тис. рупій зрадник передав закривавлену голову Ахмада англійцям. Однак і після загибелі керівників окремих партизанські загони продовжували чинити опір до кінця 1859 р.

Виступ сипаїв значно змінив англійську політику в Індії. Після придушення повстання англійська влада пішла на поступки індійським феодалам. У листопаді 1858 р. королева Вікторія видала звернення, в якому обіцяла «свято поважати права, честь і гідність тубільних князів». Відбулася реорганізація військових сил. В армію було направлено велику кількість англійців. Тепер на двох-трьох солдатів-індійців припадав один англієць, а в технічних частинах, зокрема в артилерії, англійці переважали.

Навіть для селян були зроблені певні поступки. У **1859 р.** було прийнято закон про постійну оренду, який частково обмежував зловживання великих орендарів, що раніше зганяли селян із землі, та забороняв піднімати орендну плату.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які наслідки мало повстання сипаїв для різних верств населення Індії?

В останній третині XIX ст. Індія стає найціннішою та найпривабливішою колонією Великої Британії. Англійські підприємці дедалі активніше починають ввозити до Індії капітали, здійснювати дуже вигідні інвестиції. За другу половину XIX ст. в країні було побудовано близько 30 тис. км залізниць. Англійському капіталу належали чайні, кавові й бавовняні плантації в Бенгалії, Ассамі та інших місцевостях, джутові фабрики в Калькутті, пароплавні компанії в Мадрасі та Бомбеї, багато текстильних фабрик. Англійські банки контролювали всю зовнішню торгівлю, фінансували діяльність англо-індійських фірм.

Будівництво промислових підприємств сприяло появі нового прошарку в індійському суспільстві – промислових робітників. Формується національна буржуазія, яка на початку займається переробкою сільськогосподарської продукції, виготовленням товарів першої необхідності, але поступово нагромаджує капітал для більш серйозних справ.

Для управління такою великою країною, як Індія, потрібна була значна адміністрація та підготовлені чиновники. Нею управляв віце-король від імені англійської королеви. На місцях владу здійснювали губернатори. Молоді індійці з вищих каст здобували освіту в університетах Великої Британії, а повертаючись на батьківщину, утворювали прошарок національної інтелігенції.

Нові верстви суспільства прагнуть змінити колоніальний статус Індії, отримати всю повноту влади у своїй країні. На відміну від стихійних виступів попередніх десятиріч, вони обирають парламентські методи боротьби, створюють політичні партії та рухи. Найбільшу партію – Індійський національний конгрес (ІНК) – було засновано в 1885 р. Англійці дозволили діяльність цієї партії, оскільки її керівництво обрало не революційні методи боротьби, а тактику поступового тиску на владу для задоволення своїх вимог. У майбутньому саме такі дії ІНК принесли їй успіх у боротьбі за незалежність багатонаціональної Індії.

ПОМІРКУЙТЕ!

Як змінювалася англійська політика щодо Індії протягом XIX ст.?

Спочатку англійська колоніальна влада прихильно поставилася до створення ІНК, проте незабаром стосунки загострилися аж до ворожості.

Приводом до початку національно-визвольного руху в Індії на початку XX ст. стала діяльність віце-короля Дж. Керзона. Керзон розпустив виборний муніципа-

літет у Калькутті, столиці Бенгалії, збільшив удвічі плату за навчання у вищих навчальних закладах, а потім затвердив закон про розділ Бенгалії на дві адміністративні частини. Це означало розкол єдиного народу. Цей удар по національних почуттях бенгальців став останньою краплею, що переповнила чашу терпіння народів Індії. Вони піднялися на боротьбу.

Головними центрами національно-визвольного руху стали Бенгалія, Пенджаб і Бомбей. За пропозицією Національного конгресу 16 жовтня 1905 р. у Бенгалії був проведений день національної жалоби, підтриманий по всій країні на знак протесту проти розділу Бенгалії.

Після цього розпочався рух «свадеші» (бойкот англійських товарів з метою розвитку місцевої промисловості). 1907 р. він переріс у рух «свараджі», під яким розумілося надання самоврядування в рамках Британської імперії за прикладом білих домініонів (Канада, Австралія). Страйки, мітинги, демонстрації відбувалися в багатьох провінціях Індії.

Кульмінацією національно-визвольного руху став політичний страйк у Бомбеї в липні 1908 р. Страйку передували великі хвилювання в інших провінціях Індії. Англійські власті почали репресії. У 1907 р. був прийнятий закон про бунтівників, що забороняв мітинги й демонстрації, а в 1908 р. – закон, за яким закривалися газети, що, на думку влади, займалися «підбурюванням до заколоту». На основі цього закону був заарештований лідер лівого крила Індійського національного конгресу Тилах. Влада вирішила організувати показовий політичний процес, що привернув увагу всієї країни. Голосами присяжних-англійців Тилах був засуджений до 6 років тюремного ув'язнення за антибританську діяльність, хоча присяжні-індійці висловилися за виправдання. Ця очевидна упередженість суду привела до вибуху невдоволення в країні. 23 липня 1908 р. у Бомбеї почався загальний політичний страйк: припинили роботу всі підприємства, магазини, транспорт, навчальні заклади. Демонстрації й мітинги переростали в сутички з поліцією. Придушити страйк не вдалося. Він був припинений через шість днів, як про це заздалегідь попереджали його організатори.

Бомбейський страйк і піднесення національно-визвольного руху змусили колоніальні власті піти на поступки; збільшилося представництво виборних осіб з місцевого населення в дорадчих органах влади як у центрі, так і на місцях. 1911 р. лорд Керзон скасував своє рішення про поділ Бенгалії і переніс столицю з Калькутті до Делі. Національно-визвольному руху Індії на початку ХХ ст. не вдалося досягти своєї мети – отримати самоврядування. Однак був отриманий безцінний досвід боротьби за незалежність.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які наслідки для індійського суспільства мало національне піднесення початку ХХ ст.?

НАРОДИ АФРИКИ ПІД ВЛАДОЮ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КОЛОНІЗАТОРІВ

ПОМІРКУЙТЕ!

Як ви вважаєте, політика, яку в останні десятиріччя проводять європейські держави, пускаючи на свою територію мільйони вихідців з країн Сходу, є спробою виправдатися за минулу колонізацію чи вона викликана іншими причинами?

1. Захоплення Алжиру Францією. Боротьба алжирців проти французьких колонізаторів. Алжир, країна Північної Африки, був досить привабливим для французької буржуазії ще з кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. У той час Алжир фор-

мально входив до складу Османської імперії, проте в дійсності державну владу в країні очолював дей, якого пожиттєво обирали командири яничарів. У 20-ті роки XIX ст. плани захоплення Алжиру остаточно визріли. Потрібно було знайти формальний привід. Таким приводом став «удар опахалом». Між алжирським деєм і французьким консулом виникла гаряча суперечка з приводу боргів за алжирські товари, що Франція отримувала в кредит. Ображений відвертою зневагою з боку консула, дей ударив його опахалом.

Французи використали цей епізод як привід для вторгнення і в 1830 р. висадили свої війська на алжирське узбережжя. Армія дей була розбита, сам він змушений був підписати акт про капітуляцію і залишити країну. Проте алжирський народ не визнав завоювання і піднявся на боротьбу. Рух опору очолив молодий поет і державний діяч **Абд аль-Кадир**. Він зумів об'єднати племена Західного і Центрального Алжиру, стати їхнім вождем і завдати низку важких поразок французам. У **1834 р.** Франція підписала мирний договір, де визнавала Західний Алжир суверенним арабським еміратом.

Ставши правителем великої держави, Абд аль-Кадир багато зробив для зміцнення її армії, побудував два порохових заводи, ткацьку мануфактуру. Проте французи не збиралися миритися з втратою контролю над Алжиром і в наступні роки неодноразово відновлювали воєнні дії. Алжирці героїчно боролися з французькими загарбниками, однак сили були нерівними. У 1847 р. Абд аль-Кадир було взято в полон, а його держава перестала існувати.

■ Абд аль-Кадир

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому Абд аль-Кадир вважають національним героєм Алжиру?

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

3 описів очевидців свавілля французьких колонізаторів в Африці

За наказом головнокомандувача генерала Ровіго загін військ... вийшов з міста Алжира вночі у квітні 1832 р. і на світанку, коли люди племені Ель-уффія ще спали в своїх палатках, раптово напав на них і вирізав усіх нещасних, перш ніж хоч один з них зміг захиститися. Убивали всіх, незважаючи на стать та вік. Повертаючись із цієї ганебної експедиції, наші кавалеристи несли на вістрях своїх пік відрубані голови. Усю худобу, захоплену в пограбованому таборі, було продано датському консулу.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які методи використовували французи для підкорення волелюбного народу Алжиру?

Одночасно із завоюванням французи проводили колоніальну політику, головним завданням якої було збільшити власний земельний фонд. Тому влада всіляко заохочувала переїзд до Алжиру французьких, італійських, німецьких, мальтій-

■ *Поселення в Алжирі.
Малюнок. ХІХ ст.*

■ *Мухаммед-Алі*

ських колоністів. Так уже в 1851 р. в Алжирі налічувалося більше ніж 130 тис. європейців. У наступні роки Алжир став провідною колонією Франції в Північній Африці, з території якої велися завоювання сусідніх країн.

2. Проникнення іноземного капіталу до Єгипту. Інша північноафриканська держава Єгипет формально теж була складовою частиною Османської імперії. Проте на початку ХІХ ст. у ній розпочався активний визвольний рух на чолі з Мухаммедом-Алі. Останній був талановитим воєначальником і хитрим дипломатом. Він зумів винищити своїх численних ворогів і після розгрому англійського десанту в 1807 р. стати фактично незалежним правителем Єгипту.

У наступні роки Мухаммед-Алі проводив уважену внутрішню політику. Багато уваги приділялося відновленню старих і будівництву нових зрошувальних каналів. У результаті цього площа оброблюваних земель збільшилася з 1 млн гектарів у 1821 р. до 3,1 млн у 1833 р. Збільшилися врожаї експортних культур – рису, бавовни, індиго. Заохочувалося будівництво фабрик, військових заводів, мануфактур. В Олександрії будувалися військові кораблі. Майже всі промислові підприємства були власністю держави, хоча невелика частина належала або здавалася в оренду приватним особам.

Сам Мухаммед-Алі та його найближче оточення етнічно не належали до єгипетських арабів (Мухаммед-Алі був албанцем), однак його політика сприяла створенню сильної й незалежної держави. Безумовно, це не подобалося турецькому султану, який номінально був правителем цих земель. У ході першої війни з султаном (1831–1833) Мухаммед-Алі підкорив Сирію, Ліван і Палестину. Проте народи цих країн не визнали влади Мухаммеда-Алі й піднялися на боротьбу. Під час другої війни з султаном (1839–1840) єгипетська армія

знала поразки. Становище Єгипту було узаконене указом 1841 р. Єгипетський паша зберігав владу в своїй країні та Судані, але втрачав її на інших територіях. Він визнавав себе васалом турецького султана й зобов'язаний був платити йому данину.

ПОМІРКУЙТЕ!

Що треба було зробити Мухаммеду-Алі для остаточного звільнення Єгипту від османської влади?

Поразка в боротьбі із султаном створила сприятливі умови для проникнення в країну західного капіталу. За англо-турецькою конвенцією від 1838 р. до країни дозволявся безмитний ввіз англійських товарів, у результаті почали зачинятися збудовані раніше фабрики. Державна монополія на торгівлю бавовною була

відмінена. Англіїці за безцінь скуповували бавовну безпосередньо в селян, а потім за значно дорожчою ціною завозили до Єгипту готову тканину.

Англіїці почали в 1851 р. будувати залізницю від Олександрії до Каїра та Суеца на дуже вигідних для себе умовах. У 1854 р. французький дипломат Лессепс домогся дозволу на будівництво й експлуатацію каналу, що мав поєднати Середземне море з Червоним, яке велося в 1859–1869 рр. На будівництво каналу щомісяця набирали по 60 тис. селян, не питаючи їхньої згоди. Умови праці були жахливі, і за час будівництва Суецького каналу загинуло близько 120 тис. людей. Єгипетська держава витратила на будівництво більше 450 млн франків, що сприяло фінансовому закабаленню країни.

Скориставшись фінансовими труднощами правителя Єгипту, в 1875 р. Велика Британія викупила в нього контрольний пакет акцій компанії Суецького каналу. Тепер головна роль в експлуатації каналу, яка раніше належала французам, перейшла до англійців. У 1876 р. європейські держави домоглися встановлення повного фінансового контролю над Єгиптом.

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте англійську колоніальну політику в Єгипті та Індії. Що було спільного, а що – відмінного?

У 1879 р. в країні розпочався визвольний рух проти європейських колонізаторів. Особливої гостроти він набув 1881–1882 рр., коли військові почали брати активну участь. На вимогу армії був сформований новий уряд, який розробив програму буржуазних реформ. З таким ходом подій не могли змиритися європейські колонізатори. У травні 1882 р. в порт Олександрії увійшли англійські і французькі кораблі. Після того як військовий міністр Арабі відхилив провокаційну вимогу про роззброєння берегових фортів Олександрії, англійці почали обстріл міста, а потім висадили десант. У відповідь Арабі, який, на відміну від інших членів уряду, не злякався іноземного вторгнення, закликав народ до збройного опору.

Єгиптяни почали масово записуватися добровольцями до війська. Найбільш боєздатні формування вели оборону Олександрії та Каїра. Воєнні дії тривали до жовтня 1882 р. Після поразки Єгипту англійці фактично окупували його, проте перетворити на справжню колонію і приєднати до Британської імперії не змогли. Єгипет формально залишався частиною Османської імперії, хоча насправді фактичним правителем країни був англійський консул, що спирався на окупаційну армію.

■ *Епізод англо-єгипетської війни. Тель-ель-Кебір. Картина Анрі-Луї Дюпре*
Які емоції викликають у вас події, зображені на картині? Чому? Своєю думку аргументуйте.

3. Колоніальна політика в Південній Африці. У Південній Африці оплотом колоніалізму була Капська колонія, створена голландцями ще в XVII ст. Сюди переселялися також емігранти з Франції та Німеччини. Усі вони з роками почали називати себе бурами. Під час наполеонівських воєн Капська колонія перейшла до англійців. Пізніше між англійцями та бурами виник глибокий конфлікт, і останні почали залишати Капську колонію і захоплювати землі африканського племені зулусів на півночі і північному сході. На середину XIX ст. бурам вдалося створити два колоніальних державних утворення – Південно-Африканську республіку (англійці зазвичай називали її Трансвааль) та Оранжеву республіку. Англійці визнали незалежність цих держав і самі утворили дві колонії – Капську і Наталь. Місцеве населення – зулуси, басуто, коса – мужньо чинили опір колонізаторам, проте сили були нерівні – і вони поступово втрачали свої землі.

202

ПОМІРКУЙТЕ!

Чи були бури колонізаторами в повному розумінні цього слова?

У 70–80-х роках XIX ст. в Південній Африці були виявлені великі поклади золота й алмазів, що викликало новий сплеск колонізації. Англійці запропонували бурам об'єднати зусилля і разом просуватися на північ. Бури відмовилися підтримати англійців, і ті в **1877 р.** ліквідували незалежність **Трансваалю**. Бури не чинили спротиву, сподіваючись разом розгромити єдину незалежну африканську країну **Зулуленд**.

Верховним вождем зулусів у 1878 р. було проголошено розумного й далекоглядного державного й військового діяча **Кетчвайю**. Він був послідовним борцем проти колоніалізму й багато зробив для покращання боездатності зулуської армії.

■ Кетчвайю

Наприклад, юнаки, що йшли працювати на алмазні копальні, на зароблені гроші купували зброю і привозили її на батьківщину. Тому, хоча більшість зулуського ополчення була озброєна луками й стрілами, воно становило досить потужну військову силу.

У **1878 р.** англійці висунули зулусам ультиматум з вимогою розпустити військо і прийняти англійського резидента, який буде контролювати діяльність Кетчвайю. Останній, розуміючи військову перевагу англійців, виявив дипломатичну гнучкість і погодився на ведення переговорів, однак англійці почали війну. У ході воєнних дій англійці неодноразово зазнавали поразок й мали значні людські втрати, проте вони збільшили свій військовий контингент до 20 тис. вояків і влітку 1879 р. перемогли.

Кетчвайю було взято в полон і відправлено до Великої Британії. У **1887 р.** Зулуленд включили до складу колонії **Наталь**.

ПОМІРКУЙТЕ!

Уявіть себе радником Кетчвайю. Які ідеї ви б запропонували верховному вождю зулусів, щоб країна залишилася незалежною?

Після розгрому зулусів бури відмовилися коритися англійцям, і ті в 1881 р. були змушені надати Трансваалю повну самостійність у внутрішніх справах. Проте

це тривало недовго. У бурських республіках посилювався вплив німецького капіталу. У 1883 р. німецький торговець Людериц за декілька десятків фунтів стерлінгів і 260 старих гвинтівок купив у місцевих вождів значну територію на північ від р. Оранжевої.

Так була заснована німецька колонія Південно-Західна Африка.

В останнє десятиріччя XIX ст. боротьба за колонії розгорнулася з новою силою. Англіїці всілякими засобами прагнули захопити землі племен машона й матабеле, що межували з Трансваалем. Вони використовували підкуп місцевих вождів, обман, а коли нічого не допомогло, у 1893 р. розпочали війну із цими народами. Останній під проводом мудрого вождя Лобенгули чинили мужній опір колонізаторам.

Проте на боці англійців була військова перевага і африканці зазнали поразки. У цій війні англійці вперше використали військову новинку – кулемет «максим».

Після загарбання всіх «вільних» територій прийшла черга й бурських республік.

Їхня доля була вирішена під час англо-бурської війни 1899–1902 рр. Республіками Трансвааль і Оранжева почали управляти англійські губернатори. У 1910 р. було утворено домініон у складі Капської колонії, Наталю, Трансваалю і Оранжевої, який отримав назву Південно-Африканський Союз.

■ Лобенгуло

? Перевірте себе

1. Якою, на вашу думку, була мета побудови Суецького каналу? Аргументуйте.
2. Чи можна вважати, що англійська та французька держави багатіли переважно за рахунок експлуатації своїх колоній? Чому?
3. Дайте характеристику діяльності Кетчвайо.
4. Як називалась єдина незалежна африканська країна?
5. Як називався домініон, що складався з Капської колонії, Наталю, Трансваалю і Оранжевої?

Виконайте завдання

На підставі запропонованих та інших наявних текстових та візуальних матеріалів підготуйте замітку (або репортаж) про наслідки колоніальної політики для метрополій і країн Азії та Африки.

Творчо попрацюйте

Уявіть себе на місці Мухаммеда-Алі. Яку політику проводили б ви на відміну від нього? Аргументуйте.

ДАТИ І ПОДІЇ 1859–1869 рр. – будівництво Суецького каналу.
1879 р. – початок визвольного руху в Єгипті.

Міжнародні відносини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

**Найважливіші
терміни
та поняття
розділу:**

- **Модернізація** – цілісне оновлення суспільства, процес переходу від традиційного суспільства, яке ототожнюється переважно із соціальними стосунками патріархально-феодального побуту до сучасного суспільства індустріального, капіталістичного типу.
- **Антанта** – військово-політичне угруповання, основними членами якого були Велика Британія, Французька республіка і Російська імперія, створене в 1904–1907 роках. Антанта домінувала в міжнародних відносинах перших десятиліть ХХ століття.
- **Військово-політичний союз** – союз або угода держав з метою координації дій для вирішення опільних економічних, політичних та військових завдань.
- **Мілітаризація** – підпорядкування економічного, політичного та суспільного життя країни воєнним цілям.
- **«Гонка озброєнь»** – політичне протистояння двох або кількох держав (частіше – військових блоків) у боротьбі за збройну перевагу. Під час такого протистояння кожна з сторін виробляє величезну кількість запасів озброєння, намагаючись наздогнати чи обігнати супротивника.

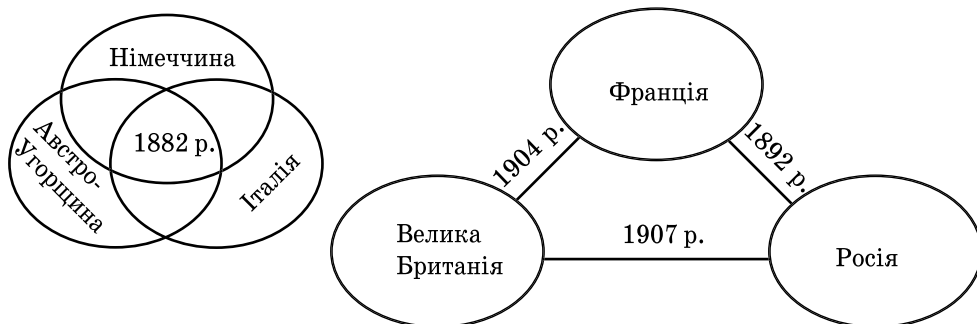
§24

Міжнародні відносини в останній третині XIX – на початку XX ст.

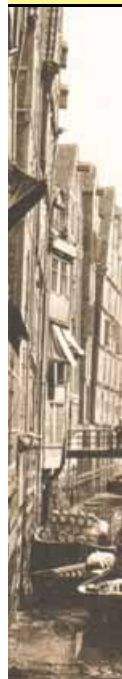
АКТУАЛІЗАЦІЯ
ЗНАНЬ

Як внутрішньополітична обстановка впливає на зовнішньополітичний курс країни?

- 1. Наслідки франко-німецької війни. Утворення Троїстого союзу. Франко-російський військовий альянс.** Франко-німецька війна та її наслідки внесли глибокі зміни в систему міжнародних відносин. По-перше, протиріччя між Францією і Німеччиною не тільки не були подолані, а, навпаки, ще більше загострилися. Кожна стаття Франкфуртського миру 1871 р. таїла небезпеку нової війни, породжуючи реваншистські настрої у Франції та прагнення Німеччини позбутися цієї небезпеки, остаточно розгромивши західного сусіда.

■ *Схема ворожих один до одного військових блоків*

З другого боку, наслідки війни і франко-німецькі протиріччя справили досить помітний вплив на взаємовідносини інших європейських держав. Посилюючи зовнішньополітичну експансію, Німеччина враховувала, що в разі її конфлікту з будь-якою європейською державою Франція неодмінно скористається нагодою для реваншу, і тому хотіла залишити її в міжнародній ізоляції. Франція ж, ослаблена після війни, прагнула виграти час для відновлення військового потенціалу й активно шукала союзників на континенті.

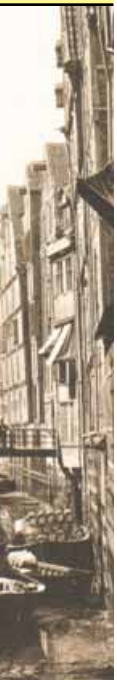
Використовуючи ідею монархічної солідарності в збереженні порядку в Європі, у **1873 р.** Бісмарку вдалося створити **Союз трьох імператорів** – Німеччини, Австро-Угорщини і Росії. Угода мала консультативний характер, але роль Німеччини в міжнародних відносинах відразу ж зросла. Проте Союз не був та й не міг бути міцним. Надто суттєвими були протиріччя між його учасниками. І хоча у **1881 р.** угоду було поновлено, причому вже у формі договору про нейтралітет, у підсумку вона виявилася нежиттєздатною.

На Берлінському конгресі Німеччина не підтримала домагань Росії на Балканах. У свою чергу Росія відмовлялася дотримуватися нейтралітету у випадку війни Німеччини й Франції. Це тричі (у 1875, 1885 і 1887 рр.) утримувало Бісмарка від нового нападу на Францію. До того ж після взаємного підвищення мита на ввезення товарів наприкінці 70-х років між Німеччиною і Росією почалася справжня митна війна.

Погіршення відносин з Росією обумовило військово-політичне зближення Німеччини та Австро-Угорщини. У **1879 р.** уряди двох країн уклали секретний союзний договір щодо взаємодопомоги в разі нападу Росії на одну з двох держав. Доброзичливий нейтралітет встановлювався під час війни з будь-якою іншою європейською країною, якщо тільки до неї не приєднається Росія. Оборонний за формою зовні, договір насправді мав агресивний характер. Він передбачав ситуацію, у якій при воєнному конфлікті між Німеччиною і Францією в разі допомоги останній Росії Німеччина здобувала б австрійську підтримку і війна набувала європейського масштабу.

Згодом, використавши італо-французьке колоніальне суперництво, Бісмарку вдалось залучити до коаліції Італію. У **1882 р.** Німеччина, Австро-Угорщина та Італія уклали секретний союзний договір про взаємодопомогу у війні проти Франції. Він передбачав спільний виступ союзників у разі нападу на одного з них двох або більше будь-яких європейських країн. Так виник **Троїстий союз Німеччини, Австро-Угорщини й Італії**, який поклав початок розколу Європи на ворогуючі військові угруповання.

Спритно граючи на суперечностях європейських держав, Троїстому союзу невдовзі вдалося залучити на свій бік Румунію та Іспанію. Проте всі спроби Бісмарка і його наступників домогтися участі в союзі Англії виявилися марними. Незважаючи на гострі колоніальні протиріччя з Францією і Росією, Велика Британія, як і раніше, не бажала зв'язувати себе договором з будь-якою європейською державою, залишаючись вірною політиці «блискучої ізоляції».

ПОМІРКУЙТЕ!

Поясніть, як ви розумієте термін «блисуча ізоляція» щодо Великої Британії.

Проте ймовірно приєднання Англії до німецько-австрійського блоку прискорило військово-політичне зближення Франції і Росії. У липні 1891 р. відбулась демонстрація російсько-французької єдності – візит французького флоту до Кронштадта. У серпні 1892 р. було підписано франко-російську військову конвенцію. 1893 р. російська ескадра прибула до французького порту Тулон з візитом-відповіддю. 27 грудня 1893 р. було остаточно затверджено франко-російську конвенцію, де передбачалася взаємодопомога обох держав у разі агресії з боку учасників Троїстого союзу.

Таким чином, у Європі з'явилися ворогуючі коаліції. Розпочалася взаємна «гонка озброєнь» – стрімке нарощування військового потенціалу на випадок майбутньої війни.

2. Загострення англо-німецького колоніального суперництва. Утворення Антанти. 90-ті роки XIX ст. характеризувалися різкою активізацією зовнішньої політики Німеччини і зміною її спрямованості. Головним напрямком німецької експансії став Близький Схід.

Упродовж усього XIX ст. британська дипломатія була впевнена в невразливості острівного положення Англії та в перевазі її військового флоту. Вона вважала за краще не зв'язувати собі руки союзами з іншими державами, заохочувати конфлікти між ними і мати з них користь для Англії. Однак погіршення міжнародного становища країни на початку XX ст. змусило англійський уряд змінити зовнішньополітичний курс.

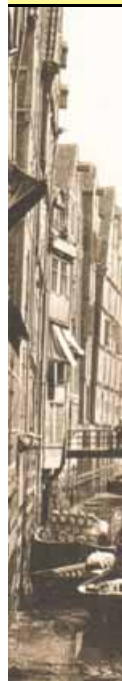
Різке посилення військової і морської могутності Німеччини, її неприховані територіальні домагання створювали реальну загрозу існуванню Британської імперії. Британська дипломатія почала шукати союзників на континенті в разі майбутньої сутички з Німеччиною. Це й стало причиною англо-французького зближення.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які територіальні претензії до інших держав, зокрема Великої Британії, мала Німеччина?

8 квітня 1904 р. у Лондоні була укладена англо-французька таємна угода. Сторони визнавали за Великою Британією права на Єгипет, а за Францією – на значну частину Марокко. Інша частина Марокко (навпроти Гібралтара) проголошувалась зоною впливу Іспанії. Таким чином, ця угода означала поділ однієї з останніх африканських територій, чим викликала невдоволення з боку Німеччини, яка навіть почала загрожувати Англії та Франції війною.

Погроза Німеччини розв'язати війну не залишилася без наслідків у Великій Британії. Урядові кола останньої зрозуміли, що для відстоювання своїх позицій від домагань Німеччини потрібні не лише потужний флот, але й сухопутна армія. А поза тим, необхідні й союзники на Європейському континенті. Політиці «блисучої ізоляції» остаточно прийшов кінець.

■ Вільгельм II під час своєї поїздки до Танжера

Чому німецький кайзер так настійливо цікавився Марокко?

Між Росією і Великою Британією існували достатньо гострі колоніальні проблеми в різних регіонах. Їх врегулювати було непросто, вирішувати питання потрібно було шляхом двосторонніх компромісів. Будівництво Багдадської залізниці сприяло проникненню німецького капіталу в зону Перської затоки. У Лондоні міркували, що краще домовитися з Росією про розмежування сфер впливу, ніж допустити посилення німецької присутності в цьому стратегічно важливому регіоні, що був розташований поряд з Індією. Тому в Англії стали доброзичливо ставитися до ідеї англо-російської угоди.

ПОМІРКУЙТЕ!

Поясніть, чому Велика Британія пішла на дипломатичне врегулювання колоніальних протиріч із Росією.

У 1907 р. Росія та Велика Британія досягли компромісу з колоніальних проблем і уклали в серпні в С.-Петербурзі договір про розмежування інтересів. Персія (Іран) поділялася на російську та англійську сфери впливу, між якими проходила нейтральна зона. Афганістан опинився в зоні інтересів Англії. Тибет оголошувався районом, що перебуває під керуванням Китаю. Англо-російська угода 1907 р. завершила формування Антанти у складі Англії, Франції і Росії. Тристороннього пакту між її учасниками не було, він з'явився тільки на початку Першої світової війни, хоча вже у 1912 р. між союзниками почалися консультації про узгодження дій збройних сил у разі війни проти союзу Центральних держав – Німеччини й Австро-Угорщини.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

З конвенції між Росією і Англією у справах Персії, Афганістану і Тибету, укладеної в С.-Петербурзі

18/31 серпня 1907 р.

І. Велика Британія зобов'язується не домагатися для самої себе і не підтримувати на користь британських підданих, так само і на користь підданих третіх держав, будь-яких концесій політичного або торгового характеру... по той бік

лінії, що йде від Касрі-Шіріна через Ісфаган, Іезд, Хакк і закінчується в точці на персидському кордоні при перетині кордонів російського і афганського, і не чинити опір, ні безпосередньо, ні опосередковано, вимогам подібних концесій в цій області, які підтримуються російським урядом...

II. Росія зі свого боку зобов'язується не домагатися для самої себе і не підтримувати на користь російських підданих, так само як і на користь підданих третіх держав, яких-небудь концесій політичного або торгового характеру... по той бік лінії, що йде від афганського кордону через Газік, Бірджанд, Керман і закінчується в Бендер-Аббасі, і не чинить опору, ні безпосередньо, ні опосередковано, вимогам подібних концесій в цій області, які підтримуються британським урядом...

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому ми говоримо, що за цим документом Велика Британія і Росія розділили сфери впливу у Персії (Ірані) і тим самим перетворили країну на напівколонію?

Таким чином, у результаті угод 1904–1907 рр. остаточно оформився військово-політичний блок трьох держав Антанта, який протистояв країнам Троїстого союзу.

3. США в міжнародних відносинах. «Панамериканізм». Зростання економічної могутності США спонукало правлячі кола країни до зовнішньополітичної експансії. З кінця XIX ст. уряд США почав створювати потужний військово-морський флот, будувати для нього бази, захоплювати нові колонії. Згідно з «доктриною Монро» США воліли і надалі не втручатися в європейські справи, проте, як і раніше, претендували на роль панівної сили на всьому Американському континенті. «Доктрина Монро» набула своєрідного продовження в ідеї «панамериканізму», яка охопила правлячі кола Сполучених Штатів. Ідея формально проголошувала єдність політичних інтересів усіх американських держав та обмеження впливу на континенті європейських країн. Проте насправді вона приховувала прагнення політичної еліти США самостійно вирішувати справи в латиноамериканських державах.

Практичним утіленням цього прагнення стала «політика великого кийка», яка застосовувалася США в Центральній Америці і країнах Карибського басейну. У ході іспано-американської війни 1898 р. США захопили майже всі іспанські володіння на Карибах, «викупили» права на Філіппіни, здобули право тримати війська і споруджувати військові бази на Кубі. У 1903 р. силою зброї уряд США примусив відмовитися від частини території Колумбію, де було утворено нову державу Панаму.

На початку XX ст. знаряддям експансіоністської політики Сполучених Штатів стає «дипломатія долара». Надаючи латиноамериканським державам фінансово-економічну допомогу, адміністрація США ставила їх у повну політичну залежність від північного сусіди.

4. Експансіоністська політика Японії. XIX ст. на шлях колоніального грабунку стає Японія, яка не мала сировинних та паливних ресурсів для розвитку своєї швидко зростаючої промисловості. У 90-х роках XIX ст. Японії вдалося звільнитися від нерівноправних договорів, нав'язаних їй Сполученими Штатами та європейськими державами в

середині століття. Реформи вивели її з розряду напівколоніальних країн і дозволили самій стати на шлях колоніальної експансії.

Першими жертвами японської агресії стали Китай і Корея. Унаслідок японо-китайської війни 1894–1895 рр. Японська імперія захопила ряд островів. Це дозволило Японії посилити свої позиції та розпочати воєнні дії проти Росії – головного конкурента на Далекому Сході. Незважаючи на виснаження матеріальних та людських ресурсів, Японія здобула перемогу. Росія була змушена передати їй Ляодун та південну частину острова Сахалін. У 1910 р. Японія захопила Корею і перетворила її на свою колонію. Таким чином, на початок ХХ ст. вона стала однією з найбільших колоніальних держав світу.

210

5. Англо-бурська війна 1899–1902 рр. Черговою війною за переділ світу стала також англо-бурська війна, розв'язана Англією. Ще в 70-х роках ХІХ ст. Велика Британія зробила невдалу спробу захопити багаті золотом і алмазами території республік **Трансвааль** й **Оранжева**, населені бурами – нащадками голландських колонізаторів Південної Африки. У **1899 р.** англійці вирішили взяти реванш. Бури чинили запеклий опір, що змусило Британію направити на Південь Африки 250-тисячну армію. Бури користувалися підтримкою Німеччини й інших суперників Англії, їм симпатизувала громадська думка багатьох країн світу. Але сили були надто нерівними.

У 1902 р. війна закінчилася поразкою бурів. Оранжева республіка й Трансвааль стали англійськими володіннями. Згодом на їхній основі було створено англійський **домініон** (самоврядна територія) – **Південно-Африканський Союз** (пізніше Південно-Африканська Республіка).

■ *Бійці армії бурів – захисники незалежності своєї країни*

6. Міжнародні кризи та конфлікти на початку ХХ ст. Одночасно з проникненням на Близький Схід кайзерівська Німеччина прагнула утвердитися і в Північній Африці, претендуючи на частину ще не захопленого європейцями Марокко. Проте на європейській «колоніальній

біржі» Марокко вже давно було визнано сферою інтересів Франції, і втручання Вільгельма I у марокканські справи в 1905 р. викликало різке загострення міжнародних відносин. **Марокканська криза** ледве не призвела до європейської війни, але конфлікт було подолано дипломатичним шляхом. Скликана в Альхесірасі (Іспанія) міжнародна конференція в січні 1906 р., всупереч сподіванням німців, формально вирішила визнати незалежність Марокко, Франція й Іспанія водночас отримали можливість реалізації плану розділу країни на сфери впливу.

У 1911 р., скориставшись заворушеннями в марокканській столиці, Франція ввела до неї війська. Це викликало несподіваний демарш Німеччини. Після піднятої у пресі галасливої кампанії з вимогами поділу Марокко німецький

уряд надіслав до його берегів канонерського човна «Пантеру», а згодом і легкий крейсер, спровокувавши другу **Марокканську кризу**. Французький уряд сприйняв «стрибок Пантери» як виклик і був готовий боронити свої колоніальні «права». Проте війна не розпочалася і цього разу. Рішуча заява англійського уряду про готовність воювати на боці Франції змусила Німеччину відступити і визнати французький протекторат над більшою частиною Марокко.

До гострого міжнародного конфлікту призвела й **Боснійська криза 1908 р.** Заручившись згодою Росії (в обмін на непевну обіцянку підтримати її інтереси в питанні про чорноморські протоки), Австро-Угорщина оголосила про анексію Боснії і Герцеговини. Анексія викликала різкий протест Сербії, що заявила про зневажання прав слов'янських народів і зажадала надання провінціям політичної автономії. Її підтримала Росія, запропонувавши скликати міжнародну конференцію для вирішення боснійської проблеми.

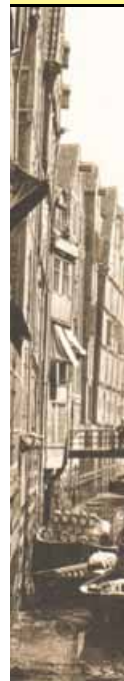
Проте союзники Росії по Антанті зайняли нейтральну позицію, а німецький уряд ультимативно зажадав від неї ствердити анексію і змусити до цього Сербію.

Залишившись на самоті перед державами Троїстого союзу, Росія змушена була відступити.

Послабленням колись могутньої імперії скористалась Італія, що вже давно зазіхала на її володіння у Північній Африці. Заручившись підтримкою майже всіх великих європейських держав, у 1911 р. вона почала військові дії проти Туреччини і захопила дві її провінції – Триполітанію і Кіренаїку. Нова криза на Балканах змусила Туреччину поступитися, і за мирним договором 1912 р. захоплена Італією територія стала її колонією – **Лівією**.

■ Спробуйте пояснити зміст цієї карикатури. Свою точку зору доведіть.

7. Балканські війни. Початок ХХ ст. ознаменувався новим піднесенням національно-визвольного руху на Балканах. Водночас на півострові загострилось і суперництво великих держав. У 1912 р. за сприяння російської дипломатії, у результаті тривалих переговорів виник **Балканський союз** у складі Болгарії, Сербії, Греції та Чорногорії, спрямований проти Туреччини. У 1912 р. союзники почали визвольну війну з наміром повного вигнання османів з території Балкан. Протягом місяця сербська армія зайняла Македонію, Косово і Північну Албанію. Болгари розгромили турків під Андріанополем і вийшли на підступи до Стамбула. Грецькі війська зайняли Салоніки.

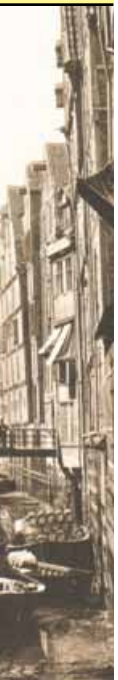
На прохання Туреччини, за посередництва великих держав, у Лондоні розпочалися мирні переговори. Наступні спроби турків відновити бойові дії успіху не мали, і в травні 1913 р. вони були змушені підписати мирний договір. Туреччину було позбавлено всіх європейських володінь, за винятком Стамбула, Албанія здобула незалежність. Але Сербія не дістала бажаного виходу до моря, а між колишніми союзниками виникли суперечності через поділ території Македонії.

Непевні результати першої балканської війни, по суті, спричинили другу, що почалася через місяць після укладеного миру. Однією з її причин було суперництво між Сербією і Болгарією за панування на Балканах. Ситуація загострювалась унаслідок інтриг австро-угорської і російської дипломатії. Війна почалася нападом болгар на сербів, але ті вистояли, і невдовзі сербські та грецькі війська перейшли в контрнаступ. У конфлікт втрутилися Румунія, що завдала удару Болгарії з півночі, та Туреччина, яка прагнула повернути втрачені раніше володіння. Наприкінці липня 1913 р. Болгарія капітулювала.

У серпні 1913 р. у Бухаресті був підписаний мирний договір. Сербія одержала не тільки «спірну територію в Македонії», через яку посварилися сусіди, але й усю колишню її «болгарську частину». Греція отримала, крім південної Македонії із Салоніками, частину Західної Фракії. Східна Фракія та Адріанополь повернулися до Туреччини, а Румунія приєднала до себе Південну Добруджу.

Війни 1912–1913 рр. змінили ситуацію на Балканах, проте бажаного миру і спокою не принесли. Балканський півострів перетворився на «пороховий лъох» Європи, де зіштовхувалися й перепліталися інтереси всіх європейських великих держав. Після війн зріс вплив Німеччини на Болгарію і Туреччину. Сербія, Греція та Румунія схилилися на сторону Антанти.

8. Місце України в геополітичних стратегіях провідних держав. Політичні, економічні та військові суперечності між двома протилежними блоками держав рано чи пізно мали закінчитися війною, де території Західної і Центральної України, поділені між двома ворогуючими імперіями (Російською та Австро-Угорською), мали стати одним з основних театрів воєнних дій у східній частині Європи. Так, Австро-Угорщина сподівалася приєднати до себе частину земель Правобережної України, а Росія – Буковину і Галичину. У свою чергу, кайзерівська Німеччина також розраховувала окупувати Україну, приєднавши до

себе, крім неї, також Білорусь з Прибалтикою. Україна мала стати для Німеччини своєрідною колонією для постачання продовольства та іншої стратегічно необхідної сировини. Натомість Англія і Франція сподівалися зайняти провідні позиції на півдні України і у Криму.

? Перевірте себе

1. У яких сферах англо-німецьке суперництво мало найгостріший характер?
2. Поясніть, чому Троїстий союз був досить дивним утворенням.
3. Чому Велика Британія відмовилася від своєї політики «блискучої ізоляції» на початку ХХ ст.?
4. Визначте основні цілі зовнішньої політики США на зламі ХІХ–ХХ ст.
5. Яку доктрину використовували американські політики для виправдання експансії США в Латинській Америці?
6. Дайте визначення поняттям «політика великого кийка» і «дипломатія долара».
7. Проаналізуйте карти, вміщені на с. 28 і 198. Які наочні свідчення розподілу світу між великими державами ви помітили?
8. Яку мету переслідувала Велика Британія в англо-бурській війні?
9. Як «боснійська криза» 1908 р. вплинула на відносини між союзниками по Троїстому блоку?
10. До яких результатів призвела «марокканська криза» 1911 р.?
11. Схарактеризуйте передумови, хід та результати першої Балканської війни.
12. Чому Болгарія розв'язала другу Балканську війну?

Виконайте завдання

1. Використовуючи карту, визначте, які території в Північній Африці та Середній Азії були поділені між Англією, Францією та Росією внаслідок створення блоку Антанта.
2. Покажіть на карті територіальні здобутки переможців у колоніальних війнах кінця ХІХ – початку ХХ ст. (США, Японії та Великої Британії).
3. По карті прослідкуйте хід воєнних дій під час Балканських війн та визначте їх результати.
4. У зошитах зробіть схеми утворення Троїстого союзу та Антанти.

Творчо попрацюйте

Поясніть, чому сучасники говорили, що на початку ХХ ст. «Балкани стали пороховою бочкою Європи».

ДАТИ І ПОДІЇ

1882 р. – створено Троїстий союз.

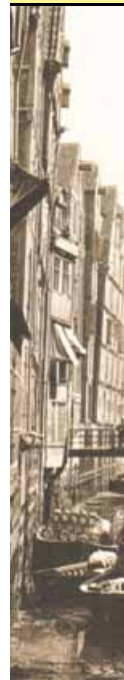
1893 р. – остаточно затверджено франко-російську військову конвенцію.

1904 р. – укладено англо-французьку угоду.

1907 р. – підписано англо-російську угоду.

1899–1902 рр. – англо-бурська війна.

1912–1913 рр. – Балканські війни.

Р

озвиток культури (кінець XVIII – початок XX ст.)

214

**Найважливіші
терміни
та поняття
розділу:**

- **Масова культура** (поп-, або маскультура) – позанаціональне і позаадресне явище, розраховане одразу «на всіх», з метою створення масової ілюзії щастя. Основним втіленням масової культури є *кіч* (від нім. *Kitsch* – халтура, штамп). Характеризується невибагливістю, невисоким рівнем, доступністю, легкістю сприйняття основною масою споживачів.
- **Модерн** (від франц. *moderne* – сучасний) – художній напрям у мистецтві, одним з основних стильових засобів якого є орнамент.
- **Реалізм** (від лат. *realis* – суттєвий, дійсний) – стиль і напрям у літературі та мистецтві, які ставили метою правдиве відтворення оточуючої дійсності в її характерних рисах. Панування реалізму слідувало за добою романтизму і передувало символізму.
- **Романтизм** (від франц. *romantisme*) – ідейний рух у літературі й мистецтві, що виник наприкінці XVIII ст. в Німеччині, Великій Британії й Франції та поширився на початку XIX ст. в Російській імперії, Польщі й Австрії. Визначальними для цього стилю стали ідеалізм і культ почуттів, звернення до народності.

§25–26

Наукові та літературно-мистецькі надбання людства

АКТУАЛІЗАЦІЯ
ЗНАНЬ

Які галузі науки були найбільш розвинуті у XVIII – на початку XIX ст.?

- 1. Розвиток науки і техніки.** У першій половині XIX ст. всі держави світу залишалися ще сільськогосподарськими країнами. Проте поступово в передових державах індустріальне суспільство замінювало аграрне. Робота машин, нові швидкі засоби пересування стали повсякденною реальністю для населення Європи і США. Прийшла доба чавуну, вугілля, великої фабрично-заводської промисловості.

■ Автомобіль з бензиновим двигуном

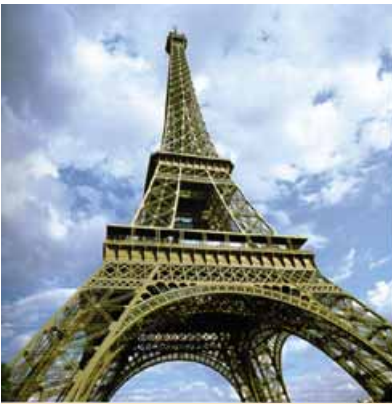
Техніка змінювала і побут людей. У 1843 р. було винайдено друкарську, а в 1846 р. – швейну машинки. У будівництві стали запроваджуватися нові матеріали: бетон, метал, скло.

Європейські винахідники значно оновили й військову техніку. У Європі вже в 30–40-х роках ХІХ ст. стали застосовувати нарізну зброю, а в США споруджено підприємство С. Кольта, де пізніше було сконструйовано перший револьвер.

З кінця ХІХ ст. у розвинутих країнах світу починається «доба сталі, електрики, рідкого палива». Електроенергія використовувалася у виробництві, поступово витісняючи енергію, що давали парові двигуни. Згодом її почали застосовувати в технологічних процесах промисловості, на транспорті та у зв'язку. У 1863 р. в Лондоні було побудовано першу лінію метро (яке згодом з'явилось у Нью-Йорку, Відні, Парижі), у 1881 р. в Німеччині відкрилася перша трамвайна лінія, а в Швейцарії було пущено перший пасажирський електропотяг.

Використання енергії рідкого палива і винайдення двигунів внутрішнього згоряння сприяли виникненню автомобільного і повітряного транспорту. Перший автомобіль було сконструйовано німецькими інженерами Г. Даймлером і К. Бенцом. А в 1903 р. американські винахідники і авіаконструктори брати Райт здійснили перший політ на сконструйованому ними літаку.

Промисловість стала виробляти штучні барвники, добрива, у виробництві й військовій справі використовувалися вибухові речовини. Зрушення відбувались і в будівництві: широко стали застосовуватися залізобетонні конструкції і сталеві перекриття. Це дозволило будувати висотні споруди (у тому числі знамениті американські хмарочоси), великі мости і прокладати довгі тунелі.

■ Ейфелева вежа (сучасний вигляд)

Символом нової конструкторської думки й архітектури стала Ейфелева башта, побудована для Всесвітньої виставки до століття Французької революції. Зроблена з 15 тис. металічних деталей, вагою у 7 тис. тонн, вона стала справжнім дивом і символом французької столиці.

Завдяки винаходам Томаса Едісона на виробництві та в побуті стали широко використовуватися електричні лампочки, а дослідження Генріхом Герцем явища електромагнітних хвиль дало можливість винайти радіо. Наприкінці ХІХ ст. з'явився і телефонний зв'язок. Телефонний апарат було винайдено в 1866 р. аме-

риканцем **А. Беллом**, а вже через рік у США, а згодом і в Європі було побудовано перші телефонні станції.

Кінець XIX ст. – це час видатних відкриттів у науці, що змінювали наукову картину світу, впливали на розвиток техніки і технологій, перетворювали життя людей. Провідна роль належала вченим Англії, Франції, Німеччини та Росії. У 1897 р. англійський фізик **Джозеф Томсон** відкрив першу елементарну частинку – електрон. Вивчення французькими фізиками **Антуаном Беккерелем**, **П'єром і Марією Кюрі** ефекту радіоактивності дозволило зробити висновок, що окремі елементи доволно випромінюють енергію. Це поставило під сумнів старе розуміння закону збереження енергії, а невдовзі німецький фізик **М. Планк** встановив, що енергія виділяється не суцільним потоком, а окремими пучками – квантами.

У 1911 р. англійський фізик **Е. Резерфорд** висунув нову, планетарну теорію побудови атома, доповнену згодом датським фізиком **Н. Бором**. Ідеї Планка і Бора започаткували новий розділ сучасної фізики – квантову механіку. Квантова механіка і розроблена в 1905 р. німецьким фізиком **Альбертом Ейнштейном** теорія відносності докорінно змінили традиційну фізику. Уже сучасники називали новітні відкриття у фізиці переворотом і революцією в науці.

■ Оригінал фонографа Едісона. 1878 р.

■ **Марія Склодовська-Кюрі** – перший в історії двократний лауреат Нобелівської премії (у галузі фізики в 1903 р., у галузі хімії – у 1911 р.).

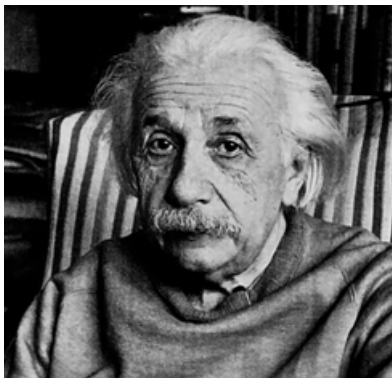
■ *Перша публічна операція під наркозом у 1846 р.*

Дізнайтеся з додаткових джерел, хто перший у світі у хірургії використав наркоз.

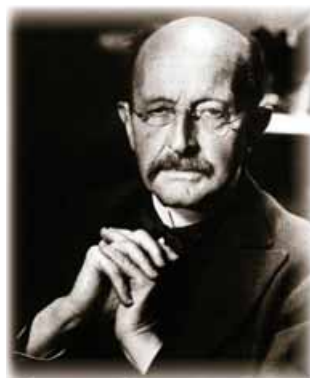

■ Е. Резерфорд

■ А. Ейнштейн

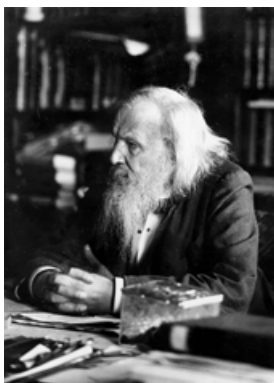

■ М. Планк

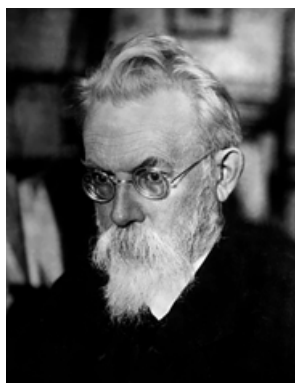
Нові дані про побудову матерії сприяли появі *фізичної хімії, електрохімії, біохімії* і *хімічної фармакології*.

У 1855 р. французький бактеріолог **Луї Пастер** уперше ввів сироватку від сказу молодій людині і врятував їй життя. Він винайшов засіб знищення мікробів у рідинах і продуктах, названий пастеризацією. Продовжуючи його досліді, співробітники Пастерівського інституту в Парижі розробили щеплення проти сибірської виразки і сказу, а німецький бактеріолог **Р. Кох** та його учні винайшли ліки проти збудників туберкульозу та дифтерії. У 1895 р. після відкриття невидимих променів **В. Рентгена** було започатковано рентгенологію.

Міжнародне визнання в цей час здобули також праці українських та російських учених **І. Сеченова**, **І. Павлова**, **І. Мечникова**, **Д. Менделєєва**, **К. Тимірязєва** і **В. Вернадського**. Так, **І. Павлов**, вивчивши вплив вищої нервової діяльності на перебіг фізіологічних процесів, розробив теорію умовних рефлексів. Великий російський учений **Д. Менделєєв** у 1869 р. відкрив періодичний закон хімічних елементів. Було встановлено, що порядковий номер елемента в періодичній системі має не тільки хімічний, а й фізичний сенс.

■ Д. Менделєєв

■ В. Вернадський

■ І. Павлов

ПОМІРКУЙТЕ!

Які з наукових та технічних досягнень кінця XIX ст., на ваш погляд, дійсно здійснили революцію у виробництві та житті людей?

2. Література і мистецтво. На початку XIX ст. в Європі на зміну класицизму і сентименталізму приходить **романтизм**. Він породжений буревієм Великої французької революції та наполеонівськими війнами. Герой романтизму – пристрасна людина, яка прагне перебудувати життя, зруйнувати старе і побудувати нове. Романтичний герой завжди діяв у надзвичайних обставинах, де треба було виявити духовну міць. Він – гордий герой-одинак, не схожий на інших, неповторна особистість.

Романтичні герої-одинаки оспівувалися багатьма поетами, зокрема англієцем **Р. Шеллі**, класиками російської поезії **О. Пушкіним**, **М. Лермонтовим**. В основі романтизму – зіткнення особистості, що прагнула свободи, з буденною реальністю, існуючими суспільними порядками. Заклик «Боротьба із долею» став девізом Третьої (Героїчної) симфонії видатного композитора **Людвіга ван Бетховена**. У Німеччині ж твори видатних романтиків – **Г. Гейне**, **Ф. Шиллера**, **Й. Гете** – називали поезією бурі і натиску. Романтизм цінував неповторність природи, унікальність людини, винятковість подій, що відбувалися.

■ Людвіг ван Бетховен

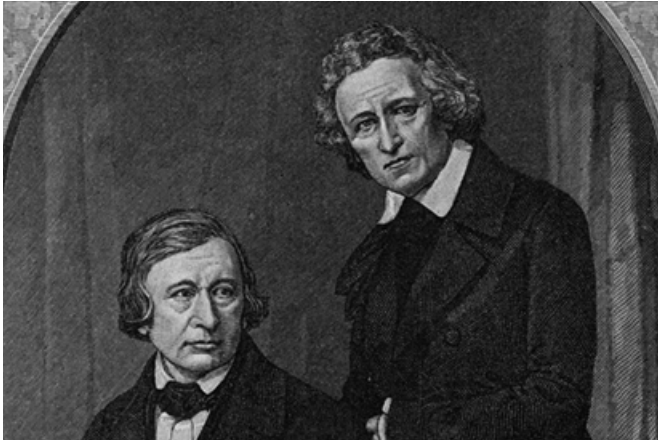
Митці романтизму вважали, що зло вічне і вічною є боротьба з ним. Так, іспанський художник **Ф. Гойя** і французький **О. Дам'є** нещадно критикували сучасне суспільство. Гойя затаврував на своїх полотнах самовпевнених аристократів, служителів церкви, а Дам'є зображував пихаті обличчя буржуазії, що домагалися багатства і влади.

■ М. Лермонтов

■ Розгляньте карикатурну картину О. Дам'є. Що, на вашу думку, хотів сказати художник?

■ Брати Грімм.

Які твори, записані братами, ви знаєте? Які є досі популярні у світі?

Нерідко, осмислюючи сучасність, романтики прагнули порівнювати її з минулим, знайти в ньому втрачені ідеали та моральні устої. Англійський письменник **В. Скотт** оспівував середньовічну Англію і Шотландію, американець **Ф. Купер** – свободу і гордість індіанців під час освоєння Америки європейцями.

Заперечуючи класицизм з його орієнтацією на грецькі й римські зразки, представники романтизму більше тяжіли до народних традицій. У XIX ст. посилювався інтерес до народних звичаїв, фольклору, зокрема казок. Знаменитими на весь світ стали німецькі казкарі брати **Якоб** і **Вільгельм Грімм**. Видана в 1812 р. збірка «Дитячі й родинні казки» мала надзвичайну популярність у всій Європі.

Композитори-романтики **Л. ван Бетховен**, **Ф. Шуберт**, **Р. Шуман**, **Ф. Шопен**, **Р. Вагнер**, **Г. Берліоз**, **М. Глінка** створювали музику емоційну й виразну. У ній відчувалися народні мотиви, звучали казкові мелодії. У цей час з'являється і жанр «героїчної опери» («Фіделіо» Бетховена).

У 20–30-х роках XIX ст. набирає силу **реалізм** – мистецтво, у центрі якого – суд автора над суспільними порядками. Мистецтво реалізму – це вивчення суспільних явищ і процесів, людської психології, зображення побуту і життя пересічних людей. Змінюється і сам предмет мистецтва – людина. У її духовному житті не залишається жодної шпаринки, яка б не була вивчена письменниками, художниками, музикантами. Явища особистого і суспільного життя людини зображувалися у всій складності і багатоманітності.

Реалізм зосереджувався на критиці життя. Це було серйозне мистецтво, що втратило ілюзії романтизму. Воно не лише відтворювало дійсність, а й виносило їй вирок митця. Так, англійський письменник **Ч. Діккенс** писав: «Я буду боротися з жорстокістю і пригнобленням, з ворогами всіх Божих створінь, доки буду здатен мислити і мати можливість висловлювати свої думки».

ПОМІРКУЙТЕ!

Прокоментуйте слова письменника. Чи погоджуєтесь ви з ним? Чому? Свою думку аргументуйте.

А французький письменник **Стендаль** (Анрі де Бейль) сформулював головні принципи реалізму: правдивість та історичність зображення життя, об'єктивна соціальна значущість твору; типовість характерів і обставин.

Гостра критична спрямованість реалізму висувала на перший план сатиру і комедію. Недарма видатний французький письменник О. де Бальзак свої твори так і назвав – «Людська комедія».

Видатними представниками реалізму в літературі були Стендаль, Ч. Діккенс, Г. Флобер, О. Бальзак, Л. Толстой, М. Некрасов, М. Салтиков-Шедрін, Г. де Мопассан; у живопису – О. Дам'є, Г. Курбе. Представники реалізму шукали шляхи духовного розвитку людини. Намагалися пояснити людську суть. Відстоювали гуманістичні ідеали та стверджували особистість як вищу цінність.

Наприкінці XIX ст. реалізм переростає в **натуралізм**, що намагався ввести в літературу засновані на експерименті методи наукового дослідження, документальності, максимальної точності опису. Французький письменник **Е. Золя** досліджував психологічні й соціальні риси сучасників. Італійські композитори, зокрема **Дж. Пуччіні**, прагнули показати життя таким, яким воно є, без прикрас, обирали героями простих людей – селян і бідних городян.

Новаторським напрямком у розвитку мистецтва став **модернізм**, зокрема одна з його гілок, що виникла наприкінці XIX ст., – **символізм**, де головне не зовнішня видимість, а внутрішня сутність речей. У літературі, живопису, музиці представники символізму не надавали значення сюжету й опису. Внутрішню сутність передавали за допомогою відтінків кольору, через рух ліній. Основою їхньої художньої творчості був образ – символ – багатозначний вираз прихованого внутрішнього

■ А. Стендаль

■ *Вранішній сніданок на полюванні.*
Картина Г. Курбе

Опишіть зображене на картині.

змісту творів. Твори символістів насичені кольорами, запахами, таємним змістом. Великої виразності в передачі внутрішнього світу людини досягали письменник **О. Уайльд**, поети **А. Рембо** і **Ш. Бодлер**, композитор **К. Дебюссі**.

ПОМІРКУЙТЕ!

Що сприяло виникненню символізму саме наприкінці XIX ст.?

У цей самий час у мистецтві виникає новий напрямок – **імпресіонізм**, що походив від французького слова «враження». Представники імпресіонізму в живописі – **Е. Мане**, **П. Ренуар**, **Е. Дега**, у музиці – **М. Равель** намагалися зобразити світ у його змінності і рухливості, передати найменші миттєвості життя. У картинах імпресіоністів багато світла і повітря, їхні пейзажі прозорі, зовсім відсутні темні тони. Вони передавали відчуття яскравого сонячного світла. А матеріальні тіла немовби розчинялись у вібрації світла і повітря. Художники втілювали в життя один із принципів імпресіонізму: «Художник має зображувати те, що він бачить». Імпресіонізм виявився також у музиці і літературі.

На початку XX ст. в Німеччині виникає новий художній напрям – **експресіонізм**, що став реакцією на гострі протиріччя епохи, відбив суспільне розчарування, став виразом протесту проти деформованого життя. **Експресіонізм був проникнутий почуттям безвихідності, стверджував, що світ ворожий особистості**, а єдиний зв'язок людини зі світом – це жах. У дусі експресіонізму писали **Б. Брехт**, **Генріх** і **Томас Манні**, австрійський письменник **Ф. Кафка**.

Ще одним напрямком модернізму став **абстракціонізм** – кольорова фантазія, миттєве відтворення настрою художника, відмова від реалістичного зображення. Гаслом абстракціоністів стали слова **Поля Сезанна**: «Трактуйте природу за допомогою циліндра, кулі, конуса». В абстракціонізмі простежувались два напрямки – **кольоровий (психологічний)**

■ Родина.
Картина Е. Мане

■ Балетний клас.
Картина Е. Дега

і геометричний (інтелектуальний). Згодом П. Пікассо засновує у живописі *кубізм*, що розкладав зображувані об'єкти на прості геометричні форми.

3. Культура народів Азії та Африки. У країнах Азії та Африки з давніх часів існувала багатоманітна та самобутня культура. Проте залежне становище, у яке потрапили ці країни, що стали колоніями чи напівколоніями, не сприяло жвавому розвитку літератури та мистецтва. Наприклад, у *Китаї* в XIX ст. протягом багатьох років ішла активна боротьба за реформування літературної мови, якою писалися поетичні та прозові твори. Застаріла мова була абсолютно незрозумілою широким масам населення. Передові діячі культури наполегливо прагнули узгодити літературну мову з розмовною, зробити літературні твори більш доступними для широкого загалу, однак уряд не зважав на необхідність реформ і не проводив їх.

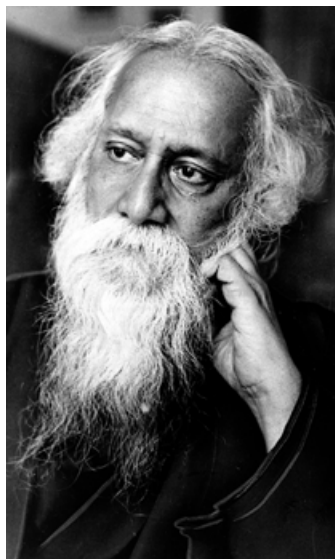
В *Індії*, народи якої розмовляли багатьма мовами, національна культура в XIX ст. набула найбільшого розвитку в Бенгалії. Бенгальська література в кінці XIX ст. отримала велике визнання на батьківщині і стала відома в усьому світі завдяки визначному поету й письменнику **Рабіндранату Тагору**. Перший вірш Тагора було надруковано, коли йому виповнилось лише 13 років. У подальшому з'явилися його численні вірші, поеми, розповіді, романи, у яких він порушив важливі соціальні проблеми індійського народу. У 1913 р. Рабіндранат Тагор став лауреатом Нобелівської премії в галузі літератури.

Його небіж **Обоніндронат Тагор**, відомий художник, разом зі своїми товаришами звернувся до національної техніки живопису аквареллю, на противагу європейському живопису олією, і досяг у цьому неабияких успіхів. Твори, переважно присвячені релігійно-міфологічній та історичній тематиці, були популярні в різних куточках Індії.

В *Японії*, яка була єдиною азійською країною, що не потрапила під колоніальну залежність, у добу «Мейдзі» відбувалися реформи, які позитивно вплинули на розвиток національної культури. Японська молодь отримала можливість навчатися в європейських та американських університетах. З досягненнями європейської культури почали знайомитися широкі верстви населення Японії. Проте *ставлення до європейзації в суспільстві було неоднозначним*: одні, зокрема відомий публіцист **Ігіро Токутомі**,

■ Томас Манн

■ Рабіндранат Тагор

■ Після поезії Да Мей.
Картина Ж. Сюн

■ Нічна прогулянка.
Картина Х. Ейсі

вітали цей процес, вбачали в ньому засіб політичного й культурного прогресу, інші висловлювали застереження, що європеїзація негативно вплине на розвиток національної культури й свідомості та країни в цілому.

Проте з роками японці навчилися прилаштовувати досягнення сучасної науки й техніки до своїх потреб, використовувати найцінніше, розвиваючи в той же час національну культуру, дотримуючись національних традицій. Так, один з найвідоміших письменників того часу **Рока Токутомі** отримав визнання завдяки своїм соціальним романам, де засуджував феодальні пережитки в суспільних і сімейних відносинах («Куросіво», «Краще не жити»).

Європейські традиції вплинули на японський *театр*. У виставах національного театру брали участь лише чоловіки, які, коли треба, переодягалися в жіночий одяг і виступали безпосередньо перед глядачами, що сиділи на циновках. У 70–80-х роках XIX ст. в Японії починають будуватися театри європейського зразка, де існувала глядацька зала з рядами стільців, стаціонарна сцена, куліси. Одночасно продовжується розвиток національного театру, зокрема *кабукі*.

В африканських країнах вплив європейської культури був менш значним, тому там продовжували розвиватися традиційні види мистецтва.

? Перевірте себе

1. Простежте процес технічного вдосконалення промислового виробництва з кінця XVIII ст. протягом XIX ст.
2. Поміркуйте, на якому історичному тлі виникає реалізм і яке його значення у XIX ст.
3. Поясніть на прикладах, який вплив мали європейська література і мистецтво на країни Азії.

Виконайте завдання

Заповніть у зошиті таблицю «Основні напрями розвитку літератури і мистецтва у XIX ст.».

Напря́м	Вида́тні представники	Характерні риси

Творчо попрацюйте

Напишіть есе про свого улюбленого письменника або художника XIX – початку XX ст. Які твори цього митця вам знайомі, чим вони приваблюють вас?

Матеріали до практичних та творчих завдань

Для якісного проведення заняття бажано заздалегідь ознайомитися із темою, об'єднатись у групи, які зроблять презентації з окремих питань, наприклад: «Поява джазу на півдні США», «Найпопулярніші герої детективних розповідей та романів початку XX ст.», «Кіно – наймасовіше мистецтво: жанри, теми, актори», «Оперета, мюзикл – найпопулярніші жанри європейського музичного мистецтва» тощо. Свої презентації бажано проілюструвати уривками з фільмів, популярних у той час книжок та музичних творів.

Урок починається з вступного слова вчителя і читання учнями тексту параграфа. Далі заслуховуються підготовлені презентації. Після презентацій учитель ставить питання про роль і значення масової культури в житті європейських країн і США в перші десятиріччя XX ст. Розпочинається дискусія, або вчитель використовує метод «вільного мікрофона» і дає можливість усім учням висловити власну точку зору. У кінці уроку підбиваються підсумки.

Важливим новим явищем початку XX ст. стало народження масової культури внаслідок тих різноманітних змін, що розпочалися наприкінці XIX ст. Більша частина населення європейських країн стала писемною, а відтак – «споживачем» культурної продукції. Здається переконливою думка, що масова культура починається

90
ПІНКЕРТОНЪ
 Съ его номеромъ „ИЗУМЛЕННАЯ НЕОЖИДАННОСТЬ“,
 ПРИКЛЮЧЕНІЯ ВСЕМІРНО-ИЗВѢСТНАГО СЫЩИКА СРЕДИ ДИКАРЕЙ и ЛЮДОУДОВЪ.
 Циркъ „МОДЕРНЪ“, С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

■ Так виглядають прояви «пінкертонівщини» в масовій культурі

Прокоментуйте побачене. Висловіть своє особисте ставлення до масової культури. Чи це, на вашу думку, є явищем позитивним? Чому? Аргументуйте.

із загальної письменності. Днем її народження іноді називають прийняття Великою Британією закону про загальну грамотність. Потенційно всім став доступний головний жанр художньої творчості XIX ст. – **роман**. Однак ледве навчившись читати, маси «замовили» свою літературу: детектив Ната Пінкертон і популярну белетристику, а пізніше комікси, які стрімко завойовували ще не обжиті культурою території.

Сходиноку в подальшому розвитку стало кіномистецтво, адже кіно найчастіше не потребує для сприймання навіть простої письменності. У цьому виді мистецтва є чимало шедеврів, якими теж насолоджуються маси людей, але найбільшу аудиторію мають саме розважальні жанри.

З іншого боку, під впливом промислової революції руйнувався старий життєвий уклад, мільйони людей залишили село і стали мешканцями міста. На їхнє мислення й поведінку почали впливати вже не традиції, а інші фактори, зокрема нівелювання соціальних розмежувань, розвиток сфери послуг, розширення сфери відпочинку населення, розвиток засобів масової інформації і комунікації тощо. З появою радіо розпочалася епоха масової естрадної музичної культури, пісень, що буквально одразу ж, завдяки виконанню по радіо, а після цього – тиражуванню на грамплатівках, ставали надбанням мільйонів, що перетворювало виконавців на «зірок».

Творчо попрацюйте

1. Підготуйте презентацію «Повсякденне життя людей на початку XX ст.».
2. Складіть таблицю з переліком фактів, які би свідчили про зародження в XIX ст. масової культури і масового виробництва.

§27

Основні ідеї, здобутки, виклики «довгого»
XIX століття

АКТУАЛІЗАЦІЯ

(Заключний урок)

ЗНАНЬ

Яка особливість цього періоду є, на вашу думку, найважливішою? Чому? Свою точку зору доведіть.

«Довге» XIX ст. – це умовна назва певного періоду історії, який розпочався Французькою революцією кінця XVIII ст. і завершився початком XX ст. Для нього характерні певні особливості, що відділяють цей період світової історії від усіх інших епох. Зокрема, в XIX ст. в провідних державах світу відбулося становлення індустріального суспільства, завдяки чому змінився їхній соціально-економічний устрій: прискорився процес урбанізації, збільшилася кількість найманих робітників, що працювали на промислових підприємствах, та буржуазії.

Процес формування індустріального суспільства тривав понад півтора століття. Його ствердження супроводжувалося ліквідацією феодально-абсолютистських установ, знищенням станової нерівності і спадкових привілеїв дворянства, проголошенням громадянського рівноправ'я і поступовим обмеженням соціальної нерівності. Проте ключову роль у його розвитку відігравали економічні чинники – випереджальне зростання промисловості, впровадження у виробництво нових технічних засобів і джерел енергії.

Саме ці процеси зумовили докорінні зрушення в соціальній структурі суспільства і справили вирішальний вплив на еволюцію громадсько-політичного життя.

Формування основних економічних ознак індустріального суспільства у провідних європейських країнах і США завершується в основному на початку XX ст. Підґрунтя структурних зрушень у господарстві та якісних змін у формах виробництва було закладено в ході здійснення промислового перевороту і наступної індустріалізації економіки.

Промисловий переворот та індустріалізація – явища, у принципі, однопланові, але не тотожні. Промисловий переворот становив собою перехід від мануфактури до фабрично-заводської системи машинного виробництва. Звичайно він зводився до витіснення машинною індустрією попередніх форм виробництва і вважався завершеним, коли фабрично-заводська промисловість ставала домінуючою в більшості галузей промисловості.

У свою чергу індустріалізація становила собою процес подальшого випереджального зростання машинної промисловості і створення на цій основі індустріальної структури господарства. Із завершенням індустріалізації досягалася перевага промисловості над сільським господарством, а згодом і важкої індустрії над галузями легкої промисловості.

Промислове виробництво стає домінуючим в економіках цих держав, частка сільського населення та виробництво сільськогосподарської продукції значно зменшується. Хоча в східноєвропейських країнах процес індустріалізації тільки розпочався і більше ніж половина населення

працювала в сільському господарстві, а в країнах Азії та Африки індустріалізація ще не розпочалася.

На початок ХХ ст. для західноєвропейських країн та США в основному завершився прискорений розвиток важкої промисловості, так звана «індустрія вугілля та сталі», пройшла «лихоманка» будівництва залізниць, протяжність яких за останні 30 років ХІХ ст. збільшилася в чотири рази. У цих країнах починають створюватися нові галузі виробництва, пов'язані з науково-технічними відкриттями, використанням нових технологій за допомогою нової техніки. Проте це лише початок – масове виробництво в машинобудуванні, автомобільній, авіаційній та інших галузях промисловості почнеться лише в наступні десятиріччя ХХ ст.

Для «довгого» ХІХ ст. характерні дві тенденції у вирішенні суспільних проблем – революційна, притаманна Франції, де відбулися три революції, та еволюційна, притаманна Великій Британії, де завдяки реформам та діяльності профспілок та інших громадських організацій було вирішено більшість соціально-економічних проблем. У цілому в ХІХ ст. в провідних країнах зміцнів конституційний лад, розширилися виборчі права, подальшого розвитку набули принципи демократії та парламентаризму. Ці тенденції на початку ХХ ст. перекинулися й на країни Східної Європи та Азії. Зокрема, у Росії відбулася революція 1905–1907 рр., у ході якої було створено Державну думу як представницький орган.

У найбільш розвинутих країнах Азії теж відбулися революції, які ставили за мету обмеження або знищення монархічної влади.

У ХІХ ст. у Європі з'явилися і поступово оформилися у політичні партії нові ідеологічні течії: консерватизм, лібералізм, соціалізм та марксизм. Значних масштабів набули демократичні рухи: боротьба за емансипацію жінок, за міські реформи, за світський характер закладів освіти, за соціальне законодавство, пацифізм. Велике значення для демократизації суспільства мало зменшення ролі церкви в житті людини. В останні десятиріччя ХІХ ст. європейські держави почали приділяти більше уваги

■ *Голосування у Великій Британії*

Як ви вважаєте, чи можна назвати таке голосування повністю демократичним?

соціальному законодавству. Під тиском профспілок були прийняті закони про обов'язкове страхування від нещасного випадку та травмування на виробництві, пенсійне законодавство тощо.

Усі індустріальні країни збільшили витрати на освіту, науку, охорону здоров'я. На ці цілі витрачалось приблизно 2–2,7 % від валового внутрішнього продукту. Завдяки цьому в індустріально розвинених країнах Заходу грамотними були 9–10 % дорослого населення, а середній рівень освіти складав 8 років. Таким чином на початок ХХ ст. в розвинених капіталістичних країнах відбулися якісні зміни в структурі суспільства та виробництва, розподілі національного багатства. Сформувався індустріальна цивілізація.

Впровадження обов'язкового загального безкоштовного навчання

Рік	Держава
1763	Пруссія
1842	Швеція
1852–1919	США (у різних штатах)
1872	Японія
1876	Велика Британія
1882	Франція

Значні зміни відбулися і в демографічній сфері: населення Європи тільки за 1870–1914 рр. збільшилося з 300 до 450 млн. Значно зріс життєвий рівень окремих верств населення. У той же час певна частина працездатного населення – яка була «виштовхнута» із сільського господарства і не знайшла застосування в промисловості, змушена була емігрувати, у більшості за океан до США і Канади. За вказаний період з Європи виїхали 26 млн чоловік. Як люди активні та підприємливі, вони закладали основи економічної могутності північноамериканських держав.

У другій половині ХІХ ст. набуває розмаху процес колонізації європейськими країнами народів Азії та Африки. До 80-х років ХІХ ст. лише десята частина території африканських країн потрапила до рук колонізаторів, а на 1900 р. уже вся територія Африки була поділена між сімома європейськими державами. Найбільші колоніальні володіння мала Велика Британія, далі йшли Франція, Італія, Бельгія, Португалія, Іспанія, Німеччина. Остання на початку ХХ ст. розпочала боротьбу «за місце під сонцем», що призвело до початку переділу колоній. Більшість країн Азії, за винятком Японії, теж були колоніями або напівколоніями європейських держав.

Т

ермінологічний словник

- **Аболіціонізм** – громадський рух, що домагається скасування певного закону. У США напередодні громадянської війни – рух за негайне скасування рабства
- **Автономія** – самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом (конституцією)
- **Аграрна країна** – країна з переважаючим сільськогосподарським виробництвом і сільським населенням
- **Аграрні реформи** – державні заходи щодо зміни форм земельної власності
- **Акція** – цінний папір, що дає його власнику право отримувати частку прибутку акціонерного товариства та брати участь в його управлінні
- **Анексія** – захоплення, насильницьке приєднання території, що належить іншій державі чи народу
- **Асиміляція** – процес, протягом якого окремі, переважно нечисленні, народи внаслідок тривалого спілкування з іншими народами, серед яких вони живуть, засвоюють їхню культуру й мову і поступово зливаються з ними. Асиміляція іноді має насильницький, примусовий характер
- **Буржуа** – у первісному значенні – власник, привілейований громадянин міста, «шанована людина», згодом – володар власності на засоби виробництва, капіталу, який займається промисловою, торговельною й фінансовою діяльністю
- **Буржуазія** – суспільний клас власників певного майна. Частіше – власники капіталу, що отримують доходи в результаті промислової, торговельної, фінансової та іншої підприємницької діяльності

- **Буржуазна революція** – соціальна революція, спрямована проти феодального ладу або його залишків, на встановлення політичної влади буржуазії
- **Вивіз капіталу** – вкладення грошових коштів в економіку іншої країни (будівництво підприємств, залізниць та ін.); надання грошових кредитів урядам іноземних держав з метою отримання прибутків
- **Гвардія** – добірна привілейована частина військ
- **Геноцид** – дії, мета яких полягає в повному або частковому знищенні якоїсь національної, етнічної, расової або релігійної групи; один з найтяжчих злочинів проти людства
- **Громадянська війна** – збройна війна за владу між класами, соціальними групами та політичними угрупованнями всередині країни
- **Громадянські права** – сукупність природних і невід’ємних прав та свобод, що належать людині від народження і не залежать від її належності до тієї чи іншої держави
- **Гуманізм** – сукупність поглядів, що визнають високе громадське покликання людини; визнання прав людини на прояв своїх здібностей; вільний розвиток особистості; піклування про благо людини, повага до її гідності
- **Дворянство** – привілейований стан феодальної доби, що об’єднував велику земельну аристократію й основну масу середніх і дрібних землевласників
- **Декабристи** – російські революціонери, які в грудні 1825 р. підняли збройне повстання, спрямоване проти самодержавства й кріпосництва
- **Декларація** – політична заява від імені держави, уряду, партії, організації; проголошення основних принципів
- **Демократія** – форма політичної організації суспільства, заснована на визнанні народу джерелом влади, його права брати участь у вирішенні державних справ у поєднанні із широким колом цивільних прав і свобод
- **Деспотизм** – сваволя, самовладдя, жорстоке придушення чужої волі
- **Диктатура** – нічим не обмежена влада особи, класу або інших соціальних груп у державі, регіоні, що спирається на силу, а також на відповідний політичний режим
- **Дискримінація** – обмеження чи позбавлення прав окремих категорій громадян за національними, расовими, статевими, соціальними, релігійними та іншими ознаками
- **Жирандисти** – політичне угруповання періоду Великої французької революції. Представляли інтереси торгово-промислової і провінційної земельної буржуазії
- **Загальне виборче право** – одна з основних інституцій виборчого права, що передбачає участь усього дорослого населення у виборах без будь-яких обмежень

- **Законодавча влада** – система органів держави, що мають право приймати закони
- **Економічні вимоги трудящих** – вимоги щодо поліпшення умов і оплати праці, побуту і відпочинку працівників
- **Еміграція** – вимушене чи добровільне переселення людей із власної країни в іншу за політичними, економічними чи іншими причинами
- **Ідеологія** – система ідей і поглядів (політичних, правничих, філософських, релігійних тощо), яка виражає корінні інтереси, ідеали якогось класу або іншої соціальної групи
- **Ізоляціонізм** – термін, пов'язаний із зовнішньою політикою США, в основі якого лежить ідея невтручання у справи країн, що знаходяться поза Американським континентом
- **Іммігранти** – люди, що прибули з інших країн на постійне місце проживання чи на тривалий період
- **Імперіалізм** – державна політика, спрямована на завоювання чужих територій і захоплення колоній, встановлення політичного чи економічного контролю над іншими державами
- **Імперія** – монархічна держава, голова якої носив титул імператора. Імперіями також називались окремі держави, що мали великі колоніальні володіння
- **Індустріалізація** – процес випереджаючого розвитку індустрії (промисловості) порівняно із сільським господарством. Притаманний усім країнам на певній стадії їхнього розвитку
- **Індустріальне суспільство** – поняття, що позначає одну зі стадій суспільного розвитку, яка виникає внаслідок випереджаючого розвитку промисловості і створення індустріальної структури економіки
- **Канцлер** – у XIX ст. керівник зовнішньої політики в окремих європейських державах (Росія, Австрія). У Німецькій імперії – голова уряду
- **Капітал** – матеріальні й трудові ресурси, що використовуються для виробництва товарів і послуг та приносять прибуток
- **Капіталізм** – суспільно-економічна система, що заснована на приватній власності на засоби виробництва (предмети і знаряддя праці). У певному розумінні – система вільної ринкової економіки
- **Карбонарії** – члени таємного товариства в Італії в першій половині XIX ст., що боролись за національне звільнення і конституційний лад
- **Класи** – великі групи людей, що розрізняються за їх відношенням до засобів виробництва і місцем у суспільстві
- **Коаліція** – об'єднання на добровільних засадах для досягнення спільних цілей; політичний або військовий союз держав для спільних дій на міжнародній арені
- **Колонії** – країни чи території, що перебувають під владою іноземної держави і позбавлені політичної та економічної незалежності
- **Конвент** – вищий законодавчий і виконавчий орган Першої республіки у Франції в період Великої французької революції (1792–1795)

- **Конкуренція** – боротьба чи суперництво між виробниками товарів та послуг за найбільш вигідні умови їх збуту з метою отримання найвищого прибутку
- **Конституція** – основний закон держави, що встановлює систему та принципи суспільного і державного устрою, визначає основні права та обов'язки громадян
- **Контрибуція** – грошові суми, що сплачувались переможеними державами на користь країн-переможниць
- **Контрреволюція** – активна боротьба повалених класів і соціальних груп проти революції з метою її придушення і відновлення колишніх порядків
- **Конфедерація** – союз держав, що зберігають свій суверенітет і об'єднуються з метою погодження своєї діяльності в окремих цілях
- **Криза (економічна)** – різке падіння виробництва в окремих галузях господарства, що веде до масового розорення підприємців і зростання безробіття
- **Ку-клукс-клан** – таємна терористична расистська організація в США, створена в 1865 р. для боротьби проти громадянських прав, здобутих афроамериканцями після скасування рабства
- **Лібералізм** – суспільно-політична течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу і свободи підприємництва
- **Маніфест** – особливий урочистий акт (звернення) голови держави або вищого органу державної влади до населення в зв'язку з важливою політичною подією; звернення, декларація політичної партії або громадської організації з програмою або основними принципами діяльності
- **Мейдзі** (японською «освітчене правління») – офіційна назва періоду правління японського імператора Муцухіто (1868–1912)
- **Метрополія** – держава, що володіє колоніями та напівколоніями
- **Мілітаризм** – політика нарощування військової могутності та гонки озброєнь, що проводиться правлячими колами тієї чи іншої держави
- **Монархія** – а) абсолютна монархія – система нічим не обмеженої влади в країні спадкового правителя (монарха); б) конституційна монархія – державний устрій, при якому влада монарха обмежена парламентом, конституцією
- **Монополія** – встановлений однією компанією контроль над виробництвом певних товарів, що дозволяє їй вільно визначати будь-які ціни і отримувати надвисокі прибутки. Велике підприємницьке об'єднання, що повністю контролює певну галузь виробництва, транспорту чи фінансової системи
- **Муніципальні органи влади** – система місцевого самоврядування
- **Наймит** – найманий сільськогосподарський робітник (із безземельних чи збіднілих селян)
- **Націоналізація** – перехід з приватної в державну власність підприємств, землі, банків, транспортної мережі тощо

- **Національна ідея** – ідея боротьби народів за культурну та етнічну єдність країни або національне визволення
- **Нація** – історична спільність людей, якій властива спільність, території, культури і характеру, економічних та соціальних зв'язків
- **Олігархія** – політичне та економічне панування в державі групи людей (буквально – правління небагатьох)
- **Оренда** – найм майна (землі, підприємств, будинків, квартир тощо) за певну плату з правом тимчасового використання
- **Парламент** – вищий представницький орган влади, що обирається населенням і здійснює законодавчі функції
- **Партія** – політична організація, що виражає й захищає інтереси того чи іншого класу, певних соціальних груп і керує їхньою політичною діяльністю
- **Правова держава** – демократичне суспільство, що забезпечує здійснення прав і свобод громадян і функціонує при суворому дотриманні законів
- **Прибуток** – різниця між ринковою вартістю товару і витратами підприємця на виробництво
- **Привілей** – виключне право, пільга, перевага
- **Пролетаріат** – наймані робітники, позбавлені будь-якої власності на засоби виробництва
- **Промисловий переворот (промислова революція)** – перехід від заснованої на ручній праці мануфактури до фабрично-заводської системи машинного виробництва
- **Профспілки** – масові громадські організації, що створюються трудящими для захисту своїх прав
- **Радикал** – прибічник крайніх поглядів, рішучих дій і корінних перетворень у суспільстві
- **Ревізіонізм** – політична течія, що вимагає перегляду застарілих ідей, теорій, партійних програм
- **Революція** – корінний переворот у житті суспільства, радикальні зміни в економічному і соціально-політичному житті країни
- **Резервація** – територія для насильницького поселення окремих пригноблених етнічних груп (у США в ХІХ ст. – корінного населення Америки – індіанців)
- **Республіка** – форма державного правління, за якої верховна влада в країні належить обраним на певний термін представницьким органам влади
- **Реставрація** – відновлення поваленого суспільного ладу або династії, що раніше правила
- **Реформа** – прогресивне перетворення, переустрій певних сторін суспільного життя
- **Рисорджименто** – національно-визвольний рух італійського народу за об'єднання країни і ліквідацію австрійського гніту. У 1861–1870 рр. унаслідок Рисорджименто було утворено об'єднану Італійську державу

- **Роялісти** – приборчники королівської влади, монархії
- **Світогляд** – система поглядів людини на оточуючий світ, на своє місце в ньому, на відносини з оточуючим середовищем і людьми
- **Сегун** – титул військово-феодалних правителів Японії в 1192–1867 рр., за яких імператорську династію було позбавлено реальної влади
- **Соціальний** – громадський, пов'язаний з життям суспільства, суспільного ладу
- **Стагнація (депресія)** – застій в економіці, виробництві, торгівлі
- **Стан** – група людей, яка володіє закріпленими в звичаях чи законах певними правами, привілеями і обов'язками
- **Страйк** – колективне припинення роботи на підприємстві як засіб боротьби трудящих за задоволення своїх економічних, соціальних чи політичних вимог
- **Суверенітет** – незалежність і самостійність держави у внутрішній і зовнішній політиці
- **Товар** – продукт праці, вироблений для продажу; предмет торгівлі
- **Тред-юніони** – професійні союзи у Великій Британії та інших англословянських країнах
- **Урбанізація** – процес зростання міст, збільшення частки міського населення в країні, зростання ролі міст у житті суспільства
- **Уряд** – вищий виконавчий і розпорядницький орган державної влади в країні, очолюваний, як правило, прем'єр-міністром
- **Утопічний** – незбутній, нездійснений, ілюзорний, фантастичний
- **Утопія** – позначення ідеального, недосяжного суспільного ладу, держави
- **Федерація** – одна з форм державного устрою, за якої кілька державних утворень об'єднуються в одну союзну державу, зберігаючи при цьому певний суверенітет
- **Фемінізм** – рух жінок за надання їм рівних із чоловіками прав у різноманітних сферах суспільного життя
- **Фермер** – власник або орендар ферми – приватного сільськогосподарського підприємства
- **Ценз** – визначені законом умови, що обмежують можливість здійснення певних політичних прав, насамперед виборчих
- **Цензура** – система державного нагляду за друком та іншими засобами масової інформації
- **Шовінізм** – проповідування національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації іншим, національна пиха, розпалення національної ворожнечі й ненависті (за ім'ям французького капрала наполеонівської армії Н. Шовена, який пустив у світ фразу: «Французи кращі за всіх, усі гірші за французів»)

хронологічна таблиця

- 1789, 5 травня – Відкриття Генеральних штатів у Версалі.
- 1789–1791 – Установчі національні збори у Франції.
- 1789, 14 липня – Народне повстання в Парижі. Здобуття Бастилії.
- 1789, 26 серпня – Прийняття Декларації прав людини і громадянина.
- 1789 – Прийняття Конгресом США Білля про права (набув чинності в грудні 1791 р.).
- 1791, 3 вересня – Прийняття першої конституції у Франції.
- 1791–1792 – Законодавчі збори у Франції.
- 1792 – Початок революційних воєн Франції.
- 1792, 22 вересня – Проголошення республіки у Франції.
- 1793–1794 – Якобінська диктатура.
- 1794, 27 липня – Державний переворот 9 термідора.
- 1795–1799 – Директорія у Франції.
- 1796–1797 – Італійський похід Бонапарта.
- 1798–1799 – Єгипетський похід Бонапарта.
- 1799–1804 – Консульство у Франції.
- 1804, травень – 1814, березень – Перша імперія у Франції.
- 1805, 21 жовтня – Битва при Трафальгарі.
- 1805, 2 грудня – Битва під Аустерліцом.
- 1806 – Берлінський декрет Наполеона I про континентальну блокаду Великої Британії.
- 1807 – Тільзйтський мир.
- 1808–1814 – Національно-визвольна війна в Іспанії.
- 1812 – Вторгнення французької армії до Росії.
- 1812, 7 вересня – Бородінська битва.
- 1813, 16–19 жовтня – Битва під Лейпцигом («битва народів»).
- 1814, квітень – Перша реставрація Бурбонів.
- 1814, вересень – 1815, червень – Віденський конгрес.

- **1815, 20 березня – 22 червня** – «Сто днів» Наполеона І.
- **1815, 18 червня** – Битва під Ватерлоо.
- **1815, 26 вересня** – Утворення Священного союзу.
- **1815, 20 листопада** – Укладення Четверного союзу.
- **1820–1823** – Революція в Іспанії.
- **1820–1821** – Революція в Неаполі, Сицилії та П'ємонті.
- **1828** – Виникнення демократичної партії в США.
- **1830** – Початок завоювання Алжиру Францією.
- **1830–1831** – Польське повстання.
- **1830, 27–29 липня** – Липнева революція у Франції.
- **1830–1848** – Липнева монархія у Франції.
- **1831** – Утворення товариства «Молода Італія» під керівництвом Дж. Мадзіні.
- **1832** – Перша парламентська реформа в Англії.
- **1834** – Утворення Митного союзу в Німеччині.
- **1836–1839** – Початок чартистського руху в Англії.
- **1840–1842** – Друге піднесення чартистського руху.
- **1845** – Анексія Техасу США.
- **1846** – Закон про поступове скасування «хлібних законів». Перехід Англії до політики вільної торгівлі.
- **1847–1848** – Третє піднесення чартистського руху.
- **1848, 22–24 лютого** – Лютнева революція в Парижі.
- **1848, 25 лютого** – Проголошення Другої республіки у Франції.
- **1848, січень–лютий** – Початок революції в Італії.
- **1848, 13–15 березня** – Народне повстання у Відні.
- **1848, 14–18 березня** – Народне повстання в Берліні.
- **1848, 15 березня** – Початок революції в Угорщині.
- **1848, 23–26 червня** – Червневє повстання робітників у Парижі.
- **1848, 10 грудня** – Обрання Луї-Наполеона Бонапарта президентом Франції.
- **1849, 14 квітня** – Проголошення незалежності Угорщини.
- **1849, травень–серпень** – Інтервенція російських військ в Угорщині.
- **1851, 2 грудня** – Державний переворот Луї-Наполеона Бонапарта.
- **1852, 2 грудня – 1870, 4 вересня** – Друга імперія у Франції.
- **1853–1856** – Кримська війна.
- **1854** – Утворення республіканської партії в США.
- **1857–1859** – Народне повстання в Індії.
- **1859, квітень–липень** – Війна Франції і П'ємонту проти Австрії.
- **1860, травень–вересень** – Експедиція «тисячі» Дж. Гарібальді.
- **1860, жовтень** – Приєднання Неаполітанського королівства до П'ємонту.
- **1861–1865** – Громадянська війна в США.
- **1862, 20 травня** – Акт про гомстеди.

- **1863, 1 січня** – Скасування рабства в США.
- **1863** – Повстання в Польщі.
- **1864** – Війна Пруссії та Австрії проти Данії.
- **1864** – Заснування I Інтернаціоналу.
- **1866** – Австро-пруська війна.
- **1865–1877** – Реконструкція Півдня в США.
- **1866–1867** – Утворення Північнонімецького союзу.
- **1867** – Друга парламентська реформа в Англії.
- **1867** – Утворення Австро-Угорщини.
- **1867** – Революція «Мейдзі» в Японії.
- **1869** – Відкриття Суецького каналу.
- **1870–1871** – Франко-німецька війна.
- **1870, 4 вересня** – Падіння Другої імперії у Франції.
- **1871, 18 січня** – Проголошення у Версалі Німецької імперії.
- **1871, 18 березня – 28 травня** – Паризька комуна.
- **1871, 16 квітня** – Прийняття конституції Німецької імперії.
- **1871–1890** – Канцлерство О. фон Бісмарка.
- **1875** – Прийняття у Франції конституції Третьої республіки.
- **1876** – Проголошення англійської королеви Вікторії імператрицею Індії.
- **1877–1878** – Російсько-турецька війна.
- **1878, червень–липень** – Берлінський конгрес.
- **1879, 7 жовтня** – Укладення союзного договору між Німеччиною і Австро-Угорщиною.
- **1881** – Встановлення французького протекторату над Тунісом.
- **1881, 1 березня** – Убивство російського царя Олександра II.
- **1882, 20 травня** – Укладення Троїстого союзу Німеччиною, Австро-Угорщиною і Італією.
- **1882** – Захоплення і окупація Єгипту Англією.
- **1884** – Утворення Фабіанського товариства в Англії.
- **1886–1889** – Буланжистський рух у Франції.
- **1886** – Першотравневий страйк і розстріл робітничої демонстрації в Чикаго.
- **1889** – Утворення II Інтернаціоналу.
- **1890** – Прийняття конгресом США антитрестівського закону Шермана.
- **1891–1893** – Утворення франко-російського військового союзу.
- **1894–1895** – Японо-китайська війна.
- **1894–1899** – Справа Дрейфуса.
- **1898, квітень–грудень** – Іспано-американська війна.
- **1898** – Фашодський конфлікт між Англією і Францією.
- **1899–1902** – Англо-бурська війна.